

Darja MIHELIČ
Stanislav JUŽNIČ
Nataša HENIG MIŠČIČ
Mojca ŠORN
Andrej RAHTEN

leto XXIX, št. 2, 2022

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

CENA: 11 €

ZGODOVINA ZA VSE, leto XXIX, št. 2, 2022

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

VSEBINA

Darja Mihelič

Populistična stigmatizacija imena karantanskega kneza 5

Valjhunstvo – nova sopomenka za kolaboracijo?

DIE POPULISTISCHE STIGMATISIERUNG DES NAMENS EINES KARANTANISCHEN FÜRSTEN

Valjhunstvo [Valjhuntum] – ein neues Synonym für Kollaboration?

Stanislav Južnič

Franz Unger in njegovi pionirski prispevki k okoljskim raziskavam 25

FRANZ UNGER UND SEINE PIONIERBEITRÄGE ZUR UMWELTFORSCHUNG

Nataša Henig Mišičič

**»Dobil je nalogo naj študira vprašanje,
ali bi se ne dalo društvo razpustiti in nastaviti komisarja.«** 39

Likvidacija društva Kranjske hranilnice po prvi svetovni vojni

„ER BEKAM DEN AUFTRAG DIE FRAGE ZU PRÜFEN, OB DER VEREIN NICHT AUFGELÖST UND EIN KOMMISSAR ERNANNT WERDEN KÖNNTE.“

Die Liquidierung der Vereins Krainer Sparkasse nach dem Ersten Weltkrieg

Mojca Šorn

»Na Ljubljani pa vse živo« 53

Ustanovitev ljubljanskega kopališča Livada in prvih nekaj let njegovega delovanja

„AUF DER LJUBLJANICA ALLES LEBHAFT“

Die Gründung der Laibacher Badeanstalt Livada und die ersten Jahrzehnte ihrer Tätigkeit

Andrej Rahten

**Zadnji slovenski legitimist ali zgodba o
mednarodnem prevarantu z Vrha nad Laškim** 65

Dosje Alojza Novaka v arhivskem gradivu prve avstrijske republike

DER LETZTE SLOWENISCHE LEGITIMIST ODER DIE GESCHICHTE EINES INTERNATIONALEN BETRÜGERS AUS VRH BEI LAŠKO

Das Dossier Alojz Novak im Archivmaterial der Ersten Republik Österreich

K virom

Jurij Perovšek

»Zakaj Vam nisem napisal ›božične zgodbe‹...« 77

O Cankarjevi najprej nenapisani Božični zgodbi in še enem »finančnem« pismu

S knjižne police

Aleksander Žižek

Komu spominek postaviti?

83

Aleksander Žižek

Ejduš, da je fajn

85

Aleksander Žižek

Ljudje in zemlja

86

Vesna Kočevar

Kakor skala, kamen, kost!

88

V spomin

Borut Batagelj

Andrej Studen (1963–2022)

90

Darja Mihelič

Populistična stigmatizacija imena karantanskega kneza

Valjhunstvo – nova sopomenka za kolaboracijo?

MIHELIČ Darja, red. prof. dr., znanstvena svetnica v pokoju, Murnikova ulica 18, SI-1000 Ljubljana, mihelic@zrc-sazu.si

930.1:172
172:930.1

POPULISTIČNA STIGMATIZACIJA IMENA
KARANTANSKEGA KNEZA

Valjhunstvo – nova sopomenka za kolaboracijo?

Prispevek izpostavlja vprašanje prilagajanja zgodovinskih dognanj aktualnim razmeram in projiciranja sodobnih pojmovanj v daljno preteklost, ter etičnega vrednotenja preteklih dogodkov s sodobnimi merili. Predstavi nastanek fiktivne srhljivke o krvavih dogodkih v zvezi s pokristjanjevanjem vzhodnoalpskega prostora v 8. stoletju, ki je bila navdih za Prešernov Krst pri Savici. Problemizira uporabo imen konkretnih historičnih oseb za oznako (negativnih) aktualnih pojavov, ki jo v svoji knjigi Slovenski razkoli in slovenska sprava in v medijih vpeljuje filozof, akademik Tine Hribar.

Ključne besede: pokristjanjevanje, Karantanija, Konverzija, historiografija o Karantaniji, Krst pri Savici, Valjhun, pieteta do zgodovinskih osebnosti

MIHELIČ Darja, Prof. Dr., Scientific Advisor, retired, Murnikova ulica 18, SI-1000 Ljubljana, mihelic@zrc-sazu.si

930.1:172
172:930.1

POPULIST STIGMATIZATION OF THE NAME
OF THE DUKE OF CARANTANIA

Waltuncism – a New Synonym for Collaboration?

The paper highlights the issue of adapting historical knowledge to the current conditions and projecting modern concepts into the distant past, and of evaluating past events ethically with modern criteria. It presents the origins of a fictional horror story about the bloody events related to the Christianization of the Eastern Alpine area in the 8th century, which was the inspiration for the poem “The Baptism at the Savica” by the poet France Prešeren. The article problematizes the use of the names of concrete historical figures to designate (negative) current phenomena, introduced by the philosopher and academician Tine Hribar in his book *Slovene Schisms and Slovene Reconciliation* and in the media.

Keywords: Christianization, Carantania, Conversio, historiography of Carantania, Baptism at the Savica, Waltunc, reverence for historical figures

Za uvod

Dosledne in vestne strokovne interpretacije dogodkov in procesov ter predstavitev zgodovinskih oseb, ki temeljijo na zgodovinskih virih, se zdijo nezgodovinarjem neredko nesprejemljive in nezanimive. Še več, če opisi niso v skladu z aktualno družbeno »klimo«, pogosto dvomijo vanje in jih želijo spremeniti po svojih željah in zamislih. Ne sprejemajo dejstva, da dognanja zgodovinarjev temeljijo na konkretnih historičnih podatkih in dokazih, ki jih je potrebno interpretirati ob doslednem upoštevanju strokovnih pravil in pristopov. Odklanjajo pojasnila, da zgodovinskih spoznanj ni mogoče prilagajati in spreminjati v skladu z osebnim prepričanjem in aktualnimi razmerami. Raje kot lapidarnim dognanjem zgodovinarjev prisluhnejo »sočnejšim«, lastnemu prepričanju, tezi ali interesu bližjim razlagam znanih oseb, ki so se uveljavile na drugih, pogosto umetniških področjih in ne stremijo niti niso zavezane k verodostojnim razlagam preteklosti.

Zgodovinske teme so pogosto predmet navdiha literarnih ustvarjalcev,¹ takó pisateljev kot pesnikov in dramatikov. Ti svojo zgodbo bodisi umeščajo v zgodovinsko okolje ali dogajanje, bodisi to dogajanje domišljjsko poustvarjajo. V obeh primerih izbirajo zgodovinske trenutke, ki so se močneje zasidrali v ljudskem spominu ali pa so imeli odločilne posledice za prihodnost. Literarno ustvarjanje usmerja *licentia poetica*, ki umetnikom dovoljuje, da zgodovinska dejstva, ki jih jemljejo za vsebino ali kuliso svojih stvaritev, prikažejo po svoje, ne oziraje se na strokovne izsledke in spoznanja zgodovinarjev. Tovrstna literarna dela na eni strani hvalevredno spodbujajo zanimanje za zgodovino, na drugi pa, žal, pripomorejo k razširjanju nestrokovnih, namišljenih razlag in predstav o preteklosti, ki niso v skladu s spoznanji zgodovinske stroke. Z znanstvenega stališča – zlasti kadar se izražajo na agresiven način – take interpretacije niso zažele, čeprav pogosto bolj kot realistična zgodovinska dejstva privlačijo laično publiko. Primerov zgodovinsko neustreznih in nesprejemljivih tolmačenj

Venetski konj kot darilni izdelek oblikovalca Oskarja Kogoja (Foto: BB)

¹ Manj pa likovnih in glasbenih.

slovenske zgodovine je bilo v bližnji preteklosti kar nekaj: npr. teza o avtohtonosti Slovencev in njihovem venetskem poreklu,² ki je našla literarni izraz v prevodih napisa na vaški situli³ Mateja Bora, likovnega pa v očarljivem venetskem konju Oskarja Kogoja. V ta kontekst sodi potiskanje pojava slovenskega naroda (!) skupaj s »tisočletnimi sanjami o slovenski državi« v sivo davnino, kot tudi anahronistično pripisovanje slovenskih (!) združitvenih stremljenj celjskim grofom, v katerih izumrtju nostalgicni patrioti vidijo izgubo potencialnih slovenskih vladarjev. Ne nazadnje je fikcija tudi panter, ki naj bi bil v 9. stoletju – daleč pred pojavom grbov v srednji Evropi – emblem »slovenske« kneževine Karantanije.

Pobude, motive in kuliso za svoje stvaritve je v zgodovini večkrat našel tudi sijajni slovenski pesnik France Prešeren. Bil je slovenski rodoljub, privržen slovanstvu in zagovornik prvinskih elementov tistega, kar naj bi bilo lastno slovenskim prednikom. V njihovem nekdanjem poganstvu je videl vrednoto in v njem našel pesniški navdih. V *Krstu pri Savici*⁴ je posegel po zgodovinskem motivu pokristjanjevanja vzhodnoalpskih Slovanov – Karantancev v drugi polovici 8. stoletja in v prvem delu pesnitve, *Uvodu*, s silovito pesniško močjo opisal krvavo nasilje, s katerim naj bi oblast pod poveljstvom »koroškega vojvoda« Valjhuna vsiljevala upornemu ljudstvu novo vero. Obliž za katoliško javnost je bil drugi del pesnitve, *Krst*, v katerem se protagonist Črtomir odpove veri prednikov in postane krščanski duhovnik.

171

Vvòd.

Valjhún ¹⁾, sin Kájtimára, bòj kervávi
 Že dólgo býje za keršánsko véro,
 Z Avreljam Droh ²⁾ se več mu v brán ne stávi;
 Končáno níjno je in marsiktéro
 Življénje, krí po Krájni, Koratáni
 Prelíta napolníla bi jezéro.
 Gníjó po pólji v bójih pokončáni
 Trum sèrèni vájvodi, in njih vojšákí,
 Sam Čertomír se z májhniim tròpam bráni.
 Bojúje se nar mlájši mèd junákí
 Za véro stáršov, lépo Bóg'njo Žívo ³⁾,
 Za Čèrte, za Bogóve nad obláki.
 On z -njími, ki še tèrd'jo véro krivo
 Beží tje v Bòhinj, v Bistersko dolíno,
 V terdnjávo zídano na skálo sívo.
 Še dán danášnjí vídiš razvalíno,
 Ki Ajdovski se grádec imenúje,
 V nji glédaš Čertomírovo lastníno.
 Devétkrat véci množ'ca jih obsúje,
 In zvéste stráže króg in króg postávi,
 Odvzáme úp jim vse pomóci ptúje;
 Visòke ódre támkej si naprávi,
 Zidóvje podkopúje, vráta séka;
 Ne polastí se njih, ki so v terdnjávi.

Začetek Prešernovega Uvoda v *Krst pri Savici* v izdaji *Poezija*, 1847
 (wikimedia.org)

² Bor, Šavli in Tomažič, *Veneti*.

³ http://www.vace.si/kastelic_situla_si.htm.

⁴ *Poezije*, 169–192.

Oba dela pesnitve burita duha, vzburljiva domišljija, ob razumni razlagi pa poglobljata poznavanje zgodovine in spodbujata zanimanje zanjo. Čeprav njunega vsebinskega sporočila ne gre jemati za zgodovinsko resnico, more objektivni zgodovinar v njih najti podatke, ki imajo podlago v izvirnih zapisih, medtem ko nezgodovinarja lahko zavedeta v napačna sklepanja, tolmačenja in neprimerno obsojanje dogajanja in njegovih nosilcev.

Aktualna prilagojena tolmačenja zgodnje slovenske zgodovine: edinstvo, sreča, sprava

V novejšem času se v javnosti širi vznemirljiva reinterpretacija zgodnjerednjeveške zgodovine prostora med Alpami in Jadranom. V oddaji Studio city sta 15. novembra 2021 zakonca Spomenka in Tine Hribar predstavljala svojo novo knjigo *Slovenski razkoli in slovenska sprava*. Ugledni filozof, akademik Hribar se je – izhajajoč iz verza Prešernove *Zdravljice* »Edinstvo, sreča, sprava, k nam nazaj se vrnejo«, – spraševal o tem, kdaj smo srečni živeli v edinstvu in kdaj je prišlo med nami do razkola. Ob »krvavi evangelizaciji in okupaciji« (gentilne kneževine) Karantanije v 8. stoletju s strani Bavarcev in »oboroženih salzburških misijonarjev«, naj bi prišlo do »mešarskega klanja«, ki ga omenja Prešeren v Krstu pri Savici, in do »krvavega razkola v ljudstvu«. Pri tem naj bi bil prvi »kolaborant« Valjhun, ki naj bi podprl brutalno evangelizacijo. – Isto vprašanje in odgovor nanj najdemo tudi v novi knjigi zakoncev Hribar:⁵ Po Prešernu naj bi prišlo do prvega velikega razkola med Slovenci in iz njega izhajajočih sporov »pred več kot tisoč leti, na začetku nasilnega pokristjanjevanja slovanskih plemen oz. slovenskega ljudstva, predhodnika Slovencev. Tedaj sta ogenj in meč utirala pot križu. Šele ko so ob podpori izdajalca Valjhuna zmagali oboroženi duhovniki s križem v eni in z mečem v drugi roki, ko je bil Črtomir kot branilec lastne vere in običajev premagan fizično in zlomljen psihično, se mu je približal doslej v ozadju delujoči in Bogomilo brez meča spreobračajoči duhovnik z leporečjem o Ljubezni.« Če Hribar, avtor tega dela besedila, tu še interpretira Prešerna, pa – izhajajoč iz Nove zaveze in Evangelija po Mateju – stopi iz njegove sence in izraža lastno mnenje, ko ugotavlja, da je dvojnost in razdvojenost (Ljubezen – Sovraštvo,

mir – meč) v krščanstvu tista, ki je povzročila prvi veliki razkol med Slovenci, izvirajoč iz »valjhunske kolaboracije z okupatorjem, ozemeljskim osvajalcem in izganjalcem prvotne vere«. Osmo stoletje naj bi se ponovilo »v času Trubarjeve protestantske reformacije in katoliške protireformacije in v 20. stoletju v času fašistične oz. nacistične okupacije, narodnoosvobodilnega boja, prežetega s komunistično revolucijo in klero-katoliško kontrarevolucijo, oprto na valjhunsko kolaboracijo z vsakokratnim okupatorjem. General Rupnik je Valjhun 20. stoletja.«⁶

Kasneje⁷ knjiga vnovič razčlenjuje zgodovinski spomin Slovencev skozi Prešernovo pesnitev *Krst pri Savici* in istoimeno dramo Dominika Smoleta. Tokrat išče Prešernovo edinstvo in spravo globlje v preteklosti: morda smo bili srečni in smo živeli v edinstvu pred odločitvijo za selitev v območje današnje Evrope. V novem, na novo osvojenem življenjskem prostoru, ki ni bil prazen, so vzniknili novi spopadi z Rimljani, Bavarci, Avari (Obri), Ogri (Madžari). Tam smo oblikovali Karantanijo in iz nje kot Karantanci vdrali na Bavarsko in drugam, dokler nas niso Bavarci pod Karlom Velikim in njegovim sinom premagali in pokorili. Sledil je konflikt med osvajalci in uvajalci nove vere, krščanstva, ter branilci predkrščanske, stare vere Slovanov. Dokler je bilo pokristjanjevanje miroljubno zgolj pod znamenjem križa, konflikt ni bil krvav, tak pa je postal, ko je v ospredje stopil meč in se je zaradi krvavega nasilja čedalje več ljudi podredilo zmogovitemu političnemu in religioznemu zavojevalcu ter začelo ne le sodelovati z njim, ampak delovati po njegovih ukazih v imenu njega in njegove vere. Na tej točki naj bi nastopil specifično slovenski (!), znotralslovenski spor, ki porodi željo po spravi. V nadaljevanju Hribar predstavi Valjhunovo osebo in citira Prešernovo prvo opombo k *Uvodu Krsta pri Savici*.⁸ V njej Pesnik ob sklicevanju na Valvasorjevo Slavo vojvodine Kranjske⁹ zapiše da je bil Valjhun, pri latinskih piscih imenovan Valhunus ali Valdungus, koroški vojvoda, preganjalec nevernikov. Že njegov oče Kajtimar (Chetimirus) si je prizadeval za širjenje krščanske vere po Koroškem

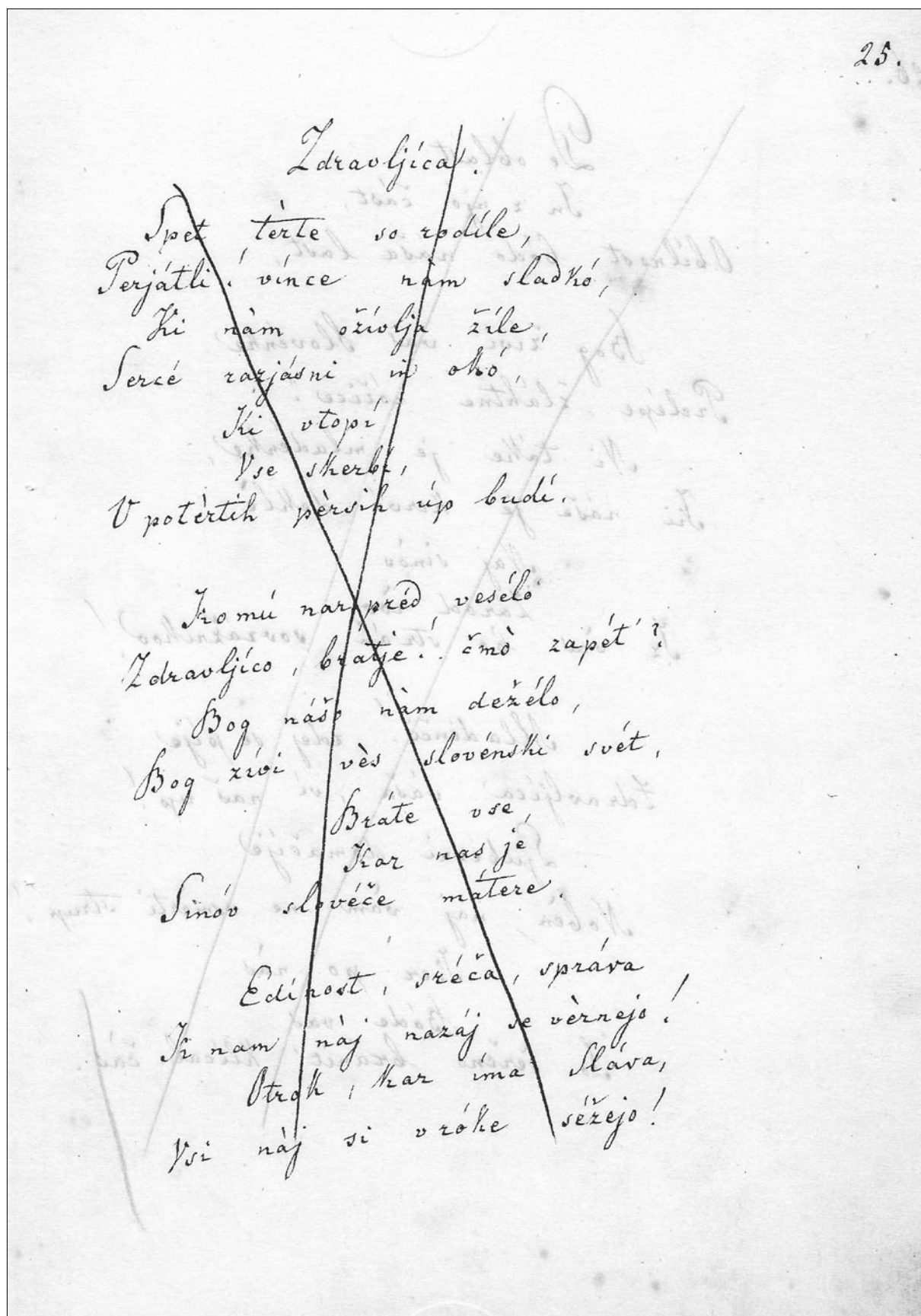
⁵ Hribar, S. in Hribar, T., *Razkoli in sprava*, 13.

⁶ Hribar, S. in Hribar, T., *Razkoli in sprava*, 14.

⁷ Hribar, S. in Hribar, T., *Razkoli in sprava*, 97–124.

⁸ *Poezije*, 192. »Slovenci« so tu (v skladu z Valvasorjem) označeni kot »preganjanci« kristjanov in misionarjev.

⁹ Valvasor, *Die Ehre*, 2. del, VII. knjiga, 2. poglavje, 383–390.

Prešernov rokopis dela Zdravljice, prečrtanega zaradi cenzure, 1844 (sl.wikipedia.org)

in Kranjskem. Slovenci pa so se držali stare vere in preganjali kristjane, zlasti misijonarje. Hribar graja imaginarnega irskega duhovnika, ki nastopi v drugem delu pesnitve (*Krst*), češ da je veliko govoril, in pridigal o ljubezni, namesto da bi Valjhuna »označil za hudodelca, za to, kar je v resnici (!) bil: zločinec«. ¹⁰ Del besedila iz knjige je Tine Hribar objavil tudi 27. novembra 2021 v Sobotni prilogi Dela pod naslovom *Vprašanje valjhunstva*.

Opisana izvajanja s stališča zgodovinske stroke niso primerna. V njih gre za interpretacijo, ki zavajajoče meša zgodovinska dognanja in literarno fikcijo (Prešernov imaginarij) ter preteklost in sedanjost, krščanstvo zgodnjega srednjega veka in rimokatoliško Cerkev. Dogajanja izpred dvanajstih stoletij ne moremo ocenjevati s sodobnimi etičnimi merili in ga označevati s sodobnimi pojmi (okupacija, kolaboracija, narod, razkol, sprava). Ni ustrezno poenostavljeno projicirati v preteklost aktualnih pojavov (razkol) in jim na osnovi povzemanja literarne fabule opredeljevati realne vzporednice v preteklosti. Opis dogajanja v nesporno vrhunski umetniški stvaritvi, kot je Prešernov *Krst pri Savici*, ne ustreza dognanjem zgodovinarjev; ni ga mogoče obravnavati kot primarni zgodovinski vir in se nanj v tem smislu sklicevati. Predvsem pa nobena domišljajska literarna stvaritev – ob drugačnih dognanjih zgodovinske stroke – ne sme biti izrabljena za krivično stigmatizacijo resnične historične osebe in zlorabo njenega imena za oznako negativnega pojava kolaboracije in izdajstva.

V nadaljevanju bomo preverili nekatere trditve po izsledkih zgodovinarjev in skušali pojasniti praznizvor nekaterih popularnih fiktivnih predstav, ki zadevajo zgodnjo zgodovino slovanskih prednikov Slovencev.

K zgodovinski faktografiji in primarnim virom

Pomudimo se najprej prav na kratko pri (mo-rebitni) sreči in (ne)edinosti Slovanov pred odloči-

¹⁰ Še večji, vsaj po količini zločinov, naj bi bil Karel Veliki, »množični morilec, človek, ki je vrsto narodov podjarmil s pokoli,« ki pa ga je katoliški Rim razglasil za svetnika, danes pa ga častijo kor enega največjih Evropejcev in predhodnika sodobne Evrope (Hribar, S. in Hribar, T., *Razkoli in sprava*, 102).

tvijo za selitev na območje sodobne Evrope. Gotski duhovnik Jordanes, škof v Crotonu v južni Italiji, je sredi 6. stoletja napisal deli o gotski in rimski zgodovini. ¹¹ Omenja venetska ljudstva, med katerimi je bilo največ Slovanov in Antov. Geografsko jih umešča za Karpate. ¹² Slovane in Ante, njih vero, družbeno ureditev, način življenja, vojaško taktiko, vojskovanje v bizantinski službi in njihove vdore čez Donavo je opisal bizantinski zgodovinar 6. stoletja Prokopij iz Caesareje, avtor »Zgodovine vojn« in »Tajne zgodovine«. ¹³ Psevdomavrikij (njegov spis *Strategikon* – strateški napotki za vojskovanje – so pripisovali bizantinskemu cesarju Mavrikiju, iz prve polovice 6. stoletja) ¹⁴ pa je zapisal navodila, kako se je treba vojskovati s Slovani in Anti.

Za čas 533–545 poroča Prokopij, da so bili Slovani in Anti eno ljudstvo, med njimi pa je prišlo do vojske (!), v kateri so bili Anti poraženi. ¹⁵ Psevdomavrikij ¹⁶ pa je za slovanska in antska ljudstva zapisal, da so nezvesta in nestanovitna glede dogovorov ter popustljiva bolj zaradi strahu kakor zaradi darov. Živela naj bi v brezvladju. Pri njih naj bi bilo mnogo kraljev, ki so bili med seboj nesložni (!). Ker je vladala med njimi razlika v mnenju, se ali niso zedinili, če pa so se, so drugi sklepe kratko in malo prekršili, ker so vsi drug o drugemu sovražno mislili in nihče ni hotel odnehati glede na sklep drugega.

Prostor med Alpami in Jadranom, ki so ga v drugi polovici 6. stoletja (nemiroljubno) osvojili in zasedli (izraz »okupirali« je za tisti čas nepri-meren) tuji – poganski slovanski prišleki, ¹⁷ ni bil prazen, ampak so tam živeli romanizirani in romanski staroselci. Tam so bila krščanska škofijska središča Poetovio, Celeia, Emona, Virunum, Ternia, Aguntum, podrejena oglejskemu patriarhatu. ¹⁸ Pod pritiskom novih ljudstev so opustela, staroselsko prebivalstvo pa se je zateklo v hribovite,

¹¹ *Iordanis Romana et Getica*.

¹² *Iordanis Romana et Getica*, 62–63. Kos, F. *Gradivo I*, št. 52.

¹³ *Procopii Historiarum*; Procopios, *Pod Justinijanovim žezlom*.

¹⁴ *Das Strategikon*.

¹⁵ *Procopii Historiarum*, liber III. c. XIV, 173; Kos, F., *Gradivo I*, št. 32, št. 33.

¹⁶ *Das Strategikon*, knjiga IX, poglavje 4.

¹⁷ Grafenauer, ob tisočstiristoletnici; Lotter, *Bratož in Castritius, Premiki ljudstev; Žužek, Naselitev Slovanov*.

¹⁸ *Bratož, Bischofssitze und Kirchenorganisation*.

težko dostopne kraje in si tam postavilo bogoslužne objekte.¹⁹

Del slovanskih plemen se je ustalil v Vzhodnih Alpah, kjer se v devetdesetih letih 6. stoletja omenja dežela Slovanov (*Sclaborum provincia*), kamor je vdrl Tasilo, ki ga je frankovski vladar 593 postavil za glavarja Bavarske.²⁰ Alpski Slovani so se pod vodstvom Sama povezali z drugimi Slovani na severu in se v dvajsetih letih 7. stoletja otrsli nadležnega sožitja z nadrejenimi Avari ali Obri. Znotraj Samove plemenske zveze s sedežem na Češkem, ki je po Samovi smrti (658) razpadla, so se oblikovale samostojne manjše teritorialne enote plemen. Okrog 630 se v Vzhodnih Alpah omenja slovanska *marca Vinedorum* z voditeljem Valukom (*Walluc dux Winedorum*).²¹ Bila je jedro kasnejše, pretežno slovanske plemensko-teritorialne tvorbe Karantanije,²² ki se omenja za šestdeseta leta 7. stoletja: Langobardski prestolonaslednik se je zatekel k Slovanom (*ad Slavorum gentem*) v Karnunt, ki ga napačno imenujejo Karantanum (*Carnuntum, quod corrupte vocitant Carantanum*).²³ Prebivalstvo Karantanije etnično in jezikovno sicer ni bilo homogeno, vendar pa je v očeh sodobnikov pri Karantancih prevladoval slovanski pečat. Podobno velja tudi za drugo slovansko plemensko enoto Karniolo, domovino Slovanov (*Carniola, Sclavorum patria*), ki se v 8. stoletju omenja južno od Karavank v zgorjem Posavju.²⁴

Poglavitni izvirni zapis, ki poroča o zgodnje-srednjeveški zgodovini Karantanije, in tudi o dogodkih, ki so jih nekatere kasnejše historio-grafske interpretacije spremenile v srhljivko, je latinska »Knjižica o spreobrnitvi Bavarcev in Karantancev« (*Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum*),²⁵ v nadaljevanju: »Konverzija«

izpod peresa salzburškega duhovnika iz okoli 870.²⁶ Ta zapis je postal temelj preučevanja in poznavanja zgodnjersrednjeveške preteklosti prostora med Alpami in Jadranom. V četrtem in petem poglavju suhoparno omenja, da so Karantance hudo ogrožali Huni,²⁷ zato je njihov (poganski) knez *Boruth* (slovensko Borut) obvestil Bavarce, da prihaja nadenj hunska vojska, in jih prosil, naj mu pridejo na pomoč. Prihiteli so, izgnali Hune, okrepili Karantance ter njih in njihovo območje potisnili v kraljevsko odvisnost. S seboj so odpeljali talce-poročke (*obsides*),²⁸ med njimi Borutovega sina *Cacatiusa* (slovensko Gorazd), za katerega je Borut prosil, naj ga krščansko vzgojijo in iz njega naredijo kristjana. Tako se je tudi zgodilo. Enako je želel za *Cheitmarja* (slovensko Hotimir), sina svojega brata. Po Borutovi smrti so na ukaz Frankov Bavarci vrnilo njegovega sina Gorazda, že kristjana, Slovanom, ki so zanj prosili, in ti so ga naredili za kneza (*illi eum ducem fecerunt*). Ko je po treh letih umrl, je na enak način na prošnjo ljudstva, z dovoljenjem frankovskega kralja Pipina²⁹ zavladal Hotimir, ki je bil tudi že kristjan. Ljudstvo ga je sprejelo in mu dalo knežjo oblast (*populi ducatum illi dederunt*). Hotimir je s seboj pripeljal duhovnega spremljevalca, nečaka svojega botra iz Salzburga. V božji pokornosti se je priklonil salzburškemu samostanu in obljubil, da bo služil temu sedežu. Tako je vsako leto opravljal svojo služnost in od tam prejemal nauk in krščanske dolžnosti. Čez nekaj let je zaprosil salzburškega škofa Virgilija, naj obišče njegove rojake, da bi jih učvrstil v veri. Virgilij tega ni mogel storiti, ampak je poslal v deželo namestnika (*sua vice*) škofa Modesta in več duhovnikov. Modestu je dal dovoljenje, da blagoslavlja cerkve in posveča duhovnike po kanonskih določilih, vendar naj si ne prilašča ničesar, kar bi bilo v nasprotju z določili svetih očetov. V Karantaniji so posvetili več cerkva. Po Modestovi smrti je Hotimir vnovič povabil Virgilija, naj pride k njemu. Ta pa je odklonil, ker je pri Karantancih prav tedaj vzniknila vstaja, ki ji rečemo »carmula« (*orta seditione, quod carmula dicimus*), pač pa je poslal tja duhovnika Latinusa. Kmalu pa je prišlo do nove vstaje in Latinus je odšel. Ko je bila vstaja pomirjena (*sedata*), je Virgilij poslal v Karantanijo

¹⁹ Ciglencečki, *Frühchristliche Kirchen*.

²⁰ Pauli *Historia Langobardorum*, 146; Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov*, 148, 149, 184.

²¹ *Fredegarii et aliorum Chronica*, 157.

²² Grafenauer, *Karantanija*; Kahl, *Der Staat der Karantanen*.

²³ Pauli *Historia Langobardorum*, 194; Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov*, 216, 217.

²⁴ Pauli *Historia Langobardorum*, 236, 237; Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov*, 278, 279; Štih, *Plemenske in državne tvorbe*; Štih, *Carniola, patria Sclavorum*; Štih, *Kranjska (Carniola)*.

²⁵ Objave: Kos, M., *Conversio*; Wolfram, *Conversio*, 1979; Wolfram, *Conversio*, 2012; Lošek, *Die Conversio*.

²⁶ *Spis zagovarja interese salzburške škofije*.

²⁷ *Gre za Avare*.

²⁸ *Niermeyer, Mediae latinitatis*, 731–732.

²⁹ *Vladal od 751 do 768*.

drugega za drugim dva nova duhovnika. Po Hotimirjevi smrti pa je prišlo do (tretje, op. a.) vstaje in več let tam ni bilo duhovnikov, dokler ni knez Valtunk (*Waltunc*) prosil Virgilija, naj mu jih pošlje, kar se je tudi zgodilo.

Spis torej omenja prehod Karantanije v bavarsko-frankovsko klientelno odvisnost (pred 745): Borut je bil zaradi avarske vojske, ki je prihajala nadenj, primoran (!) prositi za pomoč Bavarce. Z njimi se je verjetno pogodil in sklenil dogovor, saj mu niso pomagali *pro bono*. Pogoj, ki ga je očitno prostovoljno (!) sprejel, je bil, da sprejme klientelno odvisnost od Bavarcev,³⁰ za katero bi jamčili talci, med njimi oba prestolonaslednika, Gorazd in Hotimir, Borutova sin in nečak. Borut naj bi zanj (v skladu z dogovorom?) prosil, naj ju vzgojijo kot kristjana.³¹ Pod temi pogoji so Bavarci na oblasti v Karantaniji pustili domačo knežjo dinastijo: Borutu je (748) sledil njegov sin Gorazd, temu pa (751) njegov bratranec Hotimir, sin Borutovega brata. Bavarsko-frankovska oblast se je na klientelnih teritorijih utrjevala s širjenjem krščanstva in uveljavljala ureditev po lastnem vzoru. Gorazda in Hotimirja, ki so ju kot talca-pôroka odvedli na Bavarsko, so v salzburškem samostanu Herrenchiemsee na otoku Auaa na zgornjebavarskem jezeru Chiemsee, krščansko (pre)vzgojili. Za Gorazda vemo le, da se je – že kristjan – vrnil na prošnjo ljudstva, ki ga je postavilo za kneza. Po treh letih je umrl. Frankovski kralj Pipin je tedaj dovolil, da se ljudstvu, ki je zanj prosilo, vrne kristjan Hotimir. Tudi njemu je knežjo oblast izročilo ljudstvo. V tem času se je začel in dosegel poln razmah krščanski misijon, verjetno pa je prišlo tudi do uvajanja upravnih in družbenih sprememb po bavarsko-frankovskem vzoru. Po smrti pokrajinskega škofa Modesta (763), ki ga je Hotimirju na prošnjo poslal salzburški škof Virgilij, je prišlo (763 in 765) do dveh vstaj (*sedition*) – poizkusov zamenjave oblasti (*carmula*).³² Obe je – nedvomno s silo – zatrl knez Hotimir sam. Do tretje, največje vstaje pa je prišlo po njegovi smrti (769). Zaradi negotovih razmer v deželi več let ni

bilo duhovnikov, dokler ni novi knez Valtunk zaprosil zanje salzburškega škofa, ki mu je poslal več duhovnikov in klerikov.

Kaj je vstaje izzvalo in kdo so bili njihovi pobudniki in nosilci, v zapisu ni navedeno. Nedvomno je šlo za skupino uglednih ljudi, staro družbeno elito, nenaklonjeno novostim v obliki nove vere ter družbenih in gospodarskih sprememb, ki bi jo oropale dotedanjih privilegijev. Hotimir, ki ni imel znanih potomcev, ob razplamtevanju vstaj ni bil več najmlajši, morda so bile vstaje odraz boja za njegovo nasledstvo, za oblast. V prvih dveh vstajah je nasprotnike ugnal Hotimir brez tuje pomoči, tretjo po njegovi smrti pa je zatrl bavarski vojvoda Tasilo (III.). *Annales Iuvavenses Maximi* (za njimi pa še drugi viri) k letu 772 poročajo, da je Tasilo premagal Karantance.³³ Šele čez nekaj let (!) se omenja novi knez, enigmatični Valtunk, ki ni bil neposredni potomec Borutove družinske linije, saj bi »Konverzija« to omenila. Očitno je užival podporo bavarske strani in nastopil z njeno pomočjo, nikjer pa ni izkazano, da bi bil udeležen pri predhodnih vstajah in nasilju v zvezi z njimi. V deželo so se vrnili misijonarji in zavladal je mir.³⁴ »Razkol v ljudstvu« pa ni bil usoden: Karantanci so se čez štiri desetletja skupaj s Karniolci složno pridružili uporu Ljudevita Posavskega (819–823) proti frankovski oblasti.³⁵

O »krvavi evangelizaciji in okupaciji« Karantanije s strani Bavarcev in »oboroženih salzburških misijonarjev« viri ne poročajo, še manj o tem, da naj bi prvi »kolaborant«, »hudodelec« in »zločinec« Valjhun (Valtunk) podpiral »brutalno« evangelizacijo. Ta je doživela razmah za časa Hotimirja; on je tudi utišal prva dva poizkusa zamenjave oblasti. Dejstvo je, da je tudi Valtunk krščanstvo spodbujal in zaprosil Salzburg, da pošlje v deželo misijonarje. Pokristjanjenje je bilo kateremukoli ljudstvu v srednjeevropskem okolju v tedanjem razmerju moči in interesov slej ko prej usojeno, res pa se je v 8. stoletju širilo v Vzhodne Alpe z neslovanskega (severo)zahoda.

³⁰ Ni šlo za nikakršno zasedbo ali »okupacijo«.

³¹ V to navedbo zapisa, ki je delo salzburškega duhovnika, smemo dvomiti; verjetno pa je Borut na krščansko prevzgojo prestolonaslednikov pristal.

³² Beseda *carmula* po Niermeyer, *Mediae latinitatis*, 145 in po *Lex Baiuvariorum* (II. *Leges Baiuvariorum*, 282) pomeni vstajo proti legitimni oblasti.

³³ *Annales ex annalibus Iuvavensibus*, 732–733; Kos, F., *Gradivo* I, št. 244.

³⁴ Obširneje o tem: Štih in Simoniti, *Na stičišču*, 35–38.

³⁵ *Annales Regni Francorum*, 150–161.

Nova vera se je v Karantaniji uveljavljala »od zgoraj navzdol.«³⁶ Najprej so jo sprejele vrhne plasti družbe in jo prenesle na svoje podanike. Glede tega je v stroki malo problematizirano sedmo poglavje »Konverzije«, ki omenja duhovnika Inga, ki je bil sodobnik Virgilijevega naslednika, salzburškega škofa Arna, in je bil dejaven v poldrugem desetletju konec 8. stoletja.³⁷ Ljudstvu je bil drag in ljub zaradi svoje modrosti. Vse ljudstvo ga je brez besed ubogalo. Verujoče hlapce (*servus*) je povabil k sebi za mizo, njihove neverne gospodarje pa je posedel zunaj kot pse; prednje je postavil kruh, meso in črnikaste vrče z vinom, hlapcem pa je ukazal nazdraviti v pozlačenih kupah. Ko so ga vprašali, zakaj jim to počne, je odgovoril, da niso vredni, da bi se z neumitimi telesi družili s tistimi, ki so prerajeni ob svetem studencu (krščeni). Ko se je to zgodilo, so se dali poučiti v sveti veri in se kot za stavo trumoma hiteli krstiti. – Ob domiselnem načinu (nenasilnega) pritegovanja k novi veri, je zanimivo zlasti dejstvo, da so bili hlapci, torej preprosti ljudje, po tem opisu krščeni pred njihovimi gospodarji.

Tolmačenje vstaj v historiografiji – rojstvo srhljvke

Čeprav »Konverzija« tega izrecno ne trdi, je v historiografiji prevladalo mnenje, da je šlo pri vstajah v Karantaniji za množične upore proti krščanstvu. Take razlage temeljijo med drugim na dejstvu, da je bil Tasilo goreč in bojevit podpornik misijonarske dejavnosti. Leta 769 je opatu cerkve sv. Petra v kraju Scharnitz na severnem Tirolskem podaril kraj Innichen blizu karantanske meje, da bi tam ustanovil samostan in neverni slovanski rod pripeljal na pot resnice.³⁸ Sočasen vir, pismo nekega Klementa, naslovljeno na bavarskega vojvoda Tasila ter na bavarske škofe in plemenitaše omenja, da se Tasilo vojskuje s pogani in ajdi, ki ne verujejo v Boga, ampak molijo malike.³⁹

Zgodovinska dela 15. do 18. stoletja,⁴⁰ ki poročajo o vstajah v Karantaniji, so pisana v tedanji latinščini, nemščini in italijanščini. Sistematika

razporejanja snovi v njih je nelogična. Mnogi pisci nizajo dogodke brez časovne opredelitve, neredko v neurejenem zaporedju, pogosto podvojeno, a ne enako. Posegajo po virih ali predhodnih avtorjih in dobesedno povzemajo njihovo besedilo. Ne moti jih, če se različne navedbe ne ujemajo med seboj ali z njihovo lastno razlago. Suhoparne dogodke pogosto popestrijo z bajkami, izmišljotinami, tudi z zavestno potvorjenimi vložki. Večkrat samovoljno izpopolnjujejo vrzeli v genealogijah. V teh delih mrgoli nedorečenosti in netočnosti.

Poglejmo si ključne prekretnice v razlagi zapisa »Konverzija« v zgodovinopisju 15. do 18. stoletja, ki so gradile srhljivo zgodbo o uporih, v kateri je Prešeren našel pesniški navdih. Poznavanje in znanstveno-kritična interpretacija »Konverzije« – najstarejši ohranjeni deli spisa datirajo iz 11., kasnejše inačice pa so iz 12., 13. in 14. stoletja – sta se le postopno prebijala v ospredje, medtem ko so zgodnji historiografi njeno pripoved poznali le bežno.

Iacobus Vnrestus v delu *Chronicon Carinthiacvm*,⁴¹ ki je nastajala v zadnjem desetletju 15. stoletja, poroča: »V takem času je umrl krščanski knez *Cotmarus* (Hotimir) in tedaj so deželo Karantanijo napadli Huni, imenovani Ogrji.⁴² Zato so duhovniki zbežali iz dežele in nekaj let tu ni bilo nobenega duhovnika, dokler ni nastopil vlade v deželi nov knez *Malchmut*,⁴³ ki je bil tudi kristjan.« Sv. Virgilij mu je na prošnjo poslal duhovne učitelje, kar je bil vnovični začetek vere.

Ioannes Aventinus je bil prvi avtor, ki je sredi 16. stoletja vzrok karantanskih vstaj razložil z nasprotovanjem krščanstvu, kar so povzemali tudi kasnejši pisci. V delu *Annalium Boiorum libri septem* omenja, da je po Modestovi smrti »koroški« knez Hotimir (*Chitomar*) povabil Virgilija, naj pride v deželo. Ta je tja poslal dva duhovnika; sam ni prišel zaradi vstaje in nemirov pri Slovanih. Slovanski prvaki so se upirali Hotimirju, ker je zavrgel vero prednikov in sprejel nov način čaščenja Boga. Pri

³⁶ Štih, *Ko je cerkev*.

³⁷ Wolfram, *Conversio* 2012, 151–157.

³⁸ Zahn, *Codex*, št. 2; Kos, 1902, št. 239.

³⁹ *Epistolae Karolini aevi*, 496–497; Kos, F., *Gradivo I*, št. 245.

⁴⁰ Mihelič, *Vstaja*; Mihelič, *Die Christianisierung*; Mihelič, *Mit*.

⁴¹ Vnrestus, *Chronicon Carinthiacvm*, 481–482.

⁴² Panonijo so v drugi polovici 8. stoletja obvladovali Obri ali Avari, ki s karantanskimi upori niso imeli nič skupnega. Huni so ogrožali te kraje od zadnje četrtine 4. do srede 5. stoletja, Ogrji od iztekajočega se 9. stoletja do 955.

⁴³ Gre za Valtunka; v tedanjem črkopisu je njegovo ime *Uu-althunc* možno razbrati kot *Malchmut*.

pokoritvi upornikov mu je pomagal knez Tasilo. Po Hotimirjevi smrti so slovanski prvaki odvrkli »jarem krščanske vere« in izgnali duhovnike. Bavarski kraljevič Tasilo je napadel koroško deželo in postavil Slovanom za kneza Valtunka (*Valdungus*, *Baldungus*). Tému je Virgilij poslal duhovnike, da bi slovanskemu ljudstvu razkrili skrivnosti krščanstva in iztrebili krivoverstvo.⁴⁴ Aventina v italijanščini povzema Mavro Orbini Ravseo v delu *Il Regno de gli Slavi* (1601).⁴⁵

Mathias Flacius Illyricus je bil prvi, ki je (1562) objavil »Konverzijo«.⁴⁶ Vira vsebinsko ne razlaga, vstaje pa imenuje *carinula*.

Marx Welser v svoji *Bayrische Geschichte* (1605) omenja, da je vojvoda Hotimir (*Ketmar*) večkrat prosil Virgilija, naj pride v deželo, ta pa je zaradi vojnih razmer (*Kriegßslauff*) tja poslal ustrezne ljudi, ki so v deželi širili krščanstvo. Ko pa je po Hotimirjevi smrti v deželi spet prišlo do vojne, je bila duhovščina pregnana in dežela je bila nekaj let brez božje službe, dokler ni na prošnjo Valtunka (*Waltunck*) Virgilij poslal misijonarje, ki so izkoreninili brezbožnost (*Abgottterey*) in učvrstili pravo vero. Virgilij naj bi sam obiskal in prepotoval deželo do ogrske meje, kjer se izliva Drava v Donavo.⁴⁷

Z bujno domišljijo nemire srhljivo opisuje *Chronica des Loeblichen Ertzhertzogthumbs Khaerndten* Michaela Gotharda Christalnicka, ki jo je 1612 – mestoma skrajšano in dopolnjeno – pod svojim imenom objavil Hieronymus Megiser. Poglejmo nekaj odlomkov:⁴⁸ Minili sta dve leti, odkar je Koroška prevzela krščansko vero, ko so se mnogi deželani zlasti v Podravju okrog Beljaka odvrnili od vojvode Hotimirja (*Chitomarus*). Pogani so sovražili krščansko vero. Grdo so ravnali s kristjani, »nobeno nečastno dejanje jim ni bilo odveč, oskrunjali so žene in device, povzročili neizrekljivo veliko gorja, bili so brezumni in so prelili mnogo krščanske krvi.« Kristjani so poslali k Hotimirju poslanstvo in s pomočjo furlanskega vojvode *Petra Muniches*-a naj bi porazil poganske nasprotnike.

Avtor poroča, da se je plemstvo večkrat zoperstavilo bavarskemu dvoru in od njega postavljene mu knezu Hotimirju, ki se je dal krstiti. Deželni gospodje in knezi niso hoteli sprejeti vere, ampak so obdržali vero pradedov. Slovanski gospodje na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in v Slovenski marki⁴⁹ so bili večinoma neverni in so pregnali duhovnike in kristjane na Bavarsko; vdrli so tudi na Laško in preganjali krščanstvo. »Slovani so trgali ženskam dojenčke od prsi, jih nalagali na kup, zraven pa stare in šibke otroke, jih prižigali in sežigali, žene in dekleta so privezovali na drevesa, jim rezali trebuhe in jim vlekli ven čreva in drobovje ter streljali nanje s puščicami; mnogo ljudi so pobili, polovili in odpeljali.« Bavarski vojvoda Tasilo je s tremi vojskami vdril na Koroško in v Slovensko marko, na treh krajih premagal sovražnike, osvojil deželo in polovil slovanske gospode. Na Koroškem in v Slovenski marki je postavil za kneza Valtunka (*Valdungus*). V času nemirov ni bilo v deželah nobenega duhovnika več, zato se je knez Valtunk obrnil na salzburskega škofa Virgilija s prošnjo, naj mu pošlje misijonarje, kar je ta tudi storil.

Pobožni knez Valtunk je v drugem letu vladanja skušal rojake in plemstvo podučiti v krščanski veri. Pomagali so mu koroški Slovani, ki so že odvrkli poganstvo. Nasprotoval jim je del plemstva, zlasti pet gospodov *Drochus*, *Hermannus Aurelius*, *Samo*, *Theodorus* in *Henricus*. Kolovodja je bil *Hermannus Aurelius*, ki je organiziral knezove nasprotnike. V deželi je nastal razkol. Valtunk se je oborožil z 12 000 oboroženimi hlapci. Od kraja Julia, »ki jo ima Aventin za Beljak,« je krenil proti Sisku. Spotoma je število njegovih mož naraslo na 18 000. Blizu Siska je porazil Avrelija in njegovih 4 000 mož: 600 jih je pobil, 400 pa ujel. Pri Metliki je opravil še z *Drochom*. Z ujetmi izdajalci se je vrnil v Beljak. Naslednjega dne jih je dal »pripeljati na trg, jim – začeni z *Drochom* – odsekati roke, zatem vse druge ude kot ušesa, nosove, izmaličiti gležnje, polomiti goleni in jih skupaj s trupom vreči v mlake in jarke in to po starem nemškem redu in zakonih.« Zaradi krutih kazni se drugi nasprotniki krščanstva niso več upirali knezom. – Kot vir za ta izmišljeni (!)

⁴⁴ *Aventinus, Annalium Boiorum*, 304.

⁴⁵ *Orbini, Il regno*, 37–38.

⁴⁶ *Flacius Illyricus, Catalogus*.

⁴⁷ *Welser, Bayrische Geschichte*, 324–325.

⁴⁸ *Megiser, Annales Carinthiae*, 433–436, 448–458

⁴⁹ *Omenjanje dežel in Slovenske marke za čas druge polovice 8. stoletja je anahronizem; dežele se začnejo v tem prostoru oblikovati od 13. stoletja dalje.*

opis navaja avtor *Ammonia Salassa*, neobstoječega (!) avtorja⁵⁰ doma iz Celovca.

Martinus Bauzer v rokopisnem delu *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium* (1657–1663) dogodke v zvezi s pokristjanjenjem Korošcev v latinščini skrajšano, a zvesto prireja po Christalnick–Megiserjevemu opisu.⁵¹

Andreas Brunner je avtor *Annales virtutis et fortunae Boiorum I–III* (1626–1637, ponatis 1710). Jedrnato navaja, da je Hotimir (*Chetimarus*) povabil salzburškega škofa Virgilija, naj obiše deželo, ta pa ni mogel priti, ampak je poslal tja druge duhovnike. Po Hotimirjevi smrti so se obnovile vojne, varuhi svetosti pa so bili izgnani. Ko so bili nemiri zatrti in je zavladal Valtunk (*Valtuncus*), je Virgilij poslal v deželo duhovnike, nato pa naj bi jo obiskal tudi sam.⁵²

Johannes Vervaux v prvem delu svojih *Boicae gentis annales* (1662) povzema izročilo, da je Hotimir (*Chetimarus*) večkrat povabil Virgilija in Karantanos, da bi jih pridobil za krščanstvo. Vojni nemiri (*bellorum turbae*), ki so se porajali drug za drugim, so Virgiliju onemogočili odhod iz Salzburga, zato je poslal v deželo krepostne može, ki so jo v kratkem času podučili v krščanski veri. Ko je Hotimir umrl, je zrasla predrznost sovražnikov, vera Karantancev pa je upadla. Prišlo je do grozovite vojne, duhovniki so bili pregnani, verske navade pa za več let prekinjene do nastopa kneza Valtunka (*Vatinius*). Virgilij mu je v deželo pošiljal duhovnike, ki naj bi jim nato sledil tudi sam in deloval do »hunskih« (gre za avarske) mejà, kjer se izliva Drava v Donavo.⁵³ Nova izdaja Vervauxovega dela je 1710 izšla pod avtorstvom Joannesa Adlzreitterja a Tetenweisa (*Annalium Boicae gentis partes III*).⁵⁴

Joannes Ludovicus Schönleben v delu *Carniolia antiqua et nova sive Inclyti ducatus Carnioliae Annales sacroprophani* (1681) omenja, da se je za časa Hotimirja krščanstvo med ljudstvom zelo razširilo, vendar je plemstvo na skrivaj sovražilo kneza in se

oklepalo svojega prepričanja. Za čas po Hotimirjevi smrti pisec navaja podatke iz *Vita S. Virgilio* (inačica »Konverzije« iz 12. stoletja) in poročilo o tretji vstaji, ki je povzročila, da nekaj let v deželi ni bilo nobenega duhovnika, dokler ni Valtunk (*Valdungus*) vnovič zaprosil zanje salzburškega škofa Virgilija. Schönleben meni, da je pri vstaji morda šlo za upor plemstva proti duhovnikom, ki so pridigali vero, ali za upor proti oblasti frankovskih vladarjev – če bi jo odvrgli, bi mogli odpraviti tudi krščanstvo. Schönleben tudi pove, da »Megiser« (gre za Christalnick–Megiserja) vstajo po »svojem Ammoniu Salassu« označuje kot upor plemstva proti Hotimirju, ker je širil krščansko vero. Meni, da ni gotovo, ali je po smrti Hotimirja takoj sledil sin – če je to bil (!) – Valtunk. Verjetneje je tedaj plemstvo poskušalo odvreči bavarski jarem in ni hotelo sprejeti nobenega ponujenega kneza. Če pa je sprejelo za kneza mladoletnega Valtunka, je toliko drznejše nastopilo proti verskim naukom. V tem času so bili duhovniki izgnani, dokler ni bil Valtunk zrelejši. Tasilo, bavarski vojvoda, je krenil v Karantanijo in pokoril Korošce in Kranjce. Nato je Valtunk – morda ob podpori bavarskih vojvod – vnovič prosil Virgilija za misijonarje.⁵⁵

Johann Weichard Valvasor pri pisanju zgodovinskih delov *Die Ehre des Herzogthums Krain* (1689) opisa karantanskih uporov ni povzel po treznem sodobniku Schönlebnu, ampak po izmišljeni, srhljivo-privlačni Christalnick–Megiserjevi zgodbi. Okoli 760 sta vojvoda Hotimir (*Chetimarus*) in njegovo spreobrnjeno ljudstvo po duhovniku Latinu prosila škofa Virgilija, naj pride k njim. Pomembne zadeve so Virgiliju to preprečile, pač pa je dal Latinu dva duhovna spremljevalca. Ko je Hotimir umrl, je prevzel krmilo vlade njegov sin Valtunk (*Valdungus*, *Walchunus*, *Vatinius*). Plemstvo je hotelo odvreči bavarski jarem. Ni maralo biti več podrejeno krščanskim knezom. Deželni odličniki so se še vedno oklepali nevere prednikov. Prganjali so kristjane skupaj z duhovščino in, ko so se jim pridružili še gospodje na Štajerskem in v Slovenski Marki, vpadli na Laško. Sledi opis morije otrok in žena, ki je verno povzet po Christalnick–Megiserju. Bavarski vojvoda Tasilo je okrog božiča krenil s tremi vojskami na Koroško, Kranjsko in v Slovensko marko. Na treh krajih je napadel sovra-

⁵⁰ Doblinger, *Hieronymus Megisers Leben*.

⁵¹ Bauzer, *Historia rerum, liber III, odstavki 59, 61, 62, 63*.

⁵² Brunner, *Annales virtutis I, 698–703*.

⁵³ Vervaux, *Boicae gentis, 178–179*.

⁵⁴ Adlzreitter, *Annalium Boicae gentis, o nemirih stolpci 173–174*.

⁵⁵ Schönleben, *Carniolia, pars III, 378–384*.

Preganjanje kristjanov, upodobitev v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske (*Valvasor, Die Ehre, 2. del, VII. knjiga, 386*)

žnike in se polastil dežele. Ujel je množico Slovanov, rešil mnogo ujetih kristjanov in vnovič postavil na prestol pregnanega mladega vojvoda Valtunka. Ta se je obrnil na salzburškega škofa Virgilija s prošnjo, naj mu pošlje duhovnike, in bil uslišan.

Kristusovi poslanci so sčasoma spreobrnilo mnogo ljudi, imenitniki pa so se le pretvarjali za kristjane. Valtunk je v drugem in tretjem letu vladanja skušal spreobrniti deželne gospode in plemiče. Prišlo je do strašnega upora proti njemu in spreobrnjenim Slovanom. Valtunku se je postavil po robu del plemstva, zlasti pa pet gospodov uglednega porekla. Kolovodja je bil *Hermannus Aurelius*, ki je pobil mnogo kristjanov. V deželi je prišlo do razkola. Valtunk je krenil z vojsko od Julije, ki jo ima Aventin za Beljak, proti Sisku z 12 000 oboroženci; spotoma je število njegovih spremljevalcev naraslo na 18 000. Blizu Siska so se spopadli s 4000 možmi Hermana Avrelija. 600 Avrelijevih mož je padlo, Avrelij pa je bil ujet skupaj s 400 možmi. *Drochus* se je utaboril pri Metliki. Valtunk je opravil tudi

z njim. Poražene ujetnike je pripeljal v Julijo, kjer so jim sodili pred vojnim sodiščem (*Kriegs=Recht*) in jih na trgu kruto kaznovali. Opis kaznovanja s sekanjem in maličenjem udov je – kot tudi predhodno besedilo – z manjšimi dopolnili povzet po Christalnick–Megiserju. Takó strašno so ravnali zato, da se nasprotniki krščanstva ne bi več drznili upirati. Ko je fizično nadvladal pogane, je Valtunk zaprosil Virgilija za nove pridigarje in učitelje. Škof Virgilij naj bi tudi osebno obiskal deželo.⁵⁶

Gottfried Philipp(us) Span(n)agel(us) v rokopisnem delu *Carinthia vetus et media* omenja le tretji upor Karantancev po Hotimirjevi (*Chetimarus*) smrti, zaradi katerega v deželi več let ni bilo duhovnikov, dokler ni Valtunk (*Waltunc*) vnovič prosil Virgilija zanje. Dogodke umešča okoli 642 (!). Sklicuje se na *Vita Virgilii*.⁵⁷

⁵⁶ *Valvasor, Die Ehre, 2. del, VII. knjiga, 2. poglavje, 386–390.*

⁵⁷ *Span(n)agel(us), Carinthia vetus, 24–25.*

Joannes Christophorus de Jordan v svojem *De originibus Slavicis opus chronologico-geographico-historicum* (1745) omenja oba upora (*carinulâ*) pod Hotimirjem (*Chetamarus*) in tretjega po njegovi smrti.⁵⁸

Aquilinus Julius Caesar v *Staat- und Kirchengeschichte des Herzogthum Steyermarks* (1768–1788) prek Valvasorja povzema in prireja Christalnick-Megiserjevo tradicijo o uporih. Pod Hotimirjem (*Chetumar*) je med Slovane prodrla krščanska vera. Salzburški škof Virgilij je mednje poslal škofa Modesta z duhovniki. Po Hotimirjevi smrti so frankovski kralji imenovali za vojvoda njegovega sina Valtunka (*Waldung*). Vlado je nastopil tri leta kasneje zaradi nemirov, ki so se med Slovani začeli že pod Hotimirjem. Upor naj bi se najbolj razširil okrog Maribora, Celja in v Slovenski marki. Hotimir in furlanski vojvoda sta branila krščanske podložnike. V spopadu je bilo 6 000 Slovanov pobitih, 900 ujetih. Novi izbruh nemirov po Valtunkovem nastopu vlade je zadušil Tasilo. V deželo so se vrnil duhovniki. Vnovič je prišlo do nemirov; uporni plemiči *Deoder*, *Drochus*, *Samo Aurelius* iz Slovenj gradca in drugih krajev so bili poraženi pri Beljaku.⁵⁹

Marcus Hansizius je v delu *Analecta seu Collectanea pro historia Carinthiae concinnanda* (1782; 1793) pri opisu uporov dokaj stvaren.⁶⁰ V zvezi z njimi navaja anonimnega avtorja »Konverzije«: Ko je umrl škof Modest, je knez Hotimir (*Chetumarus*) prosil Virgilija, naj ga obišče. Ta pa tega ni storil, ker je prišlo v deželi do vstaje, pač pa je poslal Hotimirju duhovnika Latina. Ne dolgo za tem je prišlo do druge vstaje in Latin je odšel od tam. Hansiz opozarja, da to, kar je anonimni pisec »Konverzije« povedal tako skopo, »Megiser« (gre za Christalnick–Megiserja) dopolnjuje z obsežnim opisom, kjer pripoveduje o prizorih divjega klanja (*lanionae atrocissimae*). Omeni tudi, da »Megiser« poroča o Hotimirjevih bitkah in zmagah s podrobnimi podatki, kot da bi jih sam videl. V ponazoritev povzame Christalnick–Megiserjev opis upora: Karantansko plemstvo, ki je imelo posest pri Beljaku, se je oklepalo malikov. V jezi na kneza in v

sovráštvu do krščanske vere je okoli 757 zgrabilo za orožje. Z divjaštvom in pohoto je vznemirjalo vse: device, žene, na nezaslišane načine je morilo otroke. Hansiz pove, da je po tej pripovedi knez s pomočjo furlanskega kneza *Petra Munichesa* zmagoslavno utrdil vero. S kancem posmehljivosti opozori, da je »Megiser« pripoved povzel »po svojem Ammoniu«, dodaja pa, da je opis dobro izmišljen in da bi se moglo izkazati, da so se dogodki odvijali tako.

Hotimir je okoli 768 umrl. Nazori velikega dela preprostega ljudstva še niso podredili ukoreninjene surovosti svetemu zakonu. Širitelji božje besede so bili izgnani, dostop jim je bil nekaj let preprečen. Ko so Franki postavili za kneza Valtunka (*Waltinchus*, *Waltcuno*), ga je ljudstvo zavrnilo z orožjem; odvrгло je frankovsko klientelo in se na vse kriplje trudilo za kraljevsko svobodo (*libertas regia*). Sledil je (772) poseg Tasila v Karantanijo, ki jo je podredil in vnovič postavil na oblast Valtunka. Spet se je okrepila vera. Hansiz omenja, da je »Megiser« to na svoj način obsežneje opisal z zaupanjem »svojemu Ammoniju«. Divjaštvo razbijaškega ljudstva naj bi bilo tolikšno, da so sežigali otroke, ki so jih zložili na kupe, ženam, privezanim na drevesa izrezovali drob, druge pobili tako, da so jih ciljali s kopji. Tasilo naj bi s tremi vojskami pokoril uporneže in vnovič postavil za kneza Valtunka. Kakorkoli že – meni Hansiz – izid je znan, način pa ne: Valtunk je bil postavljen nazaj z orožjem, odtlej pa je vera vnovič dvignila glavo.

Brez senzacionalizma omenja vse tri karantanske upore tudi Anton Linhart v delu *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen (Ländern der) suedlichen Slaven Oesterreichs* (1788, 1791). Ne posveča jim posebne pozornosti, v opombah pa citira odlomke iz »Konverzije«: Tedaj je bil Virgilij salzburški škof. Sam ni nikoli prišel v Karantanijo, čeprav ga je Hotimir (*Ketumar*) še tako silil. V deželo pa je poslal goreče misijonarje, ki naj bi posvetili duhovnike in cerkve. Slovani so se temu trdovratno upirali. Trikrat so celo izbruhnili upori (*Empörungen*). Ko je Hotimir umrl – to je bilo 769 – so morali ti spreobračalci poganov povsem zapustiti deželo in nekaj let, dokler ni vojvoda Valtunk (*Valdung*) prejel od Bavarcev nove podpore, ni bilo v Karantaniji nobenega duhovnika.⁶¹

⁵⁸ Jordan, *De originibus*, I, pars IV, 250.

⁵⁹ Caesar, *Staat- und Kirchengeschichte*, I, 261–264.

⁶⁰ Hansizius, *Analecta*, II, 244–250, 253–254.

⁶¹ Linhart, *Versuch*, II, 160–162.

Geneza razlage vstaj v navedenih historiografskih delih, Prešernov navdih

Opisi vstaj proti legitimni oblasti v Karantaniji v drugi polovici 8. stoletja, ki jih omenja »Konverzija«, so v zgodovinopisju od 15. do 18. stoletja doživljali raznovrstne razlage. Jakob Unrest uporov ne omeinja; poroča, da so v deželo vdrli »Huni«, pred katerimi se je duhovščina umaknila. Johannes Aventinus je bil med obravnavanimi zgodovinarji prvi, ki je karantanskim vstajam pripisal verski značaj: slovanski prvaki naj bi se uprli knezu Hotimirju, ker je zavrnil vero prednikov in sprejel nov način čaščenja Boga. Mauro Orbini v opisu dogodkov v italijanščini povzema Aventina.

V kasnejši historiografiji se je uveljavila razlaga dogodkov na dva načina. Bavarski zgodovinarji Marcus Welser, Andreas Brunner in Johannes Vervaux oz. Johannes Adelzreitter a Tetenweis stvarno in skladno s »Konverzijo« omenjajo, da je Hotimir večkrat vabil Virgilija, naj obišče Karantanijo, ta pa zaradi vojnih nemirov ni prišel, ampak je v deželo poslal druge duhovnike. Po Hotimirjevi smrti je prišlo do nove vojne; duhovščina je bila pregnana, dokler ni zavladal knez Valtunk, ki mu je Virgilij spet poslal misijonarje.

Sočasno s to razlago pa se je v zgodovinopisju uveljavil še domišljjski, srhljiv opis dogodkov, po katerem naj bi se najprej poganski Slovani nečloveško znašali nad kristjani; porazila naj bi jih najprej bavarski vojvoda Tasilo in nato Valtunk. Slednji naj bi dal ujete upornike na trgu v Beljaku nekrščansko kruto kaznovati. Ta opis si je izmislil Michael Gothard Christalnick, pod svojim imenom pa ga je objavil Hieronymus Megiser. Povzeli so ga Martin Bavčer, Janez Vajkard Valvazor in Aquilinus Julius Caesar. Christalnick–Megiserjevo delo postavlja žarišče upora na Koroško v okolico Beljaka, poganstva pa naj bi se oklepali tudi slovanski gospodje na Kranjskem, Štajerskem in v Slovenski marki. Bavčer postavlja dogodke na Koroško in Kranjsko, Valvazor na Koroško, Kranjsko in v Slovensko marko. Po Caesarju naj bi bilo središče upora na Štajerskem okrog Maribora in Celja ter v Slovenski marki.

Nekaj sodobnikov se je senzacionalistični Christalnick–Megiserjevi inačici opisa dogodkov znalo

izogniti. Janez Ludvik Schönleben in Marko Hanzlič poznata Christalnick–Megiserjevo delo, vendar sta do njega zdravo kritična in dvomita v zanesljivost pisca Ammonia Salassa, ki ga omenjeno delo navaja kot vir podatkov. Nobeden od njiju ne pripisuje vstajam izključno verskih razlogov.

Več zgodovinarjev tem dogodkom ne posveča posebne pozornosti in nadaljuje skòpo tradicijo poročanja bavarskih zgodovinopiscev. Gottfriedus Philippus Spannagelus omenja le (tretjo) vstajo Karantancev po Hotimirjevi smrti, zaradi katere so duhovniki do nastopa Valtunka odšli. Joannes Christophorus de Jordan pozna dva upora pod Hotimirjem in enega po njegovi smrti, jih pa ne komentira. Skòpa je tudi pripoved Antona Linharta, ki pa vstajam pripisuje verski značaj: Slovani so se trdovratno upirali krščanstvu. Vstaja po Hotimirjevi smrti je imela za posledico odhod misionarjev iz dežele in njihovo večletno odsotnost, dokler ni Valtunk dobil nove podpore z Bavarske.

Prešeren je zgodovinsko kuliso *Krsta pri Savici* povzel po Valvazorju (in posredno po Christalnick–Megiserju). Razgledan, kot je bil, je pesnik iz Valvazorjeve »Slave Vojvodine Kranjske«, ki je sodila v historiografski vrh njegovega časa, povzel tradicijo izmišljene srhljivke o krvavem boju za krščansko vero na Kranjskem in Koroškem, ki naj bi ga vodil »koroški vojvoda« Valjhun (Valtunk). V pesnitvi sicer izpostavlja krutost ravnanja kristjanov s pogani, medtem ko je pri Christalnick–Megiserjevi pripovedi in njenih posnemovalcih zlasti nazorno – kruto prikazano ravnanje poganov s kristjani. Spopadi Valtunka z uporniki so opisani z manj domišljije, čeprav se omenja veliko število bojnikov, padlih in ujetih. Pač pa je srhljiva kazen za ujete upornike, pri kateri so kristjani uporabili stare germanske kaznovalne metode s krvavim pohabljanjem. Prešernovo poznavanje zgodovine moramo vrednotiti s stališča historiografskih spoznanj njegovega časa. Sledil je trendom sočasnega zgodovinopisja in razpolagal z bogatim zgodovinskim znanjem.

Nazaj h »valjhunstvu«

Ko sem kot otrok pred mnogimi desetletji v Prirodoslovnem muzeju Slovenije prvič videla človeško okostje, sem razmišljala, kdo je bil tisti – nekoč – človek, katerega ostanek je pred menoj.

Bi mu bilo prav, če bi vedel, da si stoletja kasneje obiskovalci muzeja ogledujejo in komentirajo njegovo okostje? Podobno vprašanje sem si zastavila v zrelejših letih ob ogledovanju fotografij Tutan-kamonove mumije v časopisju in drugih objavah, zlasti pa v devetdesetih letih prejšnjega stoletja v arheološkem muzeju v Bolzanu pred razgaljenim, poškodovanim telesom »ledenega moža« Ötzi. Na filmu, ki je bil ob »ekspoziciji« na ogled, so bile prikazane raznovrstne raziskave, ki so jih opravili na njem. Dilema, ali je poseganje v fizično intimo – čeprav mrtvega, časovno daljnega – človeka etično, me je sprva mučila predvsem v zvezi z arheološkimi izkopavanji; kot zgodovinarica pa sem ugotovila, da so etično vprašljive tudi moje lastne raziskave, pri katerih ob razbiranju arhivskih rokopisov nepooblaščen brskam in razkrivam zasebno življenje ljudi, ki so živeli pred stoletji. Pomisleke sem pregnala z odločitvijo, da bom pri svojih raziskavah in odkritjih do konkretnih oseb spoštljiva in da jih bom v skladu s poslanstvom zgodovinarke predstavila realistično in nepristransko v njihovem času in prostoru, brez vrednostnih sodb. Vedenje, medosebna razmerja in tudi način izvajanja oblasti v preteklosti more zgodovinar presojeti le v kontekstu načel, uveljavljenih v preučevanem času in prostoru. Vsiljevanje in projiciranje vrednostnih meril in prepričanj, lastnih raziskovalčevemu času in okolju, v presojanje dogajanja v drugem času in prostoru je nezgodovinsko in nesprejemljivo. Nekatera ljudstva so v preteklosti žrtvovala ljudi, druga so poznala kanibalizem, suženjstvo, prakticirala so srhljive telesne kazni. Antropolog, zgodovinar in etnolog bodo tovrstne pojave zaznali in jih vključili v objektivno predstavitev običajev časa in okolja brez negativnih konotacij.

V drugi polovici 8. stoletja se je za časa vlade kneza Hotimirja (751–769), ki so ga na Bavarskem vzgojili v kristjana, v Karantaniji začel in dosegel poln razmah krščanski misijon, verjetno pa je prišlo tudi do uvajanja upravnih in družbenih sprememb po bavarsko-frankovskem vzoru. To je še za Hotimirjevega življenja sprožilo dve vstaji stare družbene elite, nenaklonjene novostim, proti legitimi oblasti. Hotimir je uspel vstaji zadušiti. Po njegovi smrti je prišlo še do tretjega upora, ki ga je 772 zatrl bavarski vojvoda Tasilo in – več let po Hotimirjevi smrti – pomagal na oblast Valtunku. Ta ni bil potomec prejšnje dinastije in tudi v zvezi z

vstajami in njihovim zatrtjem ga opisi ne omenjajo. V deželo so se vrnil misijonarji in zavladal je mir. V nadaljnjih desetletjih so bile razprtije pozabljene in Karantanci in Karniolci so se čez nekaj desetletij složno pridružili uporju Ljudevita Posavskega (819–823) proti frankovski oblasti.

Tine Hribar ta dejstva pozna⁶² in vendar vztraja pri oznaki Valjhuna (Valtunka) za »kolaboranta«, ki naj bi podprl »brutalno« evangelizacijo, za »hudodelca« in »zločinca«, čeprav ni dokazljivo, da bi bil Valtunk vpleten v konflikte, kjer sta se tradicionalna in nova struja karantanskih velikašev spopadli za Oblast. Misijonarsko dejavnost je goreče podpiral njegov predhodnik Hotimir. V kolikšni meri je šlo tu za prepričanje in v kolikšni morda za pragmatizem, ne bomo nikoli izvedeli. Pokristjanjenje vzhodnoalpskega prostora pa je bilo v danih razmerah le vprašanje časa. Karantanski knezi so to dejstvo sprejeli, zaradi česar pa nikogar od njih ne smemo ožigosati z vidika moralnih vrednot našega (!) časa, saj gre (tudi) v tem primeru »za prelom s posvečenostjo mrtvih, človekovim dostojanstvom in zlatim pravilom etičnosti«.⁶³

Dejstvo je, da knjiga *Slovenski razkoli in slovenska sprava* pojma Valjhun in valjhunstvo uvaja kot sopomenki za sodelavca okupatorja in kolaboracijo. Ni sprejemljivo, da je karantanski knez Valtunk po poltrinajstih stoletjih ožigosan; neumestna izpeljanka valjhunstvo se bo pojavila v slovarjih sopomenk in tujk, morda se bo celo potegovala za besedo leta. Duh je ušel iz steklenice, linč historične osebe je uspel.

Viri in literatura

II. Leges Baiuvariorum. V: *MGH. Legvm III. Hannoverae*: Hahn, 1863.

Adlzreitter a Tetenweis, Joannes: *Annalium Boicae gentis partes III, Quibus Historia a prima Bojorum origine usque ad A. MDCLI, quo Maximilianus Elector Bavariae decessit, continetur*. Francofurti ad Moenum: Impensis Jo. Friderici Gleditsch, & filii, 1710.

⁶² Hribar, S. in Hribar, T., *Razkoli in sprava*, 114–116.

⁶³ Vzeto iz konteksta: Hribar, S. in Hribar, T., *Razkoli in sprava*, 16.

- Annales ex annalibus Iuvavensibus antiquis excerpti* (ed. Harry Bresslau) MGH Scriptorum, tomi XXX. partis II. fasc. I. Lipsiae: Karoli W. Hiersemann, 1926.
- Annales Regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829. qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi. Hannoverae: Hahn, 1895.
- Auentinus, Iohannes:** *Annalium Boiorum libri septem*. Ingolstadii: Weißenhorn, 1554.
- Bauzer, Martinus:** *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium*, 1657–1663 (rkp.) (Rokopisna zbirka Narodne in univerzitetne knjižnice, Ms. 56).
- Bor, Matej, Šavli, Jožko in Tomažič, Ivan:** *Veneti naši davni predniki*. Ljubljana [i. e.] Spod. Škofije: Delo; Wien: Editiones Veneti; Maribor: Večer, 1989.
- Bratož, Rajko:** Bischofssitze und Kirchenorganisation in Slowenien. V: *Neue Ergebnisse zum frühen Kirchenbau im Alpenraum: Akten des Internationalen Kolloquiums Klagenfurt 6.-7. Dezember 2013* (ur. Strobel, Karl in Dolenz, Heimo). [Wien]: Österreichische Gesellschaft für Archäologie; Graz: Unipress, 2016 (Römisches Österreich, 39), str. 173–196.
- Brunner, Andreas:** *Annales virtutis et fortunae Boiorum*. I. Monachii: Hertsroy et Leysser, 1626; II. ibidem, 1629; III. ibidem, 1637.
- Brunner, Andreas:** *Annalium Boicorum, a Primis rerum Boicarum initiis ad Annum MCCCXI Partes III*. Francofurti ad Moenum: Impensis Jo. Friderici Gleditsch, et filii, 1710.
- Caesar, Aquilinus Julius:** *Staat- und Kirchengeschichte des Herzogthum Steyermarks I–VII*. Graz: Weingand & Ferstl, 1768–1788.
- Christalnick, Michael Gothard,** glej Megiser, Hieronymus.
- Ciglencečki, Slavko,** Frühchristliche Kirchen und Kleriker Gebäude in Slowenien. V: *Neue Ergebnisse zum frühen Kirchenbau im Alpenraum: Akten des Internationalen Kolloquiums Klagenfurt 6.-7. Dezember 2013*. (ur. Strobel, Karl in Dolenz, Heimo). [Wien]: Österreichische Gesellschaft für Archäologie; Graz: Unipress, 2016 (Römisches Österreich, 39), str. 197–211.
- Das Strategikon des Maurikios*, Corpus fontium historiae byzantinae, XVII (ur. George T. Dennis, prev. Ernst Gamillscheg). Wien: Verlag der Österreichischen akademie der Wissenschaften, 1981.
- Doblinger, Max:** Hieronymus Megisers Leben und Werke, *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 26. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Buchhandlung, 1909, str. 460–61.
- Epistolae Karolini aevi, tomus II (ed. Ernestus Dümmler). V: MGH. *Epistolarum tomus IV. Karolini aevi II*. Berolini: apud Weidmannos, 1895, str. 496–497.
- Flacius Illyricus, Mathias:** *Catalogus testium ueritatis, qui ante nostram aetatem Pontifici Romano, eiúsque erroribus reclamarunt: iam denuo longe quam antea, & emendatior & auctior editus*. Argentinae, 1562.
- Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum*. MGH. *Scriptores rerum Merovingicarum II*. Hannoverae: Hahn, 1888.
- Grafenauer, Bogo:** Ob tisočstiristoletnici slovanske naselitve na današnje slovensko narodnostno ozemlje, I. Naselitev Slovanov v Vzhodnih Alpah, zgornjem Posavju in ob zgornjem Jadranu. V: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*, Maribor: Založba Obzorja, 1988, 321–422.
- Grafenauer, Bogo:** *Karantanija. Izbrane razprave in članki*. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Hansizius, Marcus:** *Analecta seu Collectanea pro historia Carinthiae concinnanda I*. Clagenfurti: M. Kleinmayer, 1782.
- Hansizius, Marcus:** *Analecta seu Collectanea pro historia Carinthiae concinnanda I, II*. Norimbergae: Steinius, 1793.
- Hribar, Spomenka in Hribar, Tine:** *Slovenski razkoli in slovenska sprava*. Mengeš: Ciceron, 2021.
- Hribar, Tine:** Vprašanje valjhnstva Delo, 27. novembra 2021, str. 14–18.
http://www.vace.si/kastelic_situla_si.htm.
https://sl.wikipedia.org/wiki/Zdravljica#/media/Slika:Pre%C4%8Drtana_kitica_Zdravljice.jpg.

- Iordanis Romana et Getica* (ur. Theodor Mommsen), MGH, Auctores antiquissimi, 5, 1. Berolini: Apvd Weidmannos, 1882 (anastatični ponatis: München, 1982).
- Jordan, Joannes Christophorus de ~:** *De originibus Slavicis opus chronologico-geographico-historicum*. Vindobonae: Gregorius Kurtzböck & Joan. Jacobus Jahn, 1745.
- Kahl, Hans-Dietrich:** *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum. (7.-9. Jh.)*. V: Bratož, R. (ur.): Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze. Dopolnilni zvezek. = Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese. Ergänzungsband. Ljubljana, Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002 (Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede, 20; Situla, 39).
- Kos, Franc:** *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, prva knjiga. (l. 501-800)*. Ljubljana: Leonova družba, 1902.
- Kos, Milko:** *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936.
- Linhart, Anton:** *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen suedlichen Slaven Oesterreichs I*. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn, 1788.
- Linhart, Anton:** *Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen Ländern der suedlichen Slaven Oesterreichs II*. Laibach: Wilhelm Heinrich Korn, 1791.
- Lošek, Fritz:** *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. MGH. Studien und Texte 15. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1997.
- Lotter, Friedrich ter Bratož, Rajko in Castritius, Helmut:** *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375-600)*: Ljubljana: Sophia, 2005.
- Megiser, Hieronymus:** *Annales Carinthiae, das ist, Chronica des Loeblichen Ertzhertzogthumbs Khaerndten*. Leipzig: Lamberg, 1612.
- MGH. *Leges nationum Germanicarum* 5, 2. Hannoverae: Hahn, 1926.
- Mihelič, Darja:** Vstaja imenovana 'carmula'. (Karantanija, druga polovica 8. stoletja). V: *Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (ur. Rajšp, Vincenc et al.), str. 197-214. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Mihelič, Darja:** Mit o upor, imenovanem »carmula«. Karantanija, druga polovica 8. stoletja. V: *Upor, nasilje in preživetje. Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka* (ur. Bianco, Furio in Panjek, Aleksander). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015 (Presojanja – zgodovinopisne razprave, 3), str. 29-47.
- Niermeyer, Jan Frederik:** *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden-New York-Köln: E. J. Brill, 1997.
- Orbini Ravseo, Mauro:** *II Regno de gli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni*. Pesaro: Girolamo Concordia, 1601.
- Pauli *Historia Langobardorum*. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recusi. Hannoverae, Hahn, 1878.
- Pavel Diakon (Paulus Diaconus).** *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*. Maribor, Obzorja, 1988.
- Poezije Dóktorja Francéta Prešérna*. V Ljubljani: Józef Blázquez, 1947.
- Procopii Caesariensis *Historiarum temporis sui. De bello Gothico libri quatuor cum exceptis ex Agathiae Historia* Hugone Grotio interprete. Monachii: Georgius Franzius 1854.
- Procopios Caesariensis, *Pod Justinijanovim žezlom* (prev. Gantar, Kajetan), Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.
- Schönleben, Joannes Ludovicus:** *Carniolia antiqua et nova sive Inclyti ducatus Carnioliae Annales sacroprophani*. Labaci: Joann. Babtistae Mayr, 1691.
- Span(n)agel(us), Gottfried Philipp(us):** *Carinthia vetus et media* (rkp.) (Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftenabteilung, Cod. 8436).

- Štih, Peter:** Plemenske in državne tvorbe zgodnjega srednjega veka na slovanskem naselitem prostoru v Vzhodnih Alpah. V: *Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995 (Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in družbene vede, 17), str. 21–45.
- Štih, Peter:** Carniola, patria Sclavorum, *Österreichische Östhefte, Zeitschrift für Mittel-, Ost- und Südosteuropaforschung* 37, 1995, str. 845–861.
- Štih, Peter:** Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku. *Zbornik Brižinski spomeniki*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede; Trst: Mladika, 1996 (Dela. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede, 45), str. 13–26.
- Štih, Peter:** Ko je cerkev začela govoriti slovansko, *Zgodovinski časopis* 69, 2015, št. 1–2, str. 8–40.
- Štih, Peter in Simoniti, Vasko:** *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Valvasor, Johann Weichard:** *Die Ehre des Herzogthums Krain I–IV*. Laybach–Nuernberg, 1689.
- Vervaux, Johannes:** *Boicae gentis annalium pars I*. Monachii: Ioannes Guilielmus Schell, 1662.
- Vnrestus, Iacob:** *Chronicon Carinthiacvm*. V: Hahnus, Simon Fridericus: *Collectio monvmentorvm vetervm et recentivm ineditorvm I*. Brvnsvigae: Meyer, 1724, 479–536.
- Welser, Marcus:** *Bayrische Geschicht / in fuenff Buecher getheilt / darinn begriffen / was sich mit den Bayrn von ihrem ersten Anfang biß zu zeiten Kayser Carls deß Grossen / verlauffem hatt*. Augspurg: Mang, 1605.
- Wolfram, Herwig:** *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1979.
- Wolfram, Herwig:** *Conversio Bagoariorum et Carantanorum: das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Klagenfurt: Auslief[e] rung Hermagoras, 2012 (Dela / Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede = Opera / Academia scientiarum et artium Slovenica, Classis I: Historia et sociologia; 38; Zbirka Zgodovinskega časopisa, 44).
- Zahn, Josef von [Hrsg.]:** *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis: Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich, Band 1*. Wien: Hof- und Staatsdruckerei 1870. (= Fontes rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichts-Quellen. 2. Abtheilung, Diplomataria et acta. 35. I).
- Žužek, Aleš:** Naselitev Slovanov v vzhodnoalpski prostor. *Zgodovinski časopis*, 61, 2007, št. 3–4, str. 261–287.

Zusammenfassung

DIE POPULISTISCHE STIGMATISIERUNG DES NAMENS EINES KARANTANISCHEN FÜRSTEN

Valjhunstvo [Waltunchismus] – ein neues Synonym für Kollaboration?

Der brillante slowenische Dichter France Prešeren fand die Motive für seine Gedichte oft in der Geschichte. Er war ein dem Slawentum zugetaner slowenischer Patriot und Verfechter der Urelemente dessen, was angeblich den slowenischen Vorfahren eigen war. Im Werk *Krst pri Savici* [Taufe bei der Savica] griff er das historische Motiv der Christianisierung der Ostalpenlawen – der Karantaner in der zweiten Hälfte des 8. Jahrhunderts auf und beschrieb mit wuchtiger dichterischer Kraft die blutige Gewalt, mit der die Obrigkeit unter Führung des „karantanischen Herzogs“ *Valjhun* (des karantanischen Fürsten Waltunc) den widerständigen „Slowenen“ den neuen Glauben aufgezwängt

habe. Der Dichter informierte sich über die Ereignisse im Werk *Die Ehre des Herzogthums Krain* (1689) von Johann Weichard Valvasor. Allerdings übernahm dieses Werk, das zur Spitze der damaligen Historiografie zählte, die Beschreibung der Ereignisse in Karantanien nach einer verfälschten, schaudererregenden Beschreibung, die sich Michael Gothard Christalnack ausgedacht hatte und die in den *Annales Carinthiae* von Hieronymus Megiser unter dessen Namen publiziert wurde: Zuerst hätten sich die heidnischen Slawen gegenüber den Christen in unmenschlicher Weise verhalten; sie seien vom christlichen bairischen Herzog Tassilo und dann vom karantanischen Fürsten Waltunc besiegt worden. Letzterer habe die gefangenen Aufständischen auf dem Marktplatz in Villach in unchristlich brutaler Weise bestraft.

Die zentrale historische Niederschrift, die über die Bekehrung der Baiern und Karantaner zum christlichen Glauben berichtet (*Libellus de conversione Bagoariorum et Carantanorum*), erwähnt, dass Karantanien vor der Mitte des 8. Jahrhunderts die Vasallenabhängigkeit von Baiern annehmen musste. Die Nachkommen des heidnischen Fürsten Boruth, der Sohn Cacatius und der Neffe Cheitmar, wurden in Baiern christlich erzogen. Zur Zeit von Cheitmars Herrschaft (751–769) begann die christliche Mission in Karantanien und erreichte ihren vollen Aufschwung, wahrscheinlich kam es auch zur Einführung von verwaltungsmäßigen und gesellschaftlichen Änderungen nach bairisch-fränkischem Vorbild. Dies führte noch zu Cheitmars Lebzeit zu zwei Aufständen der alten, den Neuerungen abgeneigten gesellschaftlichen Elite gegen die legitime Herrschaft. Cheitmar gelang die Niederschlagung der Aufstände. Nach seinem Tod kam es noch zu einem dritten Aufstand, den der bairische Herzog Tassilo im Jahr 772 niederschlug und verhalf – mehrere Jahre nach Cheitmars Tod – Waltunc an die Macht, der kein Nachfolger der früheren Dynastie war und auch an den Aufständen und deren gewaltsamer Niederschlagung nicht beteiligt gewesen war. Die Missionare kehrten ins Land zurück und es herrschte wieder Frieden. In den folgenden Jahrzehnten waren die Zwistigkeiten vergessen und die Karantaner und Karnioler schlossen sich nach mehreren Jahrzehnten einträchtig dem Aufstand des Liudewitus von Pannonia (819–823) gegen die fränkische Herrschaft an.

Neuerdings verbreitet sich in der Öffentlichkeit eine besorgniserregende Neuinterpretation der frühmittelalterlichen Geschichte des Raumes zwischen den Alpen und der Adria. Der angesehene Philosoph, Tine Hribar, Mitglied der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und Künste, erwähnt im Buch *Slovenski razkoli in slovenska sprava* [Die slowenischen Spaltungen und die slowenische Versöhnung] (Mitautorin Spomenka Hribar) und in den Medien in Verbindung mit einer Interpretation von Prešerens *Krst pri Savici* die „blutige Evangelisierung und Okkupation“ (des Stammesfürstentums) Karantanien im 8. Jahrhundert durch die Baiern und „bewaffnete Salzburger Missionare“, was zu einer „blutigen Spaltung unter dem Volk“ geführt habe. Obwohl er die wissenschaftlichen Erkenntnisse der Historiker über die christliche Mission und die Aufstände gegen die legitime Herrschaft kennt, an denen Waltunc (Valjhun) nicht beteiligt war, erklärt er ihn zu einem „Kollaborateur“ (mit dem Okkupanten), der die „brutale“ Evangelisierung unterstützt habe, zu einem „Übeltäter“ und „Verbrecher“.

Historische Personen sollten keinesfalls unter dem Gesichtspunkt aktueller ethischer Werte stigmatisiert werden. Es ist inakzeptabel, dass der karantanische Fürst Waltunc nach zwölfenhalb Jahrhunderten in der geschilderten Art und Weise stigmatisiert wird und die Begriffe *Valjhun und valjhunstvo* [Waltunchismus] zu Synonymen für Kollaborateure und Mitarbeiter der Besatzer werden.

Schlagwörter: Christianisierung, Karantanien, Conversio, Historiografie zu Karantanien, *Krst pri Savici* [Taufe bei der Savica], Waltunc, Pietät gegenüber historischen Persönlichkeiten

Stanislav Južnič

Franz Unger in njegovi pionirski prispevki k okoljskim raziskavam

JUŽNIČ Stanislav, univerzitetni diplomirani inženir fizike in doktor zgodovinskih ved, Dunajska 83, SI-1000 Ljubljana, juznic@hotmail.com

502.1:929Unger F.
929Unger F.

FRANZ UNGER IN NJEGOVI PIONIRSKI PRISPEVKI K OKOLJSKIM RAZISKAVAM

V prispevku avtor obravnava proces raziskovanja spreminjanja podnebja s posebnim ozirom na raziskovanja Franza Ungerja (1800-1870). Sin mariborske matere Franz Unger je bil eden od začetnikov raziskav toplogrednih pojavov. Skozi raziskavo njegovega rodu, povezav z ostalimi raziskovalci, njegovih popotovanj po svetu in skozi življenjsko akademsko kariero se približujemo boljšemu vrednotenju Ungerjevih dosežkov na področju raziskav okolja. V kontekstu ekologije so zelo zanimive tudi njegove raziskave na področju fosilov in botanike v okolici Celja in širše.

Ključne besede: Franz Unger, globalno segrevanje, okoljska zgodovina, darvinistične ilustracije narave v 19. stoletju, Štajerska.

JUŽNIČ Stanislav, BA Physics, PhD History, Dunajska 83, SI-1000 Ljubljana, juznic@hotmail.com

502.1:929Unger F.
929Unger F.

FRANZ UNGER AND HIS PIONEERING CONTRIBUTIONS TO ENVIRONMENTAL RESEARCH

In his paper, the author discusses the process of climate change research, with special reference to the research of Franz Unger (1800-1870). The son of a Maribor mother, Franz Unger was one of the pioneers of research on greenhouse phenomena. Through research into his lineage, his links with other researchers, his travels around the world and his lifetime academic career, we are moving towards a better appreciation of Unger's achievements in the field of environmental research. In the context of ecology, his research on fossils and botany in the Celje area and beyond is also of great interest.

Keywords: Franz Unger, global warming, environmental history, Darwinist illustrations of nature in the 19th century, Styria.

Nevidni izzivi globalnih atmosferskih podnebnih sprememb so v 19. stoletju vstopili v vsakdanje zahodno življenje skupaj z drugimi težko izmerljivimi odkritji: atomi, bacili in virusi. Nekateri akterji s slovenskega ozemlja so pri tem odkrivanju klimatskih sprememb igrali vidno vlogo.

Globalno segrevanje »na francoski način«

Zgodnjo zahodnjaško idejo tople grede je več kot stoletje pred drugimi Evropejci zaslutil Leibnizev dopisnik opat Edme Mariotte leta 1681. Odraščal je na celinskih območjih Dijona, preden se je leta 1666 preselil v novo Colbertovo pariško akademijo. Njegova odkritja bi bila nedvomno pomembnejša in daljnosežna, v kolikor bi vanje vključeval neposredne izkušnje z vzhodnimi modrostmi. Njegove predstave so bile še nepopolne. Sončna svetloba in toplota sta zlahka prehajali skozi Mariottovo stekleno ploščo, šibkejša toplota iz sveč pa ne: tako se topla greda greje po Mariottovem mnenju.¹ Seveda Mariotte ni povsem uganil, v katerem grmu tiči zajec, saj so komaj stoletje pozneje zahodnjaki začeli meriti infrardeče žarke. Steklo jih namreč stežka prepusti, zato se pod njim osvetljeno telo segreje. Segreto telo seva prav te žarke, ki pa trmasto nočejo in nočejo ven iz tople grede.

Idejam sončnega ogrevanja je sledil Mariottov sočlan francoske kraljeve akademije Ehrenfried Walther von Tschirnhaus (1651 Zgornja Lužica – 1708 Dresden), ki si je med študijem v Leydnu dopisoval s Spinozo in Leibnizem. Zato je bil bolj od Mariotta izpostavljen kitajskim spoznanjem in tehnologiji (vključno z dragim porcelanom). Za poljskega kralja je vlil velike leče s premerom 76 cm, da je v glinenem loncu zavrel vodo.²

Topla greda z vročo posodo sta bili starodavna avtohtona oprema za kuhanje in sušenje. Švicar Horace-Benedict de Saussure (1740-1799) je zelo dobro izolirano leseno škatlo znotraj pobarval črno, s tremi plastmi stekla v pokrovu pa je ustavil toplotno sevanje navzven. Julija 1767 je na Mont Blancu pokazal, da bo sonce segrelo notranjost prve zahodnjaške solarne pečice do 110°C celo v mrzlih Alpah. Steklo

prepušča sončne žarke Mariotta, vendar upočasni hitrost uhajanja toplote.³ Saussure je s tem svojim helio-termometrom dokazal, da se soba ali kočija bolj grejeta, če vanju sončni žarki prehajajo skozi steklo. Danes vemo, da gibanje zraka in vode, obseg morja, učinki človeške industrije, oblike zemeljske površine in nadmorska višina spreminjajo temperature v vseh podnebjih.⁴ Gay-Lussac in njegovi sodelavci s pariške *Ecole Polytechnique* so shranili zrak med poletom aerostata na višini 6.636 m. Ugotovili so, da višinski zrak krasi domala isto razmerje kisika in dušika v primerjavi z zrakom, zajetim v bližini njihove šole. Pač, v skladu z meritvami Saussura.

Leta 1820 Joseph Fourier ni uspel pravilno analitično opisati toplotno ravnovesje med površino Zemlje in njeno atmosfero tudi zato, ker je napačno domneval, da je nizka temperatura na polih enaka zunanjim temperaturam v oddaljenih kozmičnih prostorih, ki so v resnici mnogo nižje. Fourier je teoretično utemeljil eksperimentalne rezultate kolega Claude Pouilleta (1790-1868), medtem ko je skoraj sam oblikoval analitično teorijo toplote s svojimi aleksandrinskimi in drugimi egipčanskimi Napoleonskimi primerjavami.⁵ Sklepal je, da bi moralo biti na Zemlji veliko bolj mrzlo brez nečesa v ozračju, kar nas segreva, pravzaprav izolira.⁶ Fourier je svojo zemljo opisal kot elipsoid iz železa in zaključil, da se med helensko-egipčansko šolo v Aleksandriji in njegovo dobo temperatura zemeljske površine ni spremenila niti za tri stotinke stopinje. Po Fourieru vedno obstaja fizični vzrok, ki umirja temperature na površini zemeljske oble ne glede na delovanja sonca in toplote notranjosti Zemlje. V to konservativnost podnebja sodobni okoljevarstveniki dvmijo, saj je prav Fourier potrdil podnebne učinke industrijskega onesnaževanja z vsemi tedanjimi pariškimi zadimljenimi tovarnami vred.⁷

Globalno segrevanje »na zgodnji anglosaški način«

Med najpametnejšimi privrženci Fouriereve teorije toplote je bila ameriška borba za pravice

¹ *Mariotte, Essais; Mariotte, Quatrième, str. 560-561.*

² *Tschirnhaus, Medicina.*

³ *Saussure, Voyages. Str. 55, 59; Saussure, Troisième, str. 441-453; Saussure, Description.*

⁴ *Fourier, Remarques, 152.*

⁵ *Fourier Remarques, 153; Fourier, Mémoire, 584*

⁶ *Fourier, Remarques, 136-167; Fourier, Mémoire, 569-604.*

⁷ *Fourier, Mémoire, 581, 584, 590.*

žensk Eunice Foote (1819-1888). Bila je kmečka hči, izobrazena v edini tedanji ameriški šoli za dekleta, ki je ponujala znanstveni pouk z lastnim kemijskim laboratorijem vred v mestu Troy. Njen mož je bil meteorolog v mestecu Seneca Falls blizu Velikih jezer, po letu 1868 pa je bil komisar ameriškega patentnega urada.

Gospa Foote je uporabila sončno svetlobo za segrevanje plinov, spravljanih v dveh steklenih kozarcih. V prvem je spravila goste pline, v drugem pa jih je redčila s črpalko. Vlažni plini so bolje absorbirali toploto kot suh zrak. Na soncu in v senci je merila petkrat v intervalih po dve-tri minute. Gosti plini so dosegli 100° na soncu, razredčeni plini le 88°, vlažni zrak pa kar 120° Fahrenheita. Plin ogljikove kisline je imel 125°, medtem ko se je navaden zrak segrel le do 106° Fahrenheita. Dokazala je, da lahko ogljikov dioksid absorbira veliko več toplote kot drugi plini. Zato je pribila: »*Atmosfera tega plina bi naši Zemlji dala visoko temperaturo; in če se je, kot domnevajo nekateri, v nekem obdobju zgodovine zrak mešal z njim v večjem deležu kot zdaj, se je temperatura dvignila zaradi njegovega lastnega delovanja.*«

Njen zapis »*domnevajo nekateri*« se je seveda nanašal na knjigo Franza Ungerja, osrednjega lika preučevanja v tej razpravi. Njeno delo je bilo sprejeto na letnem srečanju ameriškega združenja za napredek znanosti v mestu Albany. Gospejine ideje o ogljikovem dioksidu danes močno slavimo.⁸ Njen mož, patentni sodnik Elisha Foote (1809-1883) je prebral njen in svoj prispevek. Njegov članek je bil objavljen pri *Philosophical Magazine*, kjer je bil Tyndall med uredniki.

Med Britanci je zgodnje francoske uganke o globalnem segrevanju tople grede razreševal Irec John Tyndall. Citiral je Pouilleta,⁹ ne pa Footejevo ali Fouriera. Tyndalovi plini, vključno z ogljikovim dioksidom in vodno paro, zlahka absorbirajo toploto. Njegov vir toplote ni bilo sonce tako kot pri gospe Foote, ampak sevanje iz njegove laboratorijske bakrene kocke, v kateri je neprenehoma vrel vodo.¹⁰ Vsekakor je Tyndall uporabljal svoj prestižni

laboratorij, ki je bil veliko naprednejši v primerjavi z domala gospodinjskim orodjem gospe Foote.

Navezava na slovenske dežele

Pri nas so sodobniki brali Tyndalla in s pridom razmišljali o zgodnjih globalnih segrevanjih. Če se izrazim bolj poetično in ob tem iščem vzporednice: Mariborske matere niso rodile zgolj slovitega Hermana Potočnika Noordunga, temveč tudi začetnika raziskav toplogrednih pojavov Franza Ungerja.

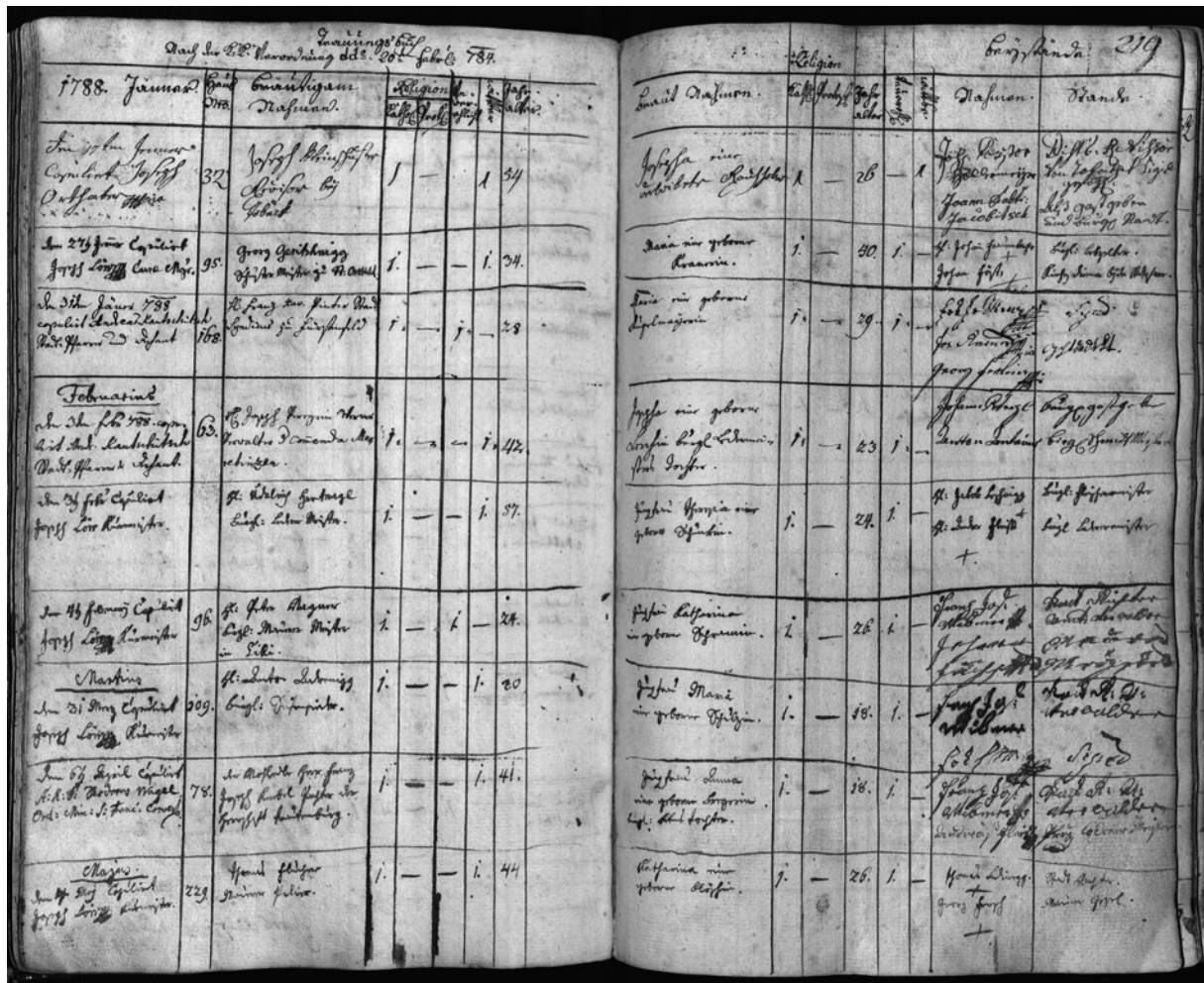
Mladi genij

Dunajski akademik Franz Unger (Franz Joseph Andreas Nicholaus, 1800 Gradišče, Schloßberg pri Lučanah (Leutschach), upravnikova graščina-dvor Amthof, št. 57 – 1870 Gradec) je bil rojen v pretežno slovenskem okolju Gradišča. Krščen je bil 1. decembra 1800, dan po rojstvu. Njegova mati je bila rojena Bregar (Wrege). Franzev boter lektor Joseph Wreger (Bregar) je bil Franzev stric, saj je dedek enakega imena umrl že leta 1788. Leta 1839 so potomci Josepha Wregerja še prebivali v Gradišču št. 57 kot lastniki združenih posesti Amthof, Mellentin in drugih. Lektor in pek Josef Bregar je prišel v Maribor iz kranjske Dobrave 3 km vzhodno od Višnje Gore. Svoje družinsko ime so pisali v slovenski obliki Bregar na Kranjskem, vendar je Wreger zvenelo bolje v ponemčenem Mariboru, kjer je pekovski mojster Josef leta 1769 dobil meščanske pravice kmalu po tem, ko je poročil precej mlajšo domačinko Josepha Wägl (1741-1827). Bregarji so kot mestni pekovski mojstri (Burger Bäck Meister) izdelovali slasten lect in pekli kruh. Premoženje so si postopoma prislužili v svoji pekarni v Mariboru št. 78 (danes je tam Gosposka ulica št. 9), kjer je Franz Serafin Bregar (1770/71 Maribor št. 78 – 19. december 1832 prav tam) od očeta Jožefa že leta 1801 prevzel pekarno, še pred svojo poroko 6. februarja 1803. Vdova Franza Serafina, Theresia Tscherchinin (Čerč, 1777/78 – 25. marec 1845 Maribor št. 78), je leta 1834 nadaljevala peko, vendar je kljub vsaj štirim otrokom ostala brez potomcev, ki bi prevzeli njeno enonadstropno hišo. Zato so leta 1848 njeni dediči hišo prodali Ignacu Tallerju (Thaler, 1785 Maribor št. 24) in njegovi 7. 7. 1811 poročeni soprogi Ani rojeni Rachel (1790) ter Franzu Novaku (Novack, Nowak, 1800 Maribor št. 4) in njegovi soprogi Tereziji Siebetz (1816) poročeni

⁸ Foote, *Circumstances*.

⁹ Fourier, *Remarques*, 165-166.

¹⁰ Tyndall, *Note*, str. 37-39.

Prva poroka F. Ungerjeve osemnajstletne matere Anne Breger hčere mestnega peka v Mariborski cerkvi sv. Janeza Krstnika leta 1788 (*Nadškofjski arhiv Maribor*)

Poročna knjiga / Trauungsbuch – 01517 | 099 Maribor – Sv. Janez Krstnik | Nadškofija Maribor | Slovenia | Matricula Online (*matricula-online.eu*)

16. 8. 1843.¹¹ Med najbolj znanimi mlinarji in peki v Mariboru je bil sin mestnega rokavičarja Karl Scherbaum (1818 Grajska ulica Maribor št. 106-1901), ki je imel pekarno na Mestni tržnici (Grajski trg). Vsekakor je bilo dobičkonosno biti pek v hitro rastočem Mariboru.

Družina Unger je spadala med najstarejše meščane poznega srednjega veka tako v Mariboru kot v koroškem Wolfsbergu (Volšperk): cerkvene zapise o Ungerjih je v obeh krajih mogoče zasledovati daleč v 16. stoletje. V 16. stoletju je Volšperk

postal središče reformacije v kapeli gradu Bayerhofen jugovzhodno od središča mesta. Leta 1565 je nekdanja redovnica Magdalena grofica von Barby in Mülingen (1530–1565), vdova barona Ivana Ungnada (1493 Sonneck (Ženek) pri Sittersdorfu na Koroškem 48 km jugozahodno od Volšperka – 1564), prenesla tiskarno slovenskih in drugih tiskovin pokojnega moža iz švabskega Uracha na domači Ungnadov grad Waldenstein pri Volšperku. Nato je vicedom von Stadion izsilil protireformacijo, dal je porušiti grajsko kapelo in je za nameček leta 1634 naselil še kapucine. Leta 1716 je bilo v požaru uničenih 170 hiš mesta Volšperk, kar se je dodobra otevalo tudi družini Unger. Leta 1759 so Habsburžani kupili Volšperk in druge bamberske posesti na Koroškem. Po nazadovanju vinogradništva sta trgovina ter predelava železa in drugih

¹¹ Puff, Curk, Maribor, 334; Semlič Rajh, Oman, Mlinaršč, Maribor, 100; Maribor sv. Janez Krstnik, poročna knjiga št. 01517, folij 309; Maribor sv. Janez Krstnik, poročna knjiga št. 01518, folij 47.

kovin postali najpomembnejši gospodarski panogi Volšperka. Leta 1780 je prostozidarski prijatelj F. Schillerja baron Franz Paul Herbert (1759, Celovec-1811, Trst), nečak vodilnega jezuitskega fizika Josepha Herberta (1725-1794), ustanovil tovarno belega svinca v Volšperku kot podružnico podobne očetove tovarna v Celovcu. Leta 1846, ko je botanik Franz Unger že blestel po vsem svetu, je gornje-šlezjski podjetnik Hugo Henckel grof Donnersmarck (1811-1890) obnovil grad Volšperk v neogotskem tudorskem slogu. Poleg Franza Ungerja so ta koroška-štajerska območja rodila še enega znamenitega botanika, njegovega pet let mlajšega vrstnika Friderika Velbiča (1806 Gospa Sveta vzhodno od Volšperka-1872).

Hiše družine Unger v Mariboru so kasneje po terezijanskih reformah dobile med drugim tudi številki 15 in 143. Ko sta starša Franza Ungerja iz Volšperka obiskovala jugovzhodni Maribor zavoljo botrstva ob krstih svojih nečakov in nečakinj pri Bregarjih iz Maribora, sta se prav rada sestajala s sorodniki iz mariborske družine Unger: obe veji rodu Unger sta se dolga stoletja prstno povezovali.

Predniki Ungerjevega očeta Jožefa so bili pivovarji in lektarji: trgovali so celo z domačim in štajerskim vinom v Volšperku. Kot lektarji so zelo dobro poznali mariborske peke Bregarje, kar je pospešilo dvorjenje Jožefa Ungerja Mariborčanki Ani Bregar. Hiša družine Unger v zgornjem mestu Volšperka (Ober Stadt) št. 6 je dobila vzdevek Hackhofer. Prej je družina Unger stanovala na št. 7 z vzdevkom Rossbacher do leta 1800. Stavba št. 6 je leta 1572 pripadala dedičem Georga Eberstorferja. Apollonia Eberstorfer je bila poročena z Andreasom Zennegkhom iz tirolskega Kirchbichla s hišne številke 55, 20 km zahodno od kasnejše rezidence Franza Ungerja v Kitzbühelu. Domačija št. 6 je pripadala Simonu Seidlu in Hansu Prunthalerju od leta 1668. Hans Prunthaler se je bržkone poročil z Elizabeto, vdovo Simona Seidla. 2. septembra 1687 se je Elizabeta Prunthaler pritožila glede vode iz svojega hišnega vodnjaka. Po reverzu z dne 4. aprila 1595 je lokalni vodnjak poplavljal in uničil njeno klet. Zato je zahtevala odškodnino. Sodnik bi moral raziskati zadevo: če voda v vodnjaku ne bi bila nujno potrebna za javno rabo, naj ji to sporočijo, vendar ne da bi jo oškodovali. 23. septembra 1687 je magistrat želel razveljaviti reverz. Vdova Prunthaler je

plačevala davke za svojo hišo št. 6 kar sama za leti 1694 in 1695, od 1695 do 1706 pa je davke plačeval že lektor (Lebzelter) Hans Georg Seidl, čeprav je taisto hišo od svoje matere Elizabete Prunthaler prevzel šele 10. aprila 1696. Hans Georg Seidl se je še vedno pojavljal v registru iz leta 1720, od leta 1734 dalje pa je bil lastnik hiše že njegov sin Andreas Seidl: leta 1737 je bil verjetno napačno zabeležen kot Anton Seidl. Po rektifikaciji leta 1755 se Andreas Seidl ni ukvarjal le z medenjaki, ampak tudi s trženjem domačega in štajerskega vina. Leta 1760 je njegova vdova Anna Maria Seidl plačala davke za to hišo. Leta 1786 je pastorek Anne Marie Seidl lektor Mathias Unger (Joseph, 1733-11. januar 1793 Volšperk Ober Stadt št. 7) plačal davke, potem ko je 27. januarja 1763 prevzel hišo od svoje mačehe. Poročil se je z Marijo Claro Ruprecht (1740-14. februar 1809 Volšperk Ober Stadt št. 7). Zakonca sta imela najmanj šest otrok, a sta vsaj dva umrla kot dojenčka. Po zapisih v zemljiški knjigi od 1792 do 1828 je hiša nato prešla na njunega sina Franza Ksaverja Ungerja, ki se je 9. septembra 1794 poročil z Marijo Schloisnigg (1765-1803/1806). Po njeni smrti se je v drugo poročil z Elizabeto Brucherin (1777) v Volšperku Ober Stadt. št. 7 dne 11. oktobra 1807. Franz Ksaver Unger je bil stric botanika Franza Ungerja (1800): bila sta si zelo blizu tudi zato, ker sta mati in oče Franza Ungerja kot lastnika dvorca Amthof pri Lučanah redno botrovala otrokom Franza Ksaverja Ungerja, včasih skupaj z njuno sosedo oblikovalko Barbaro Meletscnigg. Njena sorodnica Maria Meletscnigg je zastopala Josefa Ungerja med krstom otroka njegovega brata Franza Ksaverja Ungerja 9. februarja 1814. Franz Ksaver Unger je imel iz obeh zakonov več kot ducat potomcev, medtem pa je še vedno pridno pekel svoje medenjake in lect naraščaju v veselje. Njegovo obrt in hišo sta prevzela njegov najstarejši sin iz prvega zakona lektor Josef Unger (8. marec 1797 Volšperk Ober Stadt št. 7) in Georg Okorn, ki se je poročil z Rafaelo Jankowitsch v Volšperku dne 9. junija 1803. Josef Unger je bil še vpisan v parcelni knjigi iz leta 1829. Leta 1858 je bila ta hiša št. 6 v lasti Josefa Jurija,¹² medtem ko je njegov sorodnik Franz Unger že razpravljal o svoji paleobotaniki in globalnem segrevanju. Zdi se, kot bi vročina peke medenjakov in kruha v domačih hišah obeh staršev

¹² Koroška: Rk. Diözese Gurk (Krka)-Volšperk; Wittmann, Oberländer, Häuserchronik.

Franza Ungerja močno vplivala na njegove (in naše) predstave o globalnem segrevanju.

4. februarja 1800 v župnijski cerkvi Lučane in v njihovem domačem Gradišču št. 57 je Jožef Unger (Albert, 7. maj 1764 Hackhofer št. 6 (Volšperk Ober Stadt št. 7)-6. avgust 1827 Gradišče št. 57) poročil Ano Marijo roj. Bregar vdovo Knebl (Josepha Knabel, 10. junij 1769 Maribor št. 78 župnija sv. Janeza Krstnika – 4. april 1815). Nevesta je bila prvič poročena kot pomočnica v mariborski pekarni očeta Jožefa in matere Jožefe 6. aprila 1788, pokopana pa je bila v Lučanah kot žena Josepha Alberta von Ungerja.¹³

Jožef Albert Unger je doštudiral teologijo: namesto duhovniške kariere je raje izbral službovanje v komisiji za jožefinsko davčno ureditev. Leta 1800 je deloval v mestu Straß štajerske župnije St. Veit am Vogau, 15 km severovzhodno od Lučan. Njegova nevesta je bila že več kot eno leto vdova, njenih sedem majhnih otrok pa je potrebovalo očima. Bila je dedinja gradu Amthof v Gradišču in 2 km južnejšega posestva Mellentin, ki je pozneje prešlo v last njenega nečaka. S prvim možem je živela na Gradišču številka 52 in 54, po drugi poroki pa je z družino živela na Gradišču št. 57, ki je skorajda južno predmestje Lučan. Vinogradniško območje Lučane je največja vinorodna štajerska skupnost. Štajerski trg Lučane in južno od njega še Mellentin sta po terezijanskih reformah pripadla mariborskemu okraju.

Poročni priči Jožefa Ungerja sta bila Jožefov sed Neubauer kot upravitelj Straša in Johann Georg Lang kot upravitelj graščine Svečina v Slovenskih Goricah severno od Plača.¹⁴ Johann Georg Lang je bil boter sinovom iz prejšnjega zakona Ane Bregar, medtem ko je bila njegova žena Maria Rosalia Lang s Ptujja botra hčeram Ane Bregar.

Jožef Unger je bil v zadnjih letih zakona opleniten. Ob poroki ali pri krstih svojih otrok ni

¹³ *Maribor župnija sv. Janeza Krstnika poročna knjiga folij 219 in krstna knjiga folij 790; Steiermark: Rk. Diözese Graz-Seckau Leutschach Mrliška knjiga 3 1804-1829, leto 1815 foliji 363, 542, 573.*

¹⁴ *Deset kilometrov vzhodno od Lučan je bila Svečina rojstni kraj slavnega dunajskega astrologa Andreasa Perlacha (1490-1551).*

uporabljal plemiškega naziva, duhovnik pa je v zapisku o ženinem pogrebu uporabil J. Ungerjev naziv »von«. Boter vseh njegovih moških otrok je bil Joseph Wregar (Bregar, 1867-1808) iz Maribora št. 78, meščan, pekovski mojster ter stric Franza Ungerja in njegovih bratov. Taisti pek Joseph je svojo pismenost dokazal s lastnoročnim podpisovanjem krstov svojih nečakov, medtem ko je bila njegova žena Josepha nepismena botra vseh svojih nečakinj, saj se je podpisovala samo s »+«.

Ženino posestvo sta seveda drug za drugim formalno prevzela njena moža, pač po črki tedanje zakonodaje. Anin prvi mož Franz Knebl (Knabel, Franciscus Xavier Knebel, 1746-24 september 1798 Gradišče št. 52) je bil upravitelj posestva in gradu Trautenberg, ki je prav tako spadalo k župniji Lučane ob današnji slovenski meji. Josef Boset je leta 1759 pridobil grad Trautenberg, 16. oktobra 1769 pa je postal vitez von Trautenberg. Franz Knebl je torej upravljal grad za očeta Ernsta Boseta von Trautenberg (1781-29. julij 1842), ki je leta 1810 podedoval graščino Trautenberg. Leta 1838 je Ernst Boset po lastni volji odstopil kot odbornik štajerskih stanov. Njegov sin Albert Boset von Trautenberg (1820-1900) je bil eden zadnjih aristokratov, ki so ga predstavili štajerskim deželnim stanovom.

Franz Ungad je odrasel na Gradišču št. 57. V prvem zakonu je njegova mati rodila sedem otrok, v drugo jih je povila še devet, vključno z najstarejšim Franzem. Pred prvo svetovno vojno je imelo Gradišče skoraj 2.000 prebivalcev. Javno življenje je bilo pretežno slovensko: po popisu iz leta 1910 je bilo 50,2 % prebivalstva slovensko govorečega. Po koncu prve svetovne vojne je s pogodbo leta 1919 južna Štajerska pripadla Kraljevini SHS in z njo 1/3 občine Gradišče na Kozjaku, ne pa tudi domača hiša Franza Ungerja.¹⁵

Med letoma 1807-1810 je Franza Ungerja sprva izobraževal očetov prijatelj in nekdanji sošolec med teološkim študijem duhovnik Franz Storer (Storrer) v svoji župniji Ernovž 10 km severovzhodno od Lučan. Leta 1804 so grofje Attems postali lastniki Ernovža, leta 1809 pa je bitka med francoskimi

¹⁵ *V Pesnici na Kozjaku slab kilometer vzhodno od Lučan se je leta 1845 rodil fizik Anton Šantel.*

četami in 2. graškim Landwehr bataljonom pri Ernovžu prekinila študij Franza Ungerja.

Franz Unger je nato obiskoval gimnazijo v varnejšem Gradcu, kjer se je spoprijateljil s sošolcem, pesnikom Karlom Gottfriedom von Leitnerjem (1800-1890). Urednik graškega časopisa in kustos Joanneuma Leitner je bil poročna priča Franza Ungerja.

Jeseni 1814 je oče prešolal Franza Ungerja k benediktincem v štajerski Admont. Po končanih zadnjih dveh gimnazijskih letnikih je Franz študiral filozofijo v Gradcu.

Medtem ko je Napoleonovo cesarstvo propadalo, je mati Franza Ungerja umrla, preden je bila njena najmlajša hči Johanna stara štiri leta: Johanna (1811-29. 1. 1835) je kasneje vodila gospodinjstvo Franza Ungerja v tirolskem Kitzbühelu do svoje žalostne smrti.¹⁶

Leta 1820/21 je Franz Unger študiral pravo v Gradcu. Poleg tega je obiskoval botanična predavanja Lorenza Chrysantha Edlerja von Vesta (1776-1840), prek katerih se je seznanil z drugimi naravoslovci, med drugim z mineralogom Mathiasom Ankerjem (1771-1843) in tajnikom nadvojvode Janeza botanikom Johannom Zahlbrucknerjem (1782-1851). Po končanem začetnem letniku prava je Franz Unger med počitniškim obiskom ovdovelega očeta nagovoril, da je lahko pravno fakulteto zamenjal za študij medicine, saj se je dotlej že več let vneto ukvarjal z nabiranjem rastlin. Tako je jeseni 1821 skupaj z Leitnerjem in drugim prijateljem odpotoval na Dunaj. Unger je prestopil na dunajsko medicinsko fakulteto, ki jo je končal po vmesnem izobraževanju v Pragi. Takrat je bil študij medicine najboljša pot v botaniko, ki njega dni ni bila samostojni študij.

Franz Unger je delil mladostno navdušenje lorda Byrona (1788-1824) nad Grki, ki so se zapletli v krvoločno revolucijo proti Osmanom. V pomoč pri njihovi osvoboditvi je Unger odšel v Trst, da bi se kot terenski zdravnik pridružil prostovoljcem. Ko pa si je poblizje ogledal ladjo, namenjeno plovbi, je

okleval, ali bi se zaupal tej razbitini. Za prevoz z boljšo ladjo pa je potreboval denar. V stiski se je obrnil na svojega starega učitelja župnika Storerja, ki mu je nato uspelo prepričati mladega Franza, naj opusti te nevarne zamisli. Unger pa ni nadaljeval študija na Dunaju, temveč je jeseni 1822 odšel v Prago, kjer je najprej študiral fiziologijo in kemijo. Tam se je spoprijateljil s transilvanskim saškim zdravnikom Johannom Ferdinandom Drautom (1800-1835). Mladeniča sta se jeseni 1823 odpravila na prvo dolgo potovanje po Nemčiji. Pohod je dosegel neslutene razsežnosti: od Leipziga, Halleja, Jene, Hamburga, Berlina, Rostocka, Stralsunda vse do otoka Rügen. Na poti se je Unger seznanil z botaniki Carlom Gustavom Carusom, Gustavom Flörkejem (1764-1835) in Christian Friedrich Hornschuchom (1793-1850). Spoznal je zgodovinarja Heinricha Ludena (1778-1847), Karla Rudolphija (1771-1832) in druge pomembne može. Na Goethejevi univerzi v Jeni je srečal tudi botanika Lorenza Okena (1779-1851). Mladi Unger je sledil Okenovim idejam, povezanim s Kantom in Schellingovo mistično sistematično filozofijo narave zagovarjajoč »vse v vsem« in »vse v-vseh-delih«. Unger je ostal Okenov privrženec skoraj do pomladi narodov leta 1848.

Razposajeni mladenič Franz Unger je to potovanje opravil ilegalno brez potrebnega potnega lista, zato so ga po vrnitvi v domače dežele zaprli za sedem mesecev tudi zaradi njegovih liberalnih idej in »hipijevskega« videza. Julija 1824 je bil izpuščen. Oče je umrl v precej nezavidljivem finančnem položaju, štiri mesece pozneje pa je Franz Unger 6. decembra 1827 doktoriral na dunajski medicinski fakulteti. Franz Unger je posvetil svojo disertacijo grofu Ferdinandu Colloredo-Mansfeld (1777-1848). Medtem ko je čakal na zaposlitev v izobraževalni ustanovi, je dve leti zasebno učil sina Josefa (1813-1895) in hčer Ido (1816-1857) grofa Colloredo-Mansfelda na gradu Staatz (Stožec) severno od Stockeraua. Franz Unger je tam vadil in poučeval tudi takrat priljubljeno gimnastiko, podobno kot pozneje vojniški zdravnik Max Samec v Kamniku. Sorazmerno liberalni Colloredo-Mansfeld je leta 1830/31, kmalu po tem, ko je Unger zapustil Staatz, na svojih posestvih Staatz-Kautendorf ustanovil prvo spodnjeavstrijsko tovarno sladkorja. V začetku oktobra 1828 je Unger zapustil Colloredovo graščino. Ukvarjal se je z praktično medicino v Stockerauu do maja 1830. Kasneje

¹⁶ *Kitzbühel (Erzdiözese Salzburg) mrliška knjiga (Totenbuch) 1827-1854 mit Index_MF 1415-4, Folij 86.*

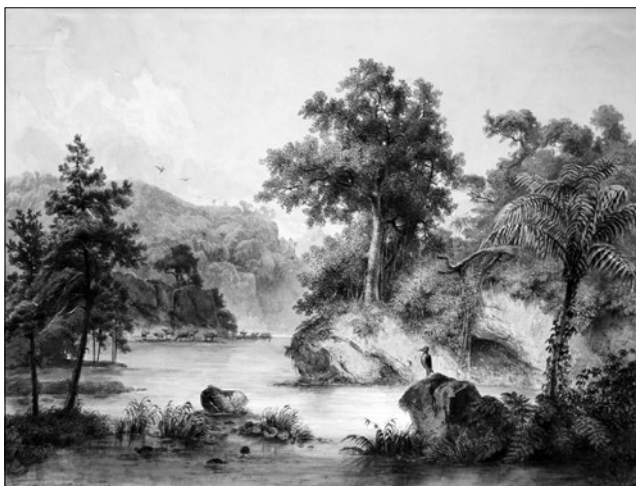
v letih 1830-1835/36 je bil okrožni zdravnik v tirolskem Kitzbühelu ob gospodinjenju svoje najmlajše sestre Johanne. Tirolska favna in podnebje sta bila za Franza Ungerja odlična, a usodna za njegovo mlado sestro.

Slaven v Gradcu in na Dunaju

2. novembra 1835 je bil Franz Unger imenovan za graškega profesorja botanike in zoologije. To izjemno napredovanje je omogočil sam nadvojvoda Janez po prepričevanju Ungerjevega nekdanjega sodelavca Ferdinanda Josepha Johanna barona Thinnfelda (1793 Graz-1868 Feistritz), ki je bil pozneje državni minister za kmetijstvo in rudarstvo v letih 1848-1853. Thinnfeld je podprl kandidaturo Ungerja takoj po njegovi ustni predstavitvi, brez uradnih izpitov. Konec leta 1835 je po tej veliki sreči Unger postal tudi kustos in profesor botanike v deželnem muzeju Joanneum v Gradcu, ki ga je leta 1811 ustanovil nadvojvoda Janez (1782-1859). Franz Unger se je poročil z Marijo Josepho Sand(t) naslednje leto, 18. oktobra 1836. Leta 1838 so se bohotile govorice o Ungerjevem imenovanju za profesorja gozdarstva na gozdarski akademiji Mariabrunn, ki je danes zahodni del Dunaja. Zato je Unger prosil za dvig plače na 1200 fl, kar je bilo kljub ljubosumnim sodelavcem takoj odobreno. Prvorojena hči je bila že tu, medtem ko se je žalostno spominjal očetovih zadnjih denarnih zagat, zato se denarja ni branil. Leta 1839 je Unger prevzel tudi mesto graškega profesorja za kmetijstvo.

Leta 1849 je Unger znova prejel poziv na novo ustanovljeno profesorsko mesto za anatomijo in fiziologijo rastlin na Dunajski univerzi. Tokrat je Unger položaj sprejel.

V letih 1846-1849 med pomladjo narodov je Josef Kuwasseg (Kuwassegg, Kuwasegk, Kubasseg, Kubašek, 1799 Trst-1859 Gradec) ilustriral Ungerjevo knjigo *Primitivni svet* z mnogoterimi najzgodnejšimi risbami prazgodovinskih živali. Po zgodnji smrti očeta trgovca, ki se je leta 1809 preselil iz Trsta v Gradec, je Kuwasseg skupaj z bratoma slikarjema odraščal pri stricu v Ljutomeru, kjer se je pokazala njegova nadarjenost za risanje (čeprav je moral pasti krave na kmetiji). Ob dobrodelni podpori se je v letih 1817 in 1818 izobrazil na dr-

11. ilustracija eocena Josepha Kuwassega iz leta 1858.
(Zbirke dunajske univerze)

žavni risarski akademiji v Gradcu, ustanovljeni leta 1785: briljiral je kot slikar, litograf in pisatelj.

Za knjigo polno Kuwassegovih slik je Unger napisal spremno besedilo utemeljeno na dognanjih onih dni. Sprevidel je, da so vulkani bruhali vlažne hlape in ogljikovo kislino, ki so dajali Zemlji toplejše razmere in CO₂ »hrano«, potrebno za uspevanje starodavnih rastlin, dinosavrov in drugih zgodnjih živali. Takšno geološko preteklost je gospa Foote sprejela in skušala dokazati s svojimi poskusi. Unger se je pridušal: »Majhni, vlažni otoki, pokriti z gozdovi, v katerih živijo največje in najbolj grozne pošasti starodavnega sveta. Takšni so prizori, ki jih ta formacija ponuja umetniku, sodeč po že opravljenih znanstvenih raziskavah. Ozračje, napolnjeno z vlažnimi hlapi in izparinami ogljikove kisline je bilo zelo ugodno za to neverjetno razmnoževanje dvoživk, prav tako pa za razvoj praprotnic, cikad in iglavcev in nekaterih enokaličnic.« Unger in mnogi drugi so menili, da je je bila vodna para v ozračju poglavitni vzrok za prazgodovinsko toploto, medtem ko je ogljikov dioksid priskrbel hrano bujni vegetaciji, ki je kasneje omogočila velikanska nahajališča premoega nastala v karbonskem obdobju.¹⁷ Nato je gospa Foote dokazala, da je bil ogljikov dioksid morda več prispeval k tem starodavnim povišanim temperaturam. Toplogrednih učinkov, ki jih v ozračju povzroča metan, takrat še niso jemali resno, saj je izjemno vnetljiv metan komaj leta 1866 poimeno-

¹⁷ Unger, *Die Urwelt*.

val Justus Liebigov študent August Wilhelm von Hofmann (1818–1892).

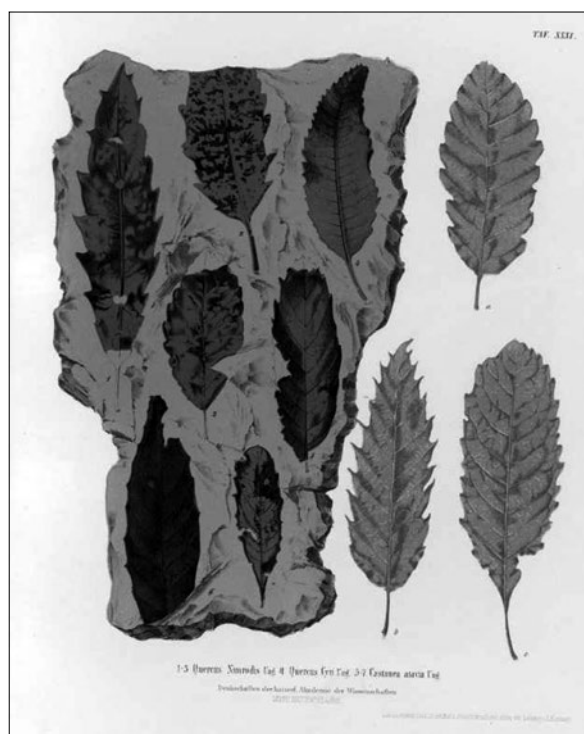
Franz Unger je rad popotoval. Kmalu se je napotil v Švico. Leta 1852 je obiskal Dansko, Norveško in Švedsko. 28. januarja 1858 je Franz Unger zapustil Dunaj. Na parnik Bombaj se je vkrca v Trstu 11. februarja in se domov vrnil šele po petmesečnem raziskovanju v Egiptu in Siriji. Leta 1860 je bil končno v Grčiji in na Jonskih otokih, kjer si je ogledal tudi Odisejevo Itako. Leta 1862 je bil na Cipru. Med letoma 1864 in 1870 je večkrat šel v Dalmacijo, leta 1867 pa je obiskal tudi druge kraje na Hrvaškem, vključno z Radobojem,¹⁸ zaradi svojih botaničnih študij, ki so vključevale območja okoli Vojnika pri Celju.

Unger je sledil Ritterju von Pittoniju (Joseph Claudius vitez Dannenfeldt, 1797 Dunaj-1878 Gradec), ki je raziskoval fosile v Hrastovcu pri Studenicah 30 km vzhodno od Celja. Jeseni 1847 je sodelavec Ungerja pri notranjeavstrijskih geoloških raziskavah Adolph von Morlot (1820 Neapelj-1867 Bern) uporabil pomoč sposobnega lokalnega strokovnjaka Ignaza Selitscha (Ignac Selič, 3. junija 1785. Globoko št. 8 ob levem bregu reke Savinje, nasproti Rimskih Toplic pri Laškem). Po tridesetih letih vojaške službe je Ignaz Selitsch naslednjih šest let delal kot cesarski rudar. Bil je sin Georga Selitscha in Helene Schreib in je imel vsaj starejšo in mlajšo sestro. Ker ga je pobrala vojska, je bržkone imel tudi starejšega brata, ki je podedoval kmetijo v Globokem št. 8.¹⁹

Globoko je le 26 km južno od Socke, zato je domačin Selitsch zelo dobro poznal teren. Po dveh delovnih letih sta Morlot in Selitsch zaključila svoje

¹⁸ Unger, *Ueber die Pflanzen*; Unger, *Die fossile... Radoboj*, 125.

¹⁹ *Nadžkofija Maribor / 079 Laško / Mrliška knjiga / 01155; Krstna knjiga / 01132, foliji 18 (3. junij 1785), 84 (leto 1788), 22 (leto 1781). Globoko spada pod župnijo Laško. Tam oziroma v bližnjih Senožetah je sedem desetletij za svojim sosedom Seličem prebival novorojeni bodoči pesnik duhovnik Anton Aškerc, četudi krst Antona Aškercarja ni bil zapišan v župnijskih laških knjigah. Aškerc je prebival v Rimskih Toplicah št. 5 ob krstu dne 9. januarja 1856 v župniji sv. Marjete pri Rimskih Toplicah. Nekaj njegovih sorodnikov je bilo popisanih tudi v Globokem (Krstna knjiga Sv. Marjete pri Rimskih Toplicah št. 1, inventarna številka 03324, folij 80; *Nadžkofija Maribor / 079 Laško / Mrliška knjiga 01155, leto 1874, Rečica št. 27 pri Laškem.**

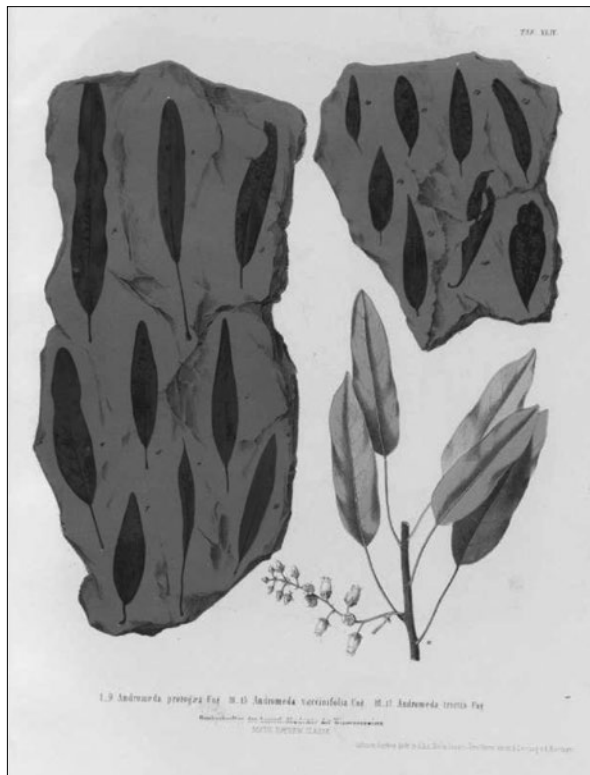

Ungerjeva rekonstrukcija fosiliziranih listov, ki jih je našel v Socki, objavljeno na koncu njegove razprave *Die fossile Flora von Sotzka* tiskane v *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* leta 1850, slika XXXI.

raziskave leta 1847. Našla sta fosile, enake ostankom žuželk hrvaškega Radoboja, ki so nastali v miocenu. Fosile Radoboja 80 km vzhodno od Globokega je izkopal Oswald Heer (1809-1883). Podobne fosile so našli v Bad Häringu na vzhodnem Tirolskem, v Parschlugu na severnem Štajerskem, okoli gradu Kainberg severovzhodno od Gradca in v Bilini (Bilin) na čeških Sudetih. Pripadali so kredni in kasnejši eocenski fosilni flori.²⁰ Lokalna rudniška komisarja Woditzka (Vodička) in Weinegg sta izkopala fosile v Socki za svoje razstave v Celju in v bližnjih Slovenskih Konjicah. Poleti in jeseni 1849 je Unger raziskoval v Socki. Dodatno je zbiral vzorce na Zavrhu nad Dobrno 2 km zahodno od Socke na višavju med Čreškovo (Tschreskova) vzhodno od Socke in takrat že delujočimi dobrnskimi toplicami, vključno z gradom Neuhaus v Lokovini nad jugozahodno Dobrno in gradom Gutenegg (Klanc) nad severovzhodno Dobrno. Unger je pregledal tudi nahajališča premoga, ki se razprostirajo pri Socki in gradu Gutenegg nad potokom Dobrnica. Iz teh krajev je Unger zbral več tisoč vrst za paleontološki

²⁰ Unger, *Die fossile Flora von Sotzka*, 133.

kabinet Joaneuma in za rudarski muzej na Dunaju.²¹ Po njem se imenuje *Banksia Unger* (*Proteaceae*) iz Socke. Med tem raziskovanjem v svoji rodni Štajerski je Unger ravno zapuščal Gradec na poti za novo delovno mesto na dunajski univerzi. Unger je dopolnil Morlotove zbirke v Gradcu in na Dunaju, da bi promoviral tako imenovane soške plasti in soški premog, ki vsebuje korale in velike polže.

Ungerjeva rekonstrukcija fosiliziranih listov najdenih v Socki, objavljeno ob koncu njegove razprave *Die fossile Flora von Sotzka* tiskane v *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* leta 1850, slika XLIV.

Karl Dežman je 14. januarja 1857 poročal Muzejskemu društvu Kranjske v Ljubljani o tako imenovanih votlih ruševinah iz fosilnih hribov, ki jih je odkril profesor Franz Unger. Leta 1860 in 1865 je Unger načrtno zagovarjal dokaj nerodno Platonovo hipotezo o Atlantidi, da bi pojasnil podobnost med fosilno floro Evrope in tedanjo floro v Ameriki, pod vplivi Humboldtovih povezav z Dunajem.²² Unger

je briljiral kot botanik, geolog, paleontolog, Mendlov darvinistični profesor botanike in citologije strukture celic. »*Zakon rasti rastlin*« Ungerja in Carla Wilhelma Nägelija (1817–1891) kaže nekaj presenetljivih temeljnih skladnosti z Mendlovim pristopom k matematičnemu razmišljanju v botaniki in uporabi številčnih razmerij v bioloških raziskavah.

Ungerjev liberalni katoliški evolucionizem je vznemirjal Ungerjeve konservativne rojake v habsburški monarhiji, kjer je bila verska izobrazba v Cislajtaciji med (katoliškim) konkordatom v letih 1855–1871 še vedno obvezna. Medtem je imel Tyn-dall manj težav, ko je ločeval londonsko znanost od religioznih veroizpovedi. Leta 1866/67 je Unger zapustil dunajsko univerzo, domnevno zaradi zdravstvenih razlogov. Pravzaprav je bil pod pritiskom oblasti zavoljo svobodomiselnega darvinizma, saj ga je citiral celo Darwin v zgodovinski skici na samem začetku knjige *O nastanku vrst*. Težave je spodbudil avstro-ogrski kompromis predsednika vlade grofa Friedricha Ferdinanda von Beusta (1809–1886), podpisan konec julija 1867. Člani družine Beust so se odlikovali v saškem rudarstvu in geologiji, kar je bilo Ungerju blizu, ni pa mu nujno prineslo podpore vlade.

Poleg flore je Unger raziskoval tudi arheološke, kulturne in etnografske okoliščine ter o njih predaval. Njegova navdušena numizmatična zanimanja je podedoval sin Theodor Unger (1840–1896), ki je neporočen poučeval na drugi gimnaziji v Gradcu.

Razen leta 1827 in 1833 Franz Unger ni uporabljal plemiškega naziva, ki ga je njegov oče pridobil že ob koncu Napoleonovih vojn leta 1815 v letu smrti matere Franza Ungerja. Brat Franza Ungerja je bil vojaški kirurg Ferdinand vitez Unger (1808 Gradišče št. 57–1871 Groß St. Florian), ki je vodil zavod za regeneracijo cepljenja St. Florian in je veliko prispeval k sistemu cepljenja v Notranji Avstriji. Če si na tem mestu drznemo malo aktualizacije, sta tako brata Unger prispevala k obema glavnima sodobnima pojavoma: cepljenju in podnebnim spremembam. Pri tem je Ferdinand za razliko od Franza redno uporabljal plemiški naslov, ki ga je njun oče izpričal že v župnikovem zapisu ob pogrebu njune matere.

²¹ Unger, *Die fossile Flora von Sotzka*, 135.

²² Unger, *Die Urwelt*; Unger, *Die versunkene*; Dröscher, 2015, 492–508; Collins, Franz Unger; Wissemann, Franz Unger; Gliboff, Franz Unger; Klemun, Franz Unger, 15–92; Klemun, *Humboldtian*, 228–245.

Zaključek

Da bi dodobra utemeljil svoje pojasnjevanje klimatskih sprememb je Franz Unger vestno sledil novim načinom merjenja temperature in toplotnega ravnovesja. Enako sta počela njegova sočlana dunajske akademije Josef Stefan in Marian Koller.²³ Vsekakor sta se gorenjski meteorolog Marian Koller in Franz Unger kot ustanovna člana dunajske akademije trudila za pionirske prispevke k zgodnjim idejam globalnega segrevanja.

Potovanja v tople južne kraje so verjetno še bolj poglobila Ungerjeve ideje o evoluciji ozračja, nekako podobno kot je Joseph Fourier čutil toploto Egipta šest desetletij prej. Darwinistični raziskovalec celic in mikroskopskega Brownovega gibanja²⁴ Unger je torej pomembno doprinal k raziskovanju spreminjanja podnebja in ga pogojno lahko uvrščamo celo kot slovenski doprinos k okoljskim raziskavam.

Viri in literatura

Arhivski viri

Nadškofjski arhiv Maribor

079 Laško / Mrliška knjiga / 01155; Krstna knjiga / 01132.

Sv. Marjeta – Rimske Toplice, krstna knjiga 03324 št. 1.

Maribor sv. Janez Krstnik, poročni knjigi 01517 in 01518; krstna knjiga.

Rk. Diözese Graz-Seckau

Leutschach Mrliška knjiga 3 1804-1829

Rk. Diözese Gurk (Krka)

Volšperk (Wolfsberg) Krstne knjige (Geburtsbuch) IV – W12_004-1; V – W12_005-1; VII – W12_009-1.

Erzdiözese Salzburg

Kitzbühel, mrliška knjiga (Totenbuch) 1827-1854 mit Index_MF 1415-4.

Literatura

Collins, Larry (ur.): Franz Unger and the primitive world in its different periods of formation, *Geological Society of America (GSA) Annual Meeting in Indianapolis*, Indiana, USA, 2018.

Dröschner, Ariane: Gregor Mendel, Franz Unger, Carl Nägeli and the magic of numbers, *History of science: an annual review of literature, research and teaching* 53/4, 2015, str. 492-508.

Foote, Eunice Newton: Circumstances affecting the heat of the sun's rays, eighth annual American Association for the Advancement of Science meeting on August 23, 1856 in Albany, NY. Sočasni natis: Circumstances affecting the heat of the sun's rays, *The American journal of science and arts*. Second series 22, 1856, str. 382-383.

Fourier, Joseph: Remarques Générales Sur Les Températures Du Globe Terrestre Et Des Espaces Planétaires. *Annales de Chimie et de Physique* 27, 1824, str. 136-167.

Fourier, Joseph: Mémoire sur la température du globe terrestre et des espaces planétaires. 7. *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences*, 1827, str. 569-604.

Gliboff, Sander: Franz Unger and Developing Concepts of Entwicklung, *Einheit und Vielfalt: Franz Ungers (1800-1870) Konzepte der Naturforschung im internationalen Kontext* (ur. Marianne Klemun), Dunaj: University Press, 2016.

Klemun, Marianne: Franz Unger (1800-1870): multiperspektivische wissenschaftshistorische Annäherungen. *Einheit und Vielfalt: Franz Ungers (1800-1870) Konzepte der Naturforschung im internationalen Kontext* (ur. Marianne Klemun), Dunaj: University Press, 2016, str. 15-92.

Klemun, Marianne: Humboldtian science' and beyond. The Humboldtian way of seeing and knowing in Vienna and in Franz Unger's

²³ Unger, *Botanische* 1852, 132-133.

²⁴ Unger, 1832 *Ueber Bewegung der Moleküle*, 713-717; Unger, 1832 *Die Pflanze als Wirbelgebilde*, 145-158, 163-175.

- and Friedrich Simony's earth sciences, *Earth Sciences History* 39/2, 2020 (1201), str. 228-245.
- Mariotte, Edme:** *Essais de physique, ou Mémoires pour servir à la science des choses naturelles attribué à Roberval*, Paris: Estienne Michallet, 1679–1681.
- Mariotte, Edme:** *Quatrième essai: De la nature des couleurs*, Paris: Estienne Michallet, 1681.
- Puff, Rudolf Gustav; Curk, Jože:** *Maribor: njegova okolica, prebivalci in zgodovina*. Maribor: Obzorja, 1999.
- Saussure, Horace-Benedict de:** *Voyages dans les Alpes, précédés d'un essai sur l'histoire naturelle des environs de Genève*, 1-2, Neuchâtel: Samuel Fauche, 1769. Ponatis: Troisième mémoire: effets chimiques de la lumière sur une haute montagne comparés avec ceux qu'on observe dans les plaines (16 mai 1790), *Mémoires de l'Académie royale des sciences*, A. (1788-1789), str. 441-453.
- Saussure, Horace-Benedict de:** Description d'un «cyanomètre» ou d'un appareil destiné à mesurer l'intensité de la couleur bleue du ciel, *Mémoires de l'Académie des sciences*, Turin, 1790.
- Semlič Rajh, Zdenka; Oman, Žiga; Mlinarič, Lučka:** *Maribor: mesto, hiše, ljudje: stavbna zgodovina starega mestnega jedra med sredino 18. stoletja in letom 1941*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 2012.
- Tschirnhaus, Ehrenfried Walther von:** *Medicina mentis sive artis inveniendi praecepta generali*, Amstelaedami: Apud Albertum Magnum & Joannem Rieuwerts Juniore, 1687.
- Tyndall, John:** VII. Note on the transmission of radiant heat through gaseous bodies. *Proceedings of the Royal Society of London. The Royal Society* 10, 31 December 1860, str. 37–39. Prejeto 26. maja 1859.
- Unger, Franz-Xaver** (podpisan kot Hro. Dr. ****r): Die Pflanze als Wirbelgebilde. *Flora oder Botanische Zeitung* 15/1, 14 Marec 1832, št. 10, str. 145-158; št. 11, 21. marec 1832, str. 163-175.
- Unger, Franz-Xaver:** Ueber Bewegung der Moleküle. *Flora oder Botanische Zeitung* 15/2, 7. December 1832, št. 45, str. 713-717 (Regensburg: Königl. Bayer. Botanische Gesellschaft zu Regensburg (ur. Christian Friedrich Hornschuch, Unger, Endlicher, in drugi).
- Unger, Franz-Xaver:** Ueber die Pflanzen und Insekten-Reste in Radoboj in Croatien, *Karl Cäsar von Leonhard's und Heinrich Georg Bronn's Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie and Paläontologie*, 1840, str. 374-377.
- Unger, Franz-Xaver:** *Die Urwelt*, Graz, 1846.
- Ponatis: *Die Urwelt in ihren verscheidenen Bildungs-perioden. 14 landschaftlichen Darstellungen mit erläuternden Text = Tableaux physionomiques de la végétation des diverses périodes du monde primitif: 14 tableaux de paysages (Primitive World explained by 14 Kuwasseg's coloured illustrations, Le monde primitif à ses different époques de formation 14 paysages avec text explicative)*, München: Franz / Dunaj: Beck, 1851. Ponatis: 1857, Leipzig: T. O. Weigel, 1862/1864 (z dodatnima slikama).
- Unger, Franz-Xaver:** Die fossile Flora von Sotzka (Socka pri Vojniku, grad Einöd (Einöd) severno od Celja). *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften, math.-naturw. Kl.*, 2, brano 4. oktobra 1850, št. 1, str. 131-197.
- Unger, Franz-Xaver:** *Botanische Briefe*, Wiener Zeitung, maj-oktober 1851. Ponatis: Dunaj: Carl Gerold & Sohn, 1852.
- Unger, Franz-Xaver:** *Die versunkene Insel Atlantis: Die physiologische Bedeutung der Pflanzencultur; zwei Vorträge gehalten im Ständehause im Winter des Jahres 1860*, Dunaj: Wilhelm Braumüller, 1860. Ponatis: *Die versunkene Insel Atlantis: Vortrag gehalten im Ständehaus im Winter des Jahres 1860*. Dunaj: Braumüller, 1865.
- Unger, Franz-Xaver:** Die fossile Flora von Radoboj in ihrer Gesammtheit und nach ihrem Verhältnisse zur Entwicklung der Vegetation der Tertärzeit. *Denkschriften der Akademie der Wissenschaften. Mathem. Naturw. Klasse*. 29, 1869, št. 1, str. 125-170.
- Wissemann, Volker:** Franz Unger und die mykologische Phytopathologie um 1800, *Einheit und Vielfalt: Franz Ungers (1800-1870) Konzepte der Naturforschung im internationalen Kontext* (ur. Marianne Klemun), Dunaj: University Press, 2016.
- Wittmann, Fritz; Oberländer, Erich:** Häuserchronik der Wolfsberger Altstadt von

Anbeginn bis 1858 von Dr. Fritz Wittmann (1912) erstellt und fortgeführt bis 2000 von OSR Dir. Erich Oberländer, 2002 <https://wolfsberg.at/srv/img.ashx?id=1105895602> (Prevzeto 3. 1. 2022)

Zusammenfassung

FRANZ UNGER UND SEINE PIONIERBEITRÄGE ZUR UMWELTFORSCHUNG

Der Sohn einer Marburger Mutter Franz Unger (1800-1870) war einer der Begründer der Erforschung von Treibhausphänomenen. Die Entwicklung und Nachverfolgung zeitgenössischer Wissenschaftserkenntnisse, der Umgang in akademischen Kreisen, wahrscheinlich auch das erbliche Bäckerigewerbe der Familie sowie zahlreiche Reisen in warme südliche Gegenden vertieften bei Franz Unger die Ideen über eine globale Erwärmung, ähnlich wie Joseph Fourier sechs Jahrzehnte zuvor die Wärme Ägyptens spürte. Jedenfalls bemühten sich der Oberkrainer Meteorologe Marian Koller und der Steirer Franz Unger als Gründungsmitglieder der Wiener Akademie der Wissenschaften um Pionierbeiträge zu den frühen Ideen über die globale Erwärmung. Um seine Erklärung der klimatischen Veränderungen eingehend zu begründen verfolgte Franz Unger gewissenhaft neuen Arten des Messens und der Feldforschung, die zu einem großen Teil gerade in der heimatlichen Steiermark durchgeführt wurde. Als der zentrale Wiener Professor von Gregor Mendel ebnete er den Weg für die moderne mathematische Genetik: Mendel und er blieben in lebenslangem Kontakt, auch als überzeugte Darwinisten, die an die unübertreffliche Macht wissenschaftlicher Erkenntnisse glaubten. Unger war der einzige mit dem slowenischen Gebiet verbundene Autor, dessen »berühmte botanische und paläontologische Entdeckungen über die Modifikation der Arten« von Charles Darwin in seinen Büchern lobend angeführt wurden, als Beleg seiner damals noch recht neuen Ideen über die Evolution in der Historischen Skizze als der Einleitung in das epochale Werk Über die Entstehung der Arten. So hatte Unger tiefgreifenden Einfluss auf zwei Fundamente der modernen Wissenschaft: Mendel und Darwin.

Unger als darwinistischer Zellforscher, der die mikroskopische Brownsche Bewegung, Fossile und Algen erforschte, entdeckte und popularisierte die Klimaveränderung für den slowenischen Beitrag zur Ökologie. Heutzutage sind Debatten über die anthropogenen Klimaveränderungen infolge der industriellen Treibhausgase populär; im vorliegenden Beitrag wird das erste Mal die führende Rolle Ungers in diesen vielversprechenden Forschungen vorgestellt. Mütter aus Maribor [Marburg] gebaren nicht nur den berühmten Herman Potočnik Noordung, sondern auch den Pionier der Erforschung von Treibhausphänomenen Unger. Solche slowenischen Verdienste gilt es enthusiastisch öffentlich bekannt zu machen.

Schlagwörter: Franz Unger, Umweltgeschichte, globale Erwärmung, darwinistische Naturillustrationen im 19. Jahrhundert, Štajerska/Steiermark.

Nataša Henig Mišič

»Dobil je nalogo naj študira vprašanje, ali bi se ne dalo društvo razpustiti in nastaviti komisarja.«

Likvidacija društva Kranjske hranilnice po prvi svetovni vojni

HENIG MIŠČIČ Nataša, asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, natasa.henig@inz.si; Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, SI-6000 Koper, natasa.henig@fhs.upr.si

336.722:061.2(497.4)"18/19"

»DOBIL JE NALOGO NAJ ŠTUDIRA VPRASAŠANJE, ALI BI SE NE DALO DRUŠTVO RAZPUŠTITI IN NASTAVITI KOMISARJA.«

Likvidacija društva Kranjske hranilnice po prvi svetovni vojni

Prispevek se osredotoča na zadnja leta delovanja Kranjske hranilnice v okvirih, v katerih je bila ustanovljena leta 1820. Vse do konca leta 1927 je imela strukturo in organizacijo privatne finančne ustanove, za katero je bilo odgovorno društvo. Člani društva so bili pomembnejši predstavniki iz sveta podjetništva in gospodarstva na Kranjskem, kasneje na Slovenskem. Članek spremlja potek procesa, ki je privedel do likvidacije društva in tudi vsakdanje izzive, s katerimi so se soočali vodilni ljudje v hranilnici. V ospredju članka so člani, ki so vztrajali in si prizadevali za uspešno in čim bolj nemoteno delovanje hranilnice do konca obstoja društvene organizacije.

Ključne besede: hranilnica, Narodna vlada, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Ljubljanska samoupravna oblast, vojna posojila, vrednostni papirji, Slavenska banka

HENIG MIŠČIČ Nataša, PhD, Assistant, Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-Ljubljana, natasa.henig@inz.si; Faculty of Humanities, Titov trg 5, SI-6000 Koper, natasa.henig@fhs.upr.si

336.722:061.2(497.4)"18/19"

“HE WAS ASKED TO STUDY THE QUESTION OF WHETHER THE ASSOCIATION COULD BE DISSOLVED, AND A COMMISSIONER APPOINTED.”

Liquidation of the Kranj Savings Bank Society after the First World War

The paper focuses on the last years of the Kranjska Savings Bank in the context in which it was founded in 1820. Until the end of 1927, it had the structure and organization of a private financial institution under the responsibility of a society. The members of the Society were the most important representatives of the business and economic world in Carniola and later in Slovenia. The article traces the process that led to the liquidation of the Society and the day-to-day challenges faced by the leading people in the savings bank. The focus of the article is on the members who persevered and worked to keep the savings bank running as smoothly and successfully as possible until the end of the Society's existence.

Keywords: savings bank, National Government, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Ljubljana self-government, war loans, securities, Slavenska banka

Uvod

Kranjska hranilnica je bila prvi denarni zavod na slovenskem ozemlju. Posebnost njenega poslovanja je bil tudi dobrodelni prispevek družbi, predvsem skrb za malega človeka. Njegovi prihranki so bili varno naloženi in dobro obrestovani.

V okviru novega gospodarskega, družbenega in političnega okvira Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je nadaljevala svoje poslovanje z manjšimi prilagoditvami. Novo vodstvo je obdržalo enak način poslovanja kot je bil v času Avstro-Ogrske vse do konca leta 1927, ko so nastopile nove spremembe. Hranilnica je bila še naprej osredotočena na zbiranje finančnih sredstev prebivalstva, ki jih je potem usmerjala na finančni trg.

Tekom prve polovice dvajsetih let 20. stoletja je pod pritiskom drugih denarnih zavodov začela proces modernizacije poslovanja. Vendar so najpomembnejše spremembe nastopile v trenutku, ko je bilo ukinjeno društvo hranilnice, kar je pomenilo, da ni bila več zasebna, ampak javna ustanova. Dvajseta leta so bila izjemno zahtevna. Vodilni so večino časa morali uravnoteženo pristopati k različnim izzivom, s katerimi so se srečevali vsakodnevno. Pritiski so prihajali iz več strani, številne strukture so imele svoje lastne prikriti in manj prikriti interese. To je bil čas, ko so se delali odločni koraki, ki so se kasneje izkazali kot ne najbolj pametni. V povezavi s tem pa se bo prispevek posvetil tudi družbenemu doprinosu hranilnice in njenem poslovanju, ki najprej ni postavljaj v ospredje profita pred dobrobitjo ljudi. Nove okoliščine pa so diktirale, v katero smer so se finančne ustanove morale preusmeriti.

Slovenski prevzem Kranjske hranilnice

»V petek je prišla v slovenske roke zadnja trdnjava nemške propagande v Ljubljani: Kranjska hranilnica ima slovenskega predsednika, slovenski kuratorij ter slovensko večino v ravnateljstvu. S tem je končana doba kranjskega nemštva, ki je – dasi tako malenkostno po svoji številni moči, pa oprto na moč kapitala in na podporo državne oblasti – igralo v kranjski deželi malodane odločilno vlogo.«¹

¹ *Slovenec*, 20. julij 1919, 1.

Zgornji citat se nahaja v časopisu *Slovenec* in je bil objavljen ob končanem procesu prestrukturiranja Kranjske hranilnice. Od tega trenutka dalje so v društvu in upravi hranilnice večino imeli slovenski predstavniki. Zaradi lažjega razumevanja pravega pomena tega koraka, se je potrebno vrniti v prvo polovico osemdesetih let 19. stoletja. Leta 1882 so slovenski politiki zmagali na občinskih volitvah v Ljubljani, v naslednjem letu pa so pridobili tudi večino v kranjskem deželnem zboru.² Hkrati s pridobljeno močjo in pozicijo se je med njimi razvila ideja o prevzemu nadzora nad rezervnim skladom Kranjske hranilnice. Zaradi nacionalnega interesa in potencialnega vpliva na gospodarski razvoj je bilo pomembno, kdo je v svojih rokah imel nadzor nad finančnimi inštitucijami v deželi. Pomembno je bilo tudi vprašanje ali je denarna ustanova imela slovensko ali nemško vodstvo.³

Kranjska hranilnica je bila zaradi zapoznelega in nerazvitega slovenskega finančnega sistema ena od centralnih denarnih ustanov na slovenskem teritoriju. Etiketa »finančni steber kranjskega nemštva«, ki se jo je držala vse od osemdesetih let 19. stoletja, je bila tudi eden od razlogov, zakaj zanimanje za sestavo društva ne preseneča. Najvišji organ hranilnice je bil občni zbor, ki je bil sestavljen iz članov društva. Člani so odločali o vseh pomembnejših vprašanjih, ki so se nanašala na vodstvo, organizacijo in vse segmente poslovanja Kranjske hranilnice.

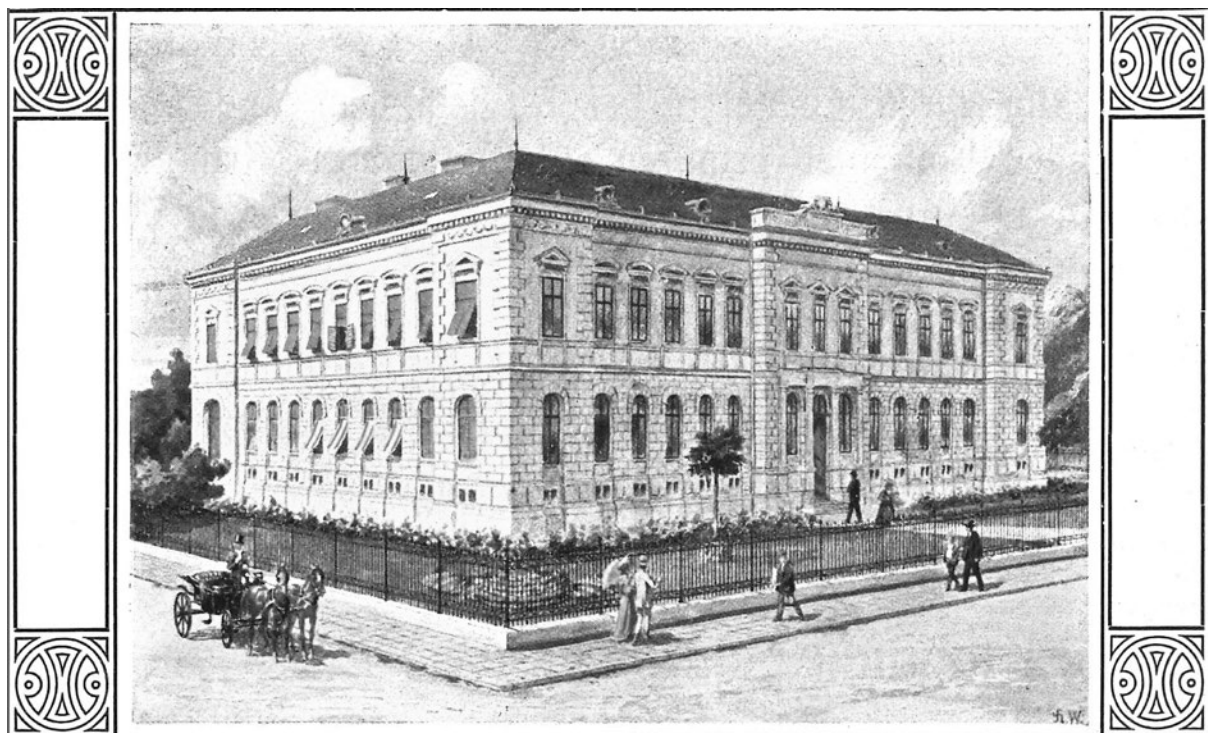
Luka Svetec, predstavnik slovenskega liberalnega tabora, si je leta 1884 brezuspešno prizadeval, da Kranjska hranilnica pride pod nadzor deželnega zbora. Hranilnica je bila privatna ustanova, za njeno pravilno delovanje je skrbel vladni komisar, poslovanje pa je vodila uprava sestavljena iz članov društva hranilnice. Za razliko od drugih regulativnih hranilnic, ki so jih ustanovljale mestne občine ali dežele, je bila Kranjska hranilnica popolnoma neodvisna od lokalnih ali regionalnih oblasti, odgovorna je bila Ministrstvu za notranje zadeve.⁴

Slovenski liberalni politiki na čelu z Ivanom Hribarjem so se zaradi neuspelega poskusa odločili,

² *Matić, Nemci v Ljubljani*, 209, 215.

³ *Lazarević, Plasti prostora in časa*, 315.

⁴ *Glej: Henig Mišičič, Economic and altruistic motives*, 163.

Stavba Kranjske hranilnice na Knafljevi 9 (danes Tomšičeva 5) v Ljubljani. (Iz Lapajne, Naslovna knjiga)

da ustanovijo lastni denarni zavod in sicer Mestno hranilnico ljubljansko.⁵ Na drugi strani so se nemškimi politiki na Kranjskem trudili za obrambo svojega narodno-gospodarskega položaja. Želeli so ohraniti Kranjsko hranilnico, ki je veljala za nemški finančni steber na Kranjskem. Hranilnica ni bila le gospodarski, ampak tudi politični simbol nemške moči v deželi.⁶ Kljub tej označbi se njeno vodstvo ni nikoli javno opredelilo, za katero koli nacionalno stran.

Zahteve po nacionalni diferenciaciji v gospodarstvu, ne le v politiki, so predstavljale temelje za vzpostavitev vzporednih kulturnih, političnih in gospodarskih sistemov na določenih geografskih območjih z jasnimi nacionalnimi razlikami med prebivalstvom. Vendar je bil to dolgotrajen proces.⁷ Zato je na primer omenjena Mestna hranilnica ljubljanska predstavljala vzporedno finančno institucijo, ki je imela za razliko od Kranjske hranilnice značilen slovenski predznak. Ekonomski nacionali-

zem je predstavljal bistveni del zapoznelega procesa oblikovanja nacij v Srednji in Vzhodni Evropi. Na teh območjih je obstajal pred prvo svetovno vojno, ampak tudi po njenem zaključku. Ta koncept je treba razumeti kot sestavni del poskusa kolektivne samozavesti.⁸

Leto 1918 je prineslo korenite spremembe. Kranjska hranilnica je najbolj občutila spremembe, ki so jih prinesli zaključek prve svetovne vojne in razpad Avstro-ogrske monarhije ter nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Hranilnica se je znašla v novih gospodarskih, kulturnih in družbenih okvirih.⁹ Splošni gospodarski položaj v Avstro-ogrski monarhiji je bil v zadnjem letu vojne slab, vendar je hranilca kljub temu beležila povečan priliv denarja na depozitnih računih vse do avgusta 1918, ko je prebivalstvo začelo intenzivno dvigati svoje prihranke. Komentar v letnem poročilu nam nazorno prikaže to spremembo: »Rastoča smer v gibanju vlog, ki jo je bilo od tretjega vojnega leta dalje opažati, se je nenadoma prekinila vsled dogod-

⁵ Več o Mestni hranilnici ljubljanski v Rendla, Henig Mišičič, Lazarevič, 73000 bančnih dni, 33–34.

⁶ Lazarevič, Plasti prostora in časa, 315; Matič, Nemci v Ljubljani, 349.

⁷ Lazarevič, Economy and Nationalism in Yugoslavia, 266.

⁸ Schultz, Introduction, 12; Jaworski, Between Economic Interests 59, 69; Berger, Wealth, Poverty and Institutions, 371.

⁹ Henig Mišičič, Kranjska hranilnic v času prve svetovne vojne, 167.

kov na bojnem polju, ki so povzročile bojazen, da se ne izvrši potem koncem oktobra nastali razpad.«¹⁰ Zavezniške sile so izvedle protiofenzivo na zahodni fronti, kmalu zatem je bila prebita tudi solunska fronta. Avstro-ogrsko vlada je 14. septembra 1918 poslala mirovno noto silam antante.¹¹ Avgustovska sprememba trenda hranilnih vlog je sovpadala s političnimi premiki, ki so se dogajali v Ljubljani v tem času. 16. in 17. avgusta 1918 je bil ustanovljen Narodni svet, vrhovni politični predstavniški organ, ki je ob svojem nastanku opredelil področja, na podlagi katerih se je potem oblikovala slovenska nacionalna državnost, vsebovala pa so tudi gospodarski program.¹²

Ustanovitev Narodne vlade 31. oktobra 1918 je spodbudila tudi Kranjsko hranilnico, da se je poskušala prilagoditi novim okoliščinam. Vodstvu hranilnice je bilo zelo hitro jasno, da se stari sistem ne bo obdržal. Zato je pristopilo k pripravi predloga za sprejem novih članov v društvo Kranjske hranilnice. Ravnateljstvo je do konca novembra pripravilo seznam desetih članov, ki ga je Narodna vlada zavrnila in ocenila kot »povsem nezadostnim«. Vlado je zmotilo, da sta bila na seznamu le dva slovenska meščana.¹³

Alojzij Kokalj, slovenski pravnik in pisatelj, je v drugi polovici novembra 1918 objavil članek v *Slovenskem narodu*, v katerem je opozoril na nemško sestavo društva Kranjske hranilnice, ki je v okvirih nove države nedopustno. Kokalj se je obrnil na slovenske oblasti in zahteval, da se »tako vpokliče v vodstvo Kranjske hranilnice toliko strokovno izobraženih mož slovenske narodnosti, da bo izključno že ab ovo vsaka možnost, da bi se mogel v kateremkoli oziru lahkomišelnost razdajati temu zavodu zaupan denar in da bo odstranjena vsaka najmanjša nevarnost za njegove vloge.« Avtor je v istem članku poudaril, da je bila hranilnica edina zasebna hranilnica v Sloveniji, za katero je jamčila skupina ljudi, zbranih v društvu. Po njegovem

mnenju je bilo to nesprejemljivo, še posebej, ker je hranilnica poslovala z velikimi zneski denarja.¹⁴

O članih Kranjske hranilnice je govoril še en članek v *Slovenskem narodu*. Avtor članka, Nemeč, ki se je podpisal s psevdonimom, je skupaj s Kokaljem pozval Narodno vlado, naj ukrepa in reši problem Kranjske hranilnice. Poleg tega je bil zelo kritičen do članov društva in posebej oster do tistih, ki so se odločili, da države ne bodo zapustili. Po njegovem mnenju je bilo 40 »pravih članov«. Predlagal je, da se v društvo včlani vsaj 40 Slovencev ter da bo na ta način zavod javno izrazil zvestobo novi državi.¹⁵

Novi poskus vodstva hranilnice je sledil že konec meseca decembra. Ravnateljstvo, ki ga je predvodil predsednik Otmar Bamberg, je pripravilo nov seznam, o katerem so odločali vsi člani društva na izrednem občnem zboru 27. decembra 1918. Na novem seznamu je bilo predlaganih štirinajst članov, od katerih je bilo trinajst Slovencev in samo en Nemeč. Ena petina članov naj bi po tem predlogu pripadala Slovincem, preostale štiri petine pa Nemcem. Planirano je bilo, da uprava ostane večinoma nespremenjena, občni zbor pa je pristal na to, da se Slovincem prepusti mesto podpredsednika in dve mesti med ravnatelji, kuratorij pa je ostal v celoti nemški.¹⁶ Čeprav je bil predlog sprejet, je ostal le prazna črka na papirju, ker je vladni komisar Janko Kremenšek po ukazu Narodne vlade preklical vse sklepe sprejete na omenjeni seji.¹⁷ Hranilnica je poskušala prikazati pripravljenost na prilagoditev, poiskala je tudi kompromis, čeprav je seznam odražal jasno željo, da se v čim večji meri ohrani dotedanje stanje.

Na drugi strani je vlada imela drugačne načrte in tudi izjemno visoke finančne zahteve za ustanovitev novega političnega in tudi gospodarskega sistema. Prva raven v graditvi slovenskega gospodarstva je bila nacionalizacija oziroma slovenizacija avstrijskega državnega kapitala in ustvarjanje

¹⁰ SI AS 61, šk. 1, t. e. 61/A/1/1, *Kranjska hranilnica v letu 1918*.

¹¹ Perovšek, *Slovenski prevrat 1918*, 37–38.

¹² Perovšek, *Slovensko gospodarstvo v času prevrata leta 1918*, 108.

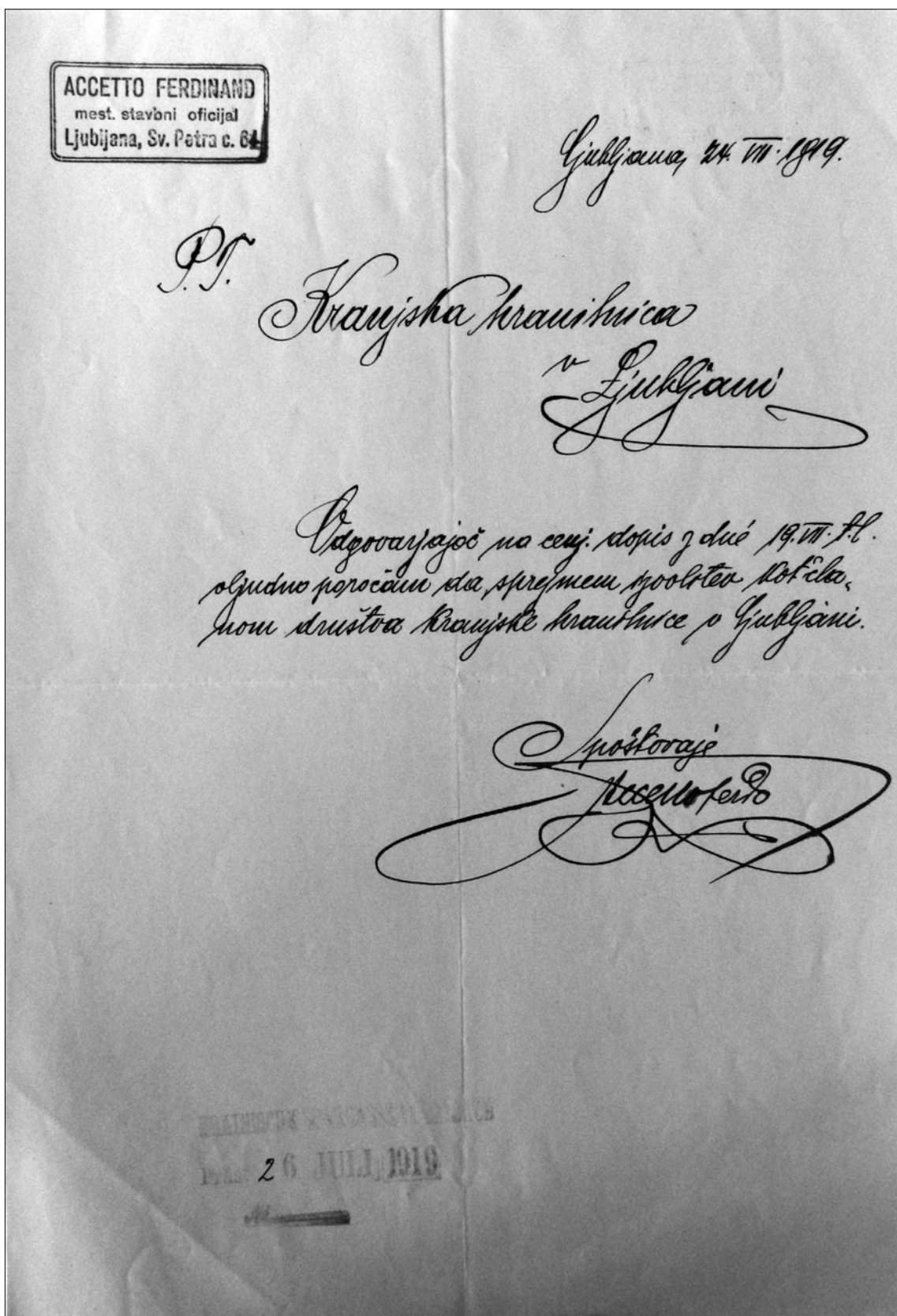
¹³ SI AS 61, šk. 1, t. e. 61/A/1/1, *Dopis Narodne vlade O. Bambergu, predsedniku Kranjske hranilnice*, 2. 12. 1918; 26. seja Narodne vlade SHS v Ljubljani, 151.

¹⁴ *Slovenski narod*, 19. november 1918, 2.

¹⁵ *Slovenski narod*, 27. november 1918, 1.

¹⁶ SI AS 61, šk. 1, t. e. 61/A/1/1 *Die Direktion beantragt, folgende Herren zu Vereinsmitgliedern zu wählen*, 27. dezember 1918; *Slovenski narod* 28. december 1918, 4.

¹⁷ SI AS 61, šk. 1, t. e. 61/A/1/1, *Verhandlungsschrift über die ausserordentliche Generalversammlung des Vereins der Krainischen Sparkasse am 27. Dezember 1918*, 9–10.

Potrdilo Ferdinanda Accetta o sprejemu članstva v društvu Kranjske hranilnice, 24. julij 1919. Accetto je bil mestni stavbni uradnik, ki je bil izvoljen v društvo Kranjske hranilnice kot predstavnik Jugoslovanske demokratične stranke. (Arhiv Republike Slovenije)

slovenskega državnega imetja. Novembra 1918 je sprejela tudi potrebne ukrepe in je omogočila nemoteno in varčno gospodarjenje z denarjem, pridobila je finančna sredstva za delovanje slovenske oblasti.¹⁸ V okviru teh prizadevanj se je na sejah vlade razpravljalo tudi o razpustu nemških hranilnic na območju Narodne vlade SHS v Ljubljani, katerim je pripadala tudi Kranjska hranilnica.

Na seji vlade 13. decembra 1918, že pred izrednim občnim zborom Kranjske hranilnice s konca meseca je Janko Kremenšek, vladni komisar dobil nalogo »naj študira vprašanje, ali bi se ne dalo društvo razpustiti in nastaviti komisarja.«¹⁹ Na seji deželne vlade se je tekom pomladi leta 1919 dvakrat razpravljalo o nadaljnji usodi hranilnice, najprej so 14. maja 1919 sprejeli odlok o razpustu na podlagi hranilničnega regulativa,²⁰ ki je vseeno ostal nerealiziran.

Junija so končno dosegli kompromis, določeno je bilo, da društvo hranilnice sprejme 42 Slovencev, pod pogojem, da se tudi ob vsakem nadaljnjem sprejemanju novih članov vsakič zagotovi slovenska večina. Poleg tega so novi člani bili določeni tudi na podlagi pripadnosti političnim strankam in sicer Slovenska ljudska stranka (SLS) je dobila 22 mest, Jugoslovanska demokratična stranka (JDS) 18 in Jugoslovanska socialdemokratska stranka (JSDS) dva člana. Volitve za predsedstvo, kuratorij in ravnateljstvo so tudi bile določene po ključu: deset Slovencev in štirje Nemci.²¹

Hranilnica je dobila nove člane na občnem zboru društva 18. julija 1919. Predsednik Otmar Bamberg je prebral seznam, ki ga je prejel od deželne vlade za Slovenijo.²² Sprejetih je bilo 41, kar je pomenilo, da je bilo vseh skupaj, vsaj na papirju registriranih 92 članov. Dejansko se je število starih članov začelo opazno zmanjševati že tekom leta 1918 predvsem zaradi nesodelovanja na občnih zborih. Do konca naslednjega leta se jih je 16 izselilo v Nemško

Avstrijo ter zapustilo društvo. V prvem letu s slovensko večinsko upravo je aktivno sodelovalo 36 starih in 41 novih članov. Na istem občnem zboru je bil za predsednika izvoljen Dragotin Hribar in je zamenjal Otmarja Bamberga starejšega, ki se je umaknil, zaradi »dolgoletnega vodenja« pa je postal častni član društva hranilnice.²³ Deželna vlada za Slovenijo je potrdila sklepe občnega zbora. Kranjska hranilnica je bila tako dokončno prestrukturirana, uprava finančne ustanove pa je bila od takrat v slovenskih rokah.

Citat iz začetka tega poglavja je bil samo en primer, ki prikazuje odziv časopisov na spremembe v hranilnici tekom julija 1919. Dogodek je odmeval tudi v drugih mestih oziroma v časopisih, kot je bil na primer *Ptujski list*. V tem listu so poročali o slovenskem prevzemu Kranjske hranilnice in hkrati razmišljali o morebitni podobni usodi »*Ptujske sparkase, ki je imela popolnoma enak statut*.«²⁴

Stari grehi in nove napake

V času med obema vojnama se je splošni položaj regulativnih hranilnic spremenil. Nastopilo je obdobje intenzivnejšega ustanavljanja novih bank na slovenskem teritoriju in tudi zagrebški finančni zavodi so v večji meri odpirali svoje podružnice. Čeprav so hranilnice nadaljevale svoje poslovanje, niso več zavzemale vodilne pozicije kot v času pred prvo svetovno vojno. Poleg tega so bile zelo toge in niso bile pripravljene na hitre spremembe. Za modernizacijo poslovnega procesa so se odločale težko in počasi. Druge finančne ustanove so jih prehitele ter jim odvzele del poslovanja s prebivalstvom, ki je bilo ključnega pomena. Poleg tega so bile banke bolj spretne in v vse večji meri prevzemale tudi vloge pri podjetniškem sektorju. Zaradi tega so se hranilnice morale prilagoditi in poslovati na vse bolj podoben način, kot so to delale banke, v ospredje je prišla dobičkonosnost, prvotni nameni in cilji ter dobrotelost pa so počasi izgubili svoj pomen.²⁵

¹⁸ Lazarevič, *Obrat proti jugu*, str. 96 – 97; Perovšek, *Slovensko gospodarstvo v času prevrata leta 1918*, 107–112.

¹⁹ 33. seja Narodne vlade SHS v Ljubljani, 184.

²⁰ 99. seja Deželne vlade za Slovenijo, 215.

²¹ 106. seja Deželne vlade za Slovenijo, 251.

²² SI AS 437, šk. 39, Izvolitev novih članov dne 18. Julija 1919; SI AS 437, šk. 12, *Verhandlungsschrift über die ausserordentliche Generalversammlung des Vereins der Krainischen Sparkasse am 18. Juli 1919*, 2–4.

²³ SI AS 437, šk. 12. Redni občni zbor dne 3. avgusta 1919: Poročilo ravnateljstva občnemu zboru društva Kranjske hranilnice; SI AS 437, šk. 39. Društveni člani Kranjske hranilnice; SI AS 437, šk. 39. Seznam društvenih članov oziroma na navzočnost oziroma opravičenost nenanvzočnosti.

²⁴ *Ptujski list*, 27. julij 1919, 3.

²⁵ Lazarevič, Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, 135–140.

Kranjska hranilnica je do konca prve svetovne vojne zavzemala vodilno mesto med denarnimi zavodi na Slovenskem. Zgoraj opisane spremembe so vplivale na to, da je počasi izgubila pozicijo, med drugim jo je tudi Mestna hranilnica ljubljanska najprej dohitela in kasneje v medvojnem času tudi prehitela. Kranjska hranilnica se je soočala s povečanim odlivom depozitov tudi po letu 1918. Poleg omenjenih sprememb na denarnem trgu, so »stari grehi« v obliki avstrijskih državnih vojnih posojil in naložb v državne vrednostne papirje ter nepremičnine na Dunaju znatno otežili situacijo v hranilnici. Nekdanja monarhija je financirala vojne izdatke v največji meri s pomočjo vojnih posojil.²⁶

Kranjska hranilnica se je redno odzvala na vsako izmed osmih posojil, ki jih je avstrijska vlada razpisala med leti 1914 in 1918. V zadnjem letu vojne je imela hranilnica naloženih, skupaj v avstrijskih državnih papirjih in vojnih posojilih več kot 50 % zneska svojih depozitnih računov.²⁷ Po razpadu monarhije in nastanku Kraljevine SHS so to bile naložbe v tujini, praktično je bil dostop do teh sredstev nemogoč. O nepremičninah so večkrat debatirali na občnem zboru. Prodaja nekaterih nepremičnin v Ljubljani je omogočila kritje določenega dela izgube nastale zaradi avstrijskih vojnih posojil. Na primer leta 1921 je hranilnica izpogajala prodajo t. i. Virantove hiše, ki jo je odkupilo poštno ravnateljstvo.²⁸

Vojna posojila so predstavljala resno težavo, ki jo hranilnica ni uspela rešiti do konca obravnavanega obdobja. V rektificiranih bilancah od leta 1922 naprej ni več beležila te terjatve, ker je bilo jasno, da izgube ne bo nikoli uspešno povrnila. V poročilu o poslovnem letu 1924 se je prikradla napaka. Namreč, zapisano je bilo, da so bila avstrijska vojna posojila odpisana. Pri kasnejšem pregledu stanja financ, ki ga je opravila ljubljanska samoupravna oblast leta 1928 po prevzemu hranilnice, je bila ugotovljena nepravilnost. Vojna posojila so ostala neizterljiva in so predstavljala praktično izgubljen kapital, kar je tudi komisija zapisala v svoje poročilo.²⁹

Neznani avtor kratkega spisa o zgodovini hranilnice je posebej poudaril, da so »razccenjeni avstrijski državni papirji predstavljali ogromni pasivni saldo v bilančnem računu.«³⁰ Poleg avstrijskih vojnih posojil so finančno stanje hranilnice bremenile tudi naložbe v državne vrednostne papirje bivše monarhije. Aktivna stran bilance je po navadi bila v veliki meri sestavljena iz hipotekarnih kreditov in vrednostnih papirjev, ki jih je izdajala država. Naložbe v te vrednostne papirje je spodbujala tudi država, veljali so za najbolj varne investicije, kar je bil osnovni pogoj zapisan v hranilničnem regulativu. Situacija je bila povsem enaka kot pri vojnih posojilih in štirih nepremičninah v lasti hranilnice, ki so se nahajale na Dunaju. Zaradi velikih sprememb v trendu in sorazmernega padca vrednosti z rastom inflacije v času vojne, je bilo težko oceniti realno vrednost tega kapitala. Trg vrednostnih papirjev je bil zamrznjen, kapital pa je postal nedostopen. Avstrijska vlada je med drugim tudi ustavila izplačevanje terjatev jugoslovanskim državljanom.³¹

Novo vodstvo hranilnice je leta 1920 pristopilo reševanju zgoraj omenjenih težav. Ustanovili so finančni komite ker je »za časa stare monarhije imel zavod precej živahen promet z vlagatelji, stanujočimi na Dunaju in v družih mestih Avstro-Ogrske. Dalje je imel od izbruha vojne z Italijo skoraj vse svoje vrednostne papirje hranjene pri denarnih zavodih na Dunaju in v Gradcu. Vsled tega je imela Kranjska hranilnica pri denarnih zavodih v teh mestih večje zneske razpoložljivih sredstev naloženih.«³² Finančni komite je bil najprej ustanovljen za obdobje treh mesecev, ampak je tudi v nadaljevanju delal in skrbel ne samo za stare terjatve, ampak tudi za poslovanje z vrednostnimi papirji na splošno. Člani komiteja so bili voljeni iz vrst ravnateljstva, poleg predsednika društva in uradnega ravnatelja, ki je bil zadolžen za vodenje poslovanja in nadzor nad uradništvom, so sodelovali še trije predstavniki.

Zapleti z vrednostnimi papirji so se pojavljali skozi celotno obdobje, ki ga obravnava članek. Ogrske vrednostne papirje je hranilnica deponirala

²⁶ Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih*, 22.

²⁷ SI AS 437, šk. 38 *Zgodovina hranilnice*, 2–3.

²⁸ SI AS 437, šk. 11 *Zapisnik o ravnateljstveni seji Kranjske hranilnice*, 5. julij 1921; SI AS 437, šk. 11 *Zapisnik o ravnateljstveni seji Kranjske hranilnice*, 10. december 1921.

²⁹ SI AS 437, šk. 42 *Opravilno poročilo in računski sklep za l. 1928*, 6.

³⁰ SI AS 437, šk. 38 *Zgodovina hranilnice*, 3–4.

³¹ SI AS 437, šk. 38 *Zgodovina hranilnice*, 3; SI AS 437, šk. 11 *Poročilo zaradi izvolitve posebnega finančnega komiteja*.

³² SI AS 437, šk. 11 *Poročilo zaradi izvolitve posebnega finančnega komiteja*.

Hrvatski slavonski zemeljski hipotekarni banki iz Zagreba, ki je z manj ali več uspeha prodajala, največkrat pa poskušala čim bolj zmanjšati izgubo.³³ Poleg tega se je situacija z Madžarsko zakomplirala tudi glede realizacije efektov. Pogodba med Kraljevino SHS in Madžarsko je bila podpisana, ampak ni bila ratificirana in je to v praksi pomenilo, da je bila realizacija nemogoča. Hranilnica se je leta 1928 ponovno zanimala za reševanje tega problema pri ministru Antonu Sušniku in pri tem v dopisu zapisala »Nam je na tej zadevi mnogo ležeče, ker imamo znatne svote naložene v ogrskih papirjih.«³⁴

Kot je bilo prej omenjeno, so se vloge hranilnice v velikem obsegu zmanjšale v zadnjih mesecih leta 1918. Do spremembe je prišlo tekom leta 1921, ko se je trend obrnil navzgor. Kljub uspehu je hranilnica vseeno beležila skromen priliv denarja v primerjavi z drugimi denarnimi zavodi. Regulativne hranilnice so postopno modernizirale svoje poslovanje. Večina jih je začela poslovati tudi s tekočimi računi.³⁵ Kranjska hranilnica jim je sledila in je v nov pravilnik, ki je bil sprejet leta 1923, zapisala tudi novo obliko poslovanja. Na ta uspeh je gotovo vplival povečan pretok gotovine, ki je bil značilen za to obdobje. V obravnavanem obdobju je hranilnica višek gotovine nalagala pri različnih denarnih zavodih: Gospodarski združni banki, Kreditnem zavodu za trgovino in industrijo, podružnici Prve Hrvatske štedionice, Slavenski in Slovenski banki.³⁶

Ena bolj pomembnih je bila Slovenska banka, ki je bila vpisana v trgovski register 31. decembra 1920, a med člani upravnega sveta je bil zapisan tudi Dragotin Hribar, predsednik Kranjske hranilnice.³⁷ Od leta 1924 naprej je sodelovala tudi s podružnico Slavenske banke iz Zagreba. Zelo hitro se je pokazalo, da je bilo sodelovanje z dvema bankama napačna odločitev.

Na težave Slovenske banke so opozarjali ravnatelji že v začetku leta 1922. Razgreta debata se je vo-

dila na številnih sejah ravnateljstva. Anton Nagode je zahteval obrazložitev predsednika glede »raznih govorih, ki so se širile po Ljubljani«, zanimalo ga je predvsem, na kakšen način je bila Kranjska hranilnica povezana z omenjeno banko. Predsednik Hribar je trdil, da banka ni »gmotno prizadeta, ker je njeno posojilo tako pri tovarni konzerv, kakor pri Impezu krito in so le hudobni naklepi nekega žida Kronfelda in njegovih pomagačev hoteli spraviti banko v slabo ime. Kranjska hranilnica direktno kot taka nima nobene zveze s Slovensko banko in ima le nekaj milijonov vlog, ki so pa do malega odpovedani in delno izplačani.«³⁸

Kljub opozorilom posameznih članov ravnateljstva, so bila sredstva še naprej plasirana v sporni denarni zavod. Do leta 1925 je imela pri Slovenski banki vloženi 1,8 milijonov dinarjev.³⁹ Predsednik Hribar je večkrat poudaril, da je hranilnica v začetku njegovega mandata bila hudo zadolžena pri bankah, da je bila v letu 1926 brez dolga, z viškom denarja, »ki ga je naložila pri varnih bankah«. Zanimarjiv čisti dobiček pa je opravičeval z dejstvom, da je država že leta 1920 omejila prosto uporabo teh sredstev ter da so jih morali uporabiti za odpis avstrijskih vojnih posojil.⁴⁰

Zgodba o Slavenski banki, ki je bila dokončno likvidirana leta 1930, predstavlja po besedah Lojzeta Tršana eden najodmevnejših finančnih šokov na Slovenskem med obema svetovnima vojnoma.⁴¹ Posledice je čutila tudi Kranjska hranilnica. V Slavensko banko je vložila sredstva Bratovske skladnice Trboveljske premogokopne družbe v višini skoraj 3,5 milijonov dinarjev.⁴² Banka je prišla v resne težave že jeseni 1926 in je morala ustaviti plačila ter začeti stečajni postopek, ki se je vlekel naslednja tri leta.

Likvidacija društva Kranjske hranilnice

Prvotna društvena oblika delovanja Kranjske hranilnice se je počasi zaključila tekom druge po-

³³ SI AS 437, šk. 44 Prodaja oz. valorizacija ogrskih zadolžnic.

³⁴ SI AS 437, šk. 44 Dopis Antonu Sušniku, narodnem poslancu in ministru, 7. marec 1928. SI AS 437, šk. 44 Dopis Francu Smodeju, 24. marec 1928.

³⁵ Lazarevič, Prinčič, Zgodovina slovenskega bančništva, 135.

³⁶ SI AS 437, šk. 11 Poročilo seji ravnateljstva, 20. december 1923.

³⁷ Uradni list deželne vlade za Slovenijo, 29. januar 1921, 73.

³⁸ SI AS 437, šk. 11 Zapisnik o 13. ravnateljstveni seji, 19. oktober 1922.

³⁹ SI AS 437, šk. 38 Zgodovina hranilnice, 8.

⁴⁰ SI AS 437, šk. 13 Poročilo ravnateljstva občnem zboru za leto 1925; SI AS 437, šk. 13 Poročilo ravnateljstvu o bilanci in razdelitvi dobička za leto 1925.

⁴¹ Tršan, Propad Slavenske banke, 368.

⁴² SI AS 437, šk. 38 Zgodovina hranilnice, 8.

lovice dvajsetih let 20. stoletja. Stari člani oziroma tisti, ki so bili del društva pred prihodom slovenske uprave, so se morali prilagoditi in popustiti pod pritiskom politike. Predsednik Otmar Bamberg je na zadnjem občnem zboru s staro sestavo povedal navzočim, da jim »po diktatu vlade predlaga seznamek novih članov, v katerem so samo tuja imena, ravnateljstvo pa je prišlo do spoznanja, da mu je spričo težkoč, ki jih dela vlada, nemogoče upravljati zavod še pod starim vodstvom«. ⁴³ Podobna usoda je doletela društvo z večinsko slovensko sestavo tekom leta 1927. Tokrat se je v glavni vlogi našel Dragotin Hribar, aktualni predsednik društva, ki je ostal osamljen v borbi za ohranitev stanja, kot je bilo vzpostavljeno leta 1919.

Pregled in primerjava sejnih zapisnikov nam odkriva, da za razliko od časa pred zaključkom prve svetovne vojne, ko je ravnateljstvo delovalo uglašeno in je bila večina sklepov sprejetih enoglasno, odnosi med ravnatelji in njihovo delovanje po letu 1919 niso bili več tako usklajeni. Glavna nesoglasja in očitki so se nanašali na težave, s katerimi se je hranilnica soočala zaradi nespametnega nalaganja finančnih sredstev v različne denarne zavode, ki so se pokazali kot nesigurni zaradi špekulacij njihovih vodilnih.

Na ravnateljskih sejah so se vse pogosteje razvijale debate zaradi negotove situacije v povezavi s Slovensko in Slavensko banko. Konec leta 1926 je ravnatelj Ivan Vovk odprl razpravo in zastavil vprašanje o odgovornosti. Pri temu se mu je pridružil tudi kurator Karel Čeč, ki je opozarjal, da že zamujajo z urejanjem omenjenih zadev. Predsednik Hribar se je po drugi strani želel izogniti prevzemu odgovornosti, ker je po njegovem mišljenju odgovorno ravnateljstvo v celoti. Pogovori na sejah tekom pomladi 1927 so postajali vse bolj vroči. ⁴⁴ V debatah sta nastopala tudi dr. Vladimir Ravnihar in dr. Mirko Božič, ki sta na enak način pozivala predsednika Hribarja na odgovornost. O napetih odnosih med ravnatelji hranilnice pričajo tudi nenadni odstopi s funkcij in tudi izstopi iz društva. Prvi je leta 1926 zapustil hranilnico Anton Nagode, sledil mu je v juniju naslednje leto še

Karikaturi Dragotina Hribarja in Vladimirja Ravniharja iz leta 1925 (Ilustrirani Slovenec, 15. marec 1925 in 7. junij 1925)

Ivan Vovk. ⁴⁵ Do kulminacije napetosti je prišlo na občnem zboru društva hranilnice, ko se je odprla razprava o nadaljnji usodi hranilnice, organizaciji in na sploh o razlogih za obstoja društva. ⁴⁶

Hkrati z dogodki znotraj hranilnice je prišlo tudi do pomembnih sprememb na političnem odru v Ljubljani in Mariboru. Čeprav so bile oblastne skupščine predvidene kot temeljni organ oblastne samouprave že z Vidovdansko ustavo leta 1921, so bile prve volitve izvedene šele v začetku leta 1927. V ljubljansko oblastno skupščino so bili izvoljeni predstavniki sedmih, v mariborsko oblastno skupščino pa devetih političnih strank. Predsednik ljubljanske oblastne skupščine je postal dr. Marko Natlačen, v Mariboru pa dr. Josip Leskovar. ⁴⁷ Oblastne samouprave so urejale oblastne finance, upravljale z oblastno imovino, skrbele so za javna dela, promet in izvajanje gradbenih predpisov, pospeševale so različne agrarne panoge, zdravstvo in socialno skrb ter skrbele za uvajanje in vzdrževanje hranilniško-kreditnih in zavarovalnih ustanov. Sklepe oblastnih skupščin so v praksi izvajali oblastni odbori, ki so vodili samoupravno administracijo

⁴³ Prav tam, 4.

⁴⁴ SI AS 437, šk. 13 Zapisnik o 8. ravnateljstveni seji, 17. december 1926;

⁴⁵ SI AS 437, šk. 39 Dopis o odstopu, 4. oktober 1926; SI AS 437, šk. 39 Seznam društvenih članov oziroma na navzočnost.

⁴⁶ SI AS 437, šk. 13 Zapisnik o 1. ravnateljstveni seji, 4. februar 1927; SI_ZAL_LJU/176, šk. 18 Izredni občni zbor, 7. julij 1927.

⁴⁷ Prav tam, 12.

Več o tem glej: Stiplovšek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929, 123–141.

in nadzirali vse omenjene ustanove. Ob upravljanju imovine je bila v zakonu zapisana še pravica do ustanovitve oblastnih gospodarskih podjetij in denarnih zavodov,⁴⁸ kar je imelo odločilni pomen za nadaljnjo prihodnost Kranjske hranilnice.

Čeprav je Ljubljanski oblastni odbor imel pravico do ustanovitve novega finančnega zavoda, so se na seji skupščine odločili, da pristopijo k prevzemu Kranjske hranilnice. Odbor, ki ga je vodil dr. Mariko Natlačen, je pripravil ponudbo. Ravnateljstvo hranilnice je prejelo predlog v začetku junija, razprava o predlogu pa je stekla šele na občnem zboru 25. junija 1927. Razvila se je viharna debata, v kateri je vodilno vlogo imel kurator Karel Čeč.⁴⁹

Predsednik Hribar je izjavil, da je proti predlogu o predaji hranilnice, ampak je ostal osamljen. Večina prisotnih članov je sprejela ponudbo, ravnateljstvo pa je dobilo pooblastilo za pregovore. Do kompromisa so prišli zelo hitro. V začetku julija je na tajni seji ravnateljstva predlog dobil večinsko podporo, pod pogojem, da se rezervni sklad hranilnice dodeli uradništvu in se razdeli v dobrodelne namene.⁵⁰

Na drugi strani je tudi Ljubljanski oblastni odbor sprejel sklep o prevzemu hranilnice, celotnega premoženja in obveznosti, njihovih nameščencev in upokoјencev. Pristali so tudi na pogoje ravnateljstva in so del rezervnega sklada dodelili uradništvu, preostanek pa članom društva. Oddelek ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani je potrdil vse sklepe in je Kranjsko hranilnico uradno likvidiral 14. decembra 1927.⁵¹ To ni pomenilo popolno prenehanje delovanja hranilnice, ampak je bila s tem dokončno zaključena preureditev v javni oblastni zavod. Vse obveznosti in finančne posle je prevzela nova ustanova z enakim imenom, ki je bila vpisana v trgovski register 26. januarja 1928.⁵²

⁴⁸ Stiplovšek, *Prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti*, 1, 6–9.

⁴⁹ SI_ZAL_LJU/176, š.k. 18 Izredni občni zbor, 7. julij 1927.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ SI AS 437, š.k. 38, *Zgodovina hranilnice*, 10–11.

⁵² *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 25. februar 1928, 126.

Sklep

Izzivi, s katerimi se je Kranjska hranilnica soočala po končani prvi svetovni vojni so se odvijali v kontekstu nacionalnih sprememb. Nemško-slovenska struktura se je v tem času spremenila in se je s pomočjo pritiska od zgoraj prevesila tako, da je večino pridobila slovenska stran. Hkrati z notranjimi premiki se je na finančnem trgu pojavila močna konkurenca. Z ene strani so na moči pridobile vse druge regulativne hranilnice, katere je vodila Mestna hranilnica ljubljanska, z druge pa so se množično pojavile banke – delniške družbe. Slednje so se od Kranjske hranilnice v svojem delovanju in strukturi vodilnih močno razlikovale. Niso imele težav z narodnostno pripadnostjo vodilnih, saj so bili skoraj vsi Slovenci. Poleg tega so postavljale v ospredje profitabilnost, dobrodelne komponente skoraj da ni bilo več. Stare finančne inštitucije so se morale prilagoditi, med njimi tudi Kranjska hranilnica.

Močna konkurenca je bila bolj privlačna in je pritegnila nekdanje komitente hranilnice, da dvignejo vloge in preselijo svoje prihranke k novonastalim finančnim zavodom. Razlogi za to so se skrivali tudi v zmanjšanem zaupanju v varnost vlog, ker je Kranjska hranilnica v velikem obsegu vlagala sredstva v vojne kredite Avstro-Ogrske. Verjetno so pričakovali drugačen izid vojne in s tem tudi povrnitev dobičkonosnih vojnih posojil. Zgodilo se je ravno nasprotno. Večina terjatev iz tega naslova hranilnici ni bila poplačana.

Stari grehi so se ponovili v novih napakah, ali drugače rečeno: vodilni možje hranilnice so spet naivno verjeli v priložnost, ki se je pojavila s splošnim trendom tveganega nastajanja številnih novih bank. Vojni krediti so se kot slaba naložba ponovili v drugačni obliki, bolj posredno. Kranjska hranilnica je investirala veliki delež v svoje finančne konkurentke, ki so v letih pred veliko gospodarsko krizo leta 1929 vlagale v špekulativne naložbe. Vse to je ponovno pripeljalo do oslabitve finančne kondicije hranilnice.

Posledice vseh teh dejavnikov so privedle do spremembe v lastniški strukturi. Ponovno so bile s pomočjo političnih pritiskov sprejete pomembne odločbe. Hranilnica je postala javni zavod pod nad-

zorum Ljubljanskega oblastnega odbora in hkrati prenehala obstajati kot ustanova z zasebnim lastništvom.

Viri in Literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

SI AS 61 Pokrajinska uprava za Slovenijo, Oddelek za notranje zadeve (1919–1924)
SI AS 437 Hranilnica Dravske Banovine, 1820–1933

Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI_ZAL_LJU/176 Kranjska hranilnica, Ljubljana, 1820–1947

Časopisni viri

Ilustrirani Slovenec, 15. marec 1925, 7. junij 1925.
Ptujski list, 27. julij 1919.
Slovenec, 20. julij 1919.
Slovenski narod, 19. november 1918, 27. november 1918.
Uradni list deželne vlade za Slovenijo, 29. januar 1921.
Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, 25. februar 1928.

Objavljeni viri

Lapajne, Štefan: *Naslovna knjiga in zaznamek trgovin in obratov za deželno stolno mesto Ljubljano*. Ljubljana, Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1912.
Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. 1. del: od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919. (Peter Ribnikar) Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.
Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. 2. del: od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919. (Peter Ribnikar) Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije 1999.

Literatura

Berger, Peter: *Wealth, Poverty and Institutions in the Habsburg Empire's Successor States (1918–1929)*, v: *From Empire to Republic, Post-World War I Austria* (ur. Günther Bischof, Fritz Plasser in Peter Berger), New Orleans: University of New Orleans Press, Innsbruck 2010, str. 370–398.

Henig Mišičič, Nataša: *Economic and altruistic motives in philanthropic work of the Carniolan savings bank 1844–1908, Istraživanja*, 30 (2019), str. 157–170.

Henig Mišičič, Nataša: *Kranjska hranilnica v času prve svetovne vojne*, v: *Slovani od preloma 19. in 20. stoletja do danes: jezikovne, zgodovinsko-politične spremembe in književni doprinos, 6. mednarodno znanstveno srečanje mladih humanistov*, 2019, str. 155 – 169.
Dostopno: <https://zdsds.si/tiskovina/2083/>

Jaworski, Rudolf: *Between Economic Interests and National-Cultural Self-Assertion: On Economic Nationalism in East-Central Europe before 1914*, v: *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe* (ur. Helga Schultz in Eduard Kubů), Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH, 2006, 59–108.

Lazarevič, Žarko: *Plasti prostora in časa. Iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.

Lazarevič, Žarko: *Economy and Nationalism in Yugoslavia*, v: *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe* (ur. Helga Schultz in Eduard Kubů), Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH, 2006, 265–277.

Lazarevič, Žarko: *Obrat proti jugu (ukrepanje ob vstopanju v jugoslovanski gospodarski prostor)*, v: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991* (ur. Neven Borak in Žaro Lazarevič), str. 95–106.

Lazarevič, Žarko: *Prinčič, Jože. Zgodovina slovenskega bančništva*, Ljubljana: ZBS – Združenja slovenskih bank, 2000.

Matič, Dragan: *Nemci v Ljubljani 1861 – 1918*, Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2002.

Perovšek, Jurij: *Slovenski prevrat 1918. Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov*

in Srbov, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.

Perovšek, Jurij: Slovensko gospodarstvo v času prevrata leta 1918, v: *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju: 1918–1945–1991* (ur. Neven Borak in Žaro Lazarevič), str. 107–119.

Rendla, Marta; Henig Mišič, Nataša; Lazarevič, Žarko: *73000 bančnih dni: zgodovina, izkušnje in spomini*, Ljubljana: NLB, 2020.

Schultz, Helga: Introduction: The double edge sword of economic nationalism, v: *History and Culture of Economic Nationalism in East Central Europe* (ur. Helga Schultz in Eduard Kubů), Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag GmbH, 2006, str. 9–25.

Stiplovšek, Miroslav: *Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.

Stiplovšek, Miroslav: Prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za izvajanje in razširitev samoupravnih pristojnosti (1927–1929), *Lex localis: revija za lokalno samoupravo*, 2, št. 1, 2004, str. 1–19.

Šorn, Jože: *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.

Tršan, Lojz: Propad Slavenske banke – največji finančni šok med obema vojnama v Sloveniji, *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, 46, št. 529–531, 1994, str. 368–374.

Zusammenfassung

„ER BEKAM DEN AUFTRAG DIE FRAGE ZU PRÜFEN, OB DER VEREIN NICHT AUFGELÖST UND EIN KOMMISSAR ERNANNT WERDEN KÖNNTE.“

Die Liquidierung der Vereins Krainer Sparkasse nach dem Ersten Weltkrieg

Die Krainer Sparkasse war das erste Finanzinstitut auf slowenischem Gebiet, das sich auf die Sammlung von Geldmitteln der Bevölkerung und deren Lenkung auf den Finanzmarkt konzentrierte. Nach dem Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie und der Gründung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen betrieb die Sparkasse ihre Geschäfte weiterhin in dem Rahmen, in dem sie ihre Tätigkeit im Jahr 1820 begonnen hatte. Nach dem Ende des Ersten Weltkriegs kam es zu Veränderungsprozessen. Zuerst wurde die Struktur der Sparkasse im Kontext der nationalen Veränderungen umgewandelt. Wegen des Interesses an der wirtschaftlichen Entwicklung war es bedeutsam, wer die Finanzinstitutionen kontrollierte. Seit Beginn der achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts trug die Sparkasse das Vorzeichen „finanzielle Säule des Krainer Deutschtums“. Die Leitung der Krainer Sparkasse passte sich den neuen Verhältnissen nach der Entstehung der slowenischen Nationalregierung im Jahr 1918 an und bereitete ein neues Vereinsverzeichnis vor. Trotz der proaktiven Tätigkeit der Leitung trug dieser Schachzug keine Früchte. Die Nationalregierung hatte andere Zukunftspläne. Die Diskussionen über das Schicksal der Sparkasse dauerten bis zum Juni des Jahres 1919. Es wurde ein Kompromiss mit der Regierung erzielt und die Krainer Sparkasse wurde am 18. Juli 1919 mit einer neuen slowenischen Führung umstrukturiert.

Es folgten die zwanziger Jahre des 20. Jahrhunderts, in denen alle Regulativ-Sparkassen ihre Geschäftstätigkeit modernisierten. Dabei rückte man von den alten Prinzipien ab, nach denen die Finanzinstitutionen zuvor ein ganzes Jahrhundert tätig gewesen waren. Angesichts des erstarkten Konkurrenzdrucks stellte die Krainer Sparkasse den Profit in den Vordergrund.

Aufgrund unglücklicher Entscheidungen war die Krainer Sparkasse im Laufe der zwanziger Jahre mit zusätzlichen Herausforderungen konfrontiert. Sie war durch die Krieganleihen der österreichisch-ungarischen Regierung aus dem Ersten Weltkrieg belastet, die als verlorenes Kapital galten. Belastend war auch der Verlust der Bargeldüberschüsse. Schnell zeigte sich, dass die Zusammenarbeit mit beiden Banken eine weitere in einer Reihe von falschen Entscheidungen war. Die Folgen der Probleme, mit denen die Slavenska banka [Slawische Bank] seit dem Jahr 1926 zu kämpfen hatte und ihr langwieriges Konkursverfahren spürte auch die Krainer Sparkasse.

Krieganleihen, Wertpapiere des ehemaligen Staates (Österreich-Ungarn), Investitionen in die Finanzkonkurrenz, die spekulative Geschäfte tätigte, und Konkursverfahren von Banken wirkten sich negativ auf die schlechte Bilanzlage der Sparkasse aus. Das weitere Schicksal der Anstalt hing von den Diskussionen innerhalb ihrer Leitung ab. Auf der Generalversammlung des Vereins im Oktober 1926 eröffneten die Mitglieder die Debatte über die Struktur, die Organisation und die Gründe des Bestehens des Vereins. Mit den gleichzeitigen Veränderungen auf politischem Gebiet beschloss der Ausschuss der Laibacher oblast [Verwaltungsgebiet] die Übernahme der Sparkasse. Ähnlich wie Vereinspräsident Otmar Bamberg im Jahr 1919 blieb Vereinspräsident Dragotin Hribar isoliert, als der Verein am 14. Dezember 1927 liquidiert wurde. Damit endete die Tätigkeit der Geldanstalt nicht, es wurde vielmehr eine neue Anstalt mit gleichem Namen gegründet, die die Geschäfte der Krainer Sparkasse übernahm.

Schlagwörter: Krainer Sparkasse, Nationalregierung, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev/ Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen, selbstverwaltende oblast [Gebiet] Ljubljana/Laibach, Krieganleihen, Wertpapiere, Slavenska banka/Slawische Bank

Mojca Šorn

»Na Ljubljanici pa vse živo«*

Ustanovitev ljubljanskega kopališča Livada in prvih nekaj let njegovega delovanja

ŠORN, Mojca, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; mojca.sorn@inz.si

725.1(497.451.1)"19"

»NA LJUBLJANICI PA VSE ŽIVO«

Ustanovitev ljubljanskega kopališča Livada in prvih nekaj let njegovega delovanja

V uvodu članka avtorica oriše vlogo, ki so jo imeli Ljubljana in njena desni ter levi breg v družabnem življenju Ljubljane. V prvem delu članka na podlagi arhivskega gradiva predstavi idejno zasnovo in postavitev mestnega kopališča Livada ob Ljubljanici. V drugem delu ter v zaključku pa – prav tako na podlagi arhivskega gradiva – obravnava aktivnosti, ki so kopališki kompleks in njegove uporabnike zaznamovale in povezovale od ustanovitve leta 1923 do odprtja ljubljanskega elitnega bazena Ilirija leta 1929.

Ključne besede: Ljubljana, kopališča, mestno kopališče Livada, 20. stoletje

ŠORN, Mojca, PhD, Research Associate, Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana; mojca.sorn@inz.si

725.1(497.451.1)"19"

»THE LJUBLJANICA RIVER WAS PACKED».

Establishment of the Ljubljana Livada Baths and the First Few Years of Its Operation

In the introduction of the article, the author outlines the role played by the Ljubljanica River and its right and left banks in the social life of Ljubljana. In the first part of the article, based on archival material, the author presents the conceptual design and construction of the Livada bathing area along the Ljubljanica. In the second part and in the conclusion – also based on archival material – it discusses the activities that marked and connected the bathing complex and its users from its foundation in 1923 until the opening of Ljubljana's elite Ilirija swimming pool in 1929.

Keywords: Ljubljana, baths, Livada City Baths, 20th century

* Vrhovnik, Trnovska župnija v Ljubljani, 58.

Uvod

Ljubljana in njena desni ter levi breg so imeli od nekdaj pomembno vlogo v družabnem življenju Ljubljanec. V publikaciji *Trnovska župnija v Ljubljani* preberemo: »Mirno, skoraj nevidno tekoča reka je stala visoko in nudila lep razgled; ob njej na obrežju širni barjanski travniki, vabeči na piknik.«¹ Živahno pa ni bilo samo na cvetočih livadah, temveč tudi v lokalih ob reki in nič manj na rečnih čolnih, kjer so Ljubljančanke in Ljubljančani prirejali večerje in uživali ob zvokih glasbe. V 19. in v prvi polovici 20. stoletja pa Ljubljana ni bila več le sinonim za zabavo, vse bolj pomembna je postajala za rekreacijo ter šport.² Poleg veslanja je bilo velikega zanimanja deležno tudi plavanje, ki ga je v 20. stoletju stroka ovrednotila kot zdravo aktivnost ter ga priporočala otrokom in odraslim, moškim in ženskam.

Prvo kopališče ob reki je bilo sicer odprto že okoli leta 1700, »najverjetneje ob sotočju Ljubljanice in Gradaščice,«³ vendar je »brezglavo veseljačenje na vodi« zaradi številnih nesreč leta 1828 prekinila vladna prepoved.⁴ Kmalu nato se je mestna uprava odločila urediti novo kopališče, na katerem bi lažje nadzorovala zdravje in tudi moralo obiskovalcev.⁵ Načrti za Kolezijo, kopališki kompleks z bazenom z naravnim vodotokom in lesenim objektom za kopalce, so bili potrjeni leta 1834, delovati pa je začel šele leta 1853. Zaradi dotrajanosti naprav in regulacije Gradaščice je bilo kopališče Kolezija po prvi svetovni vojni praktično na robu propada.⁶ V letih pred drugo svetovno vojno se je mesto sicer zavzemalo za njegovo obnovitev, vendar postavitve dveh bazenov (olimpijskega za plavalce in manjšega za neplavalce), ki naj bi bila priključena na mestni vodovod, zaradi okupacije ni bila realizirana.⁷

Ljubljančankam in Ljubljančanom je bilo dobro poznano tudi glavno mestno kopališče na Ljublja-

nici, ki je bilo postavljeno leta 1906 na Prulah pri Špici.⁸ V neposredni bližini je bilo locirano vojaško kopališče s plavalno šolo, kjer so vojaki učili plavati nadobudneže vseh generacij. Učitelji so se vkopali na bregu in jim v vodo molili dolge drogove, ki so učencem pomagali kot opora pri prvih zamahih.⁹ Kopališče Špica je preživelo obe svetovni vojni, zaprti so ga leta 1957 in hkrati podrli jez, ki je mestno plažo ločeval od Grubarjevega prekopa.¹⁰

Kopališče južno od Malega grabna in severno od Curnovca od ideje do izvedbe

Čeprav so prebivalci Ljubljane, ki jih je bilo leta 1921 več kot 50.000,¹¹ sončne dneve radi preživljali ob Sori in Savi,¹² kjer so imeli »na razpolago brezplačno plitvo in globoko vodo, mivko za solčenje ter prostoren travnik za razne igre«,¹³ jim je pot tja in nazaj vzela veliko časa. Mestna uprava se je odločila, da jim ob Ljubljani poleg Špice ponudi še eno urejeno kopališče. Leta 1923 je bila sklicana komisija – sestavljali so jo predstavniki mestnega stavbnega urada in odseka, mestnega fizikata, inšpektorata za vode in komisariata za osuševanje Barja –, ki je bila zadolžena za detektiranje najboljše lokacije, na kateri bi postavili nov kopališki kompleks. Ker so bili člani komisije enotni, da bi bilo potrebno kopališče Kolezija zapreti še pred začetkom kopalne sezone, so se zavedali dolžnosti, da morajo svojo nalogo opravili čim hitreje. 23. aprila 1923 so opravili ogled ob Ljubljani in se strinjali, da se novo kopališče načrtuje na desnem bregu reke južno od Malega grabna in severno od Curnovca. V svojem poročilu so zapisali: »Na Ljubljani bi se z razmeroma neprevelikimi stroški dalo napraviti plavajoče kopališče za neplavalce /.../ plavalci bi uporabljali odprto

¹ Ibid.

² Nabergoj in Žargi, *Ljubljana od novega veka do zdaj*, 148.

³ Mavrič, *Srečevali so se ob Ljubljani...*, 181.

⁴ Vrhovnik, *Trnovska župnija v Ljubljani*, 60.

⁵ Nudistom je bilo kovanje v Ljubljani prepovedano.

⁶ Šetina, *Kopališče na Livadi*, 10. Da je Kolezija delovala še leta 1931, zasledimo v turistični brošuri, ki vabi na plavanje in sončenje. – *Vodnik po Ljubljani*, 151.

⁷ ARS, SI AS 1886, fasc. 66, *Jahresbericht über die gesundheitliche Verhältnisse in Laibach 1943*, 70.

⁸ Šetina, *Kopališče na Livadi*, 10. Ovsec, *Oris družabnega življenja v Ljubljani*, 122.

⁹ Ibid.

¹⁰ Šetina, *Kopališče na Livadi*, 10.

¹¹ Definitivni rezultati popisa stanovništva, 292.

¹² Priljubljeni niso bili le Medvode, Medno, Ježica, Črnuče, Tomačevo, temveč tudi drugi kraji. Le dan pred otvoritvijo kopališča Livada so obiskovalce kopališča v Lazah obvestili o polovičnem znižanju vozniških kart za t. i. kopalni vlak (povratnik je za povratno karto Ljubljana-Laze-Ljubljana namesto 7 din odštel 3,50 din). – *Slovenec*, 2. 8. 1923, 4, *Ljubljanske novice*. Kopalni vlak v Laze.

¹³ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 372.

Mestno kopališče Livada, 1923 (Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI ZAL LJU, 342, Fototeka, B5-026)

Ljubljano.¹⁴ Za kopališki kompleks, ki naj bi obsegal od 1200–2500 m², so predvideli tudi »solčne kopelji«. Ena izmed plaž, ki je bila predvidena za 150 oseb, naj bi bila nasuta s kamenjem in debelejším ter drobnejšim peskom. V načrtu je bil predviden celo s cementom obdan in tlakovan prostor, napolnjen z mivko, primeren za 25 oseb. Plaža iz desk, položenih na lesene podstavke, zvezane v vrste, je bila predvidena za 80 oseb. Poleg lesenih klopi so se kopališču obetale lesene kabine, omarice za obleko, telovadno orodje (bradlje, drog, krogi in ročke), tuši, stranišča in pisoarji, rešilne priprave (dva mala čolna, drogovci, pasovi in plavajoči pločevinasti sodi). Komisija je kot »neobhodno potrebno« opremo določila tudi ure in »avtomatično« tehtnico, zgolj kot priporočljive pa usluge brivca (»ki zna pedikirati«), bife in trafiko.¹⁵

Mestna občina je načrte potrdila in izvedbena dela zaupala Ljubljanski gradbeni družbi, hkrati pa ji je postavila ultimat, da mora kopališče dokon-

čati v treh tednih.¹⁶ Junija so občinski možje tako že lahko oznanili, da oddajajo »novo kopališče in bufet ob Ljubljani /.../ poleg Ižanske ceste v najem najvišjemu ponudniku,« ponudbe so sprejemali do konca julija 1923.¹⁷ V zapisniku ljubljanskega mestnega magistrata, datiranega s 1. avgustom 1923, preberemo, »da so dela na mestnem kopališču že toliko dovršena, da se kopališče lahko jutri, v četrtek 2. t. m. ob 8. zjutraj otvori.«¹⁸ Istega dne je Slovenec vabil svoje bralce z besedami: »Novozgrajeno mestno kopališče ob Ljubljani se otvori v četrtek, dne 2. avgusta 1923 ob 8. uri dopoldne. Kopališče bo odprto vsak dan od 8. zjutraj do 20. zvečer. Vstopnina znaša od osebe in za 2 uri 2 Din. Za uporabo kabine se bo moralo plačati za osebo 4 Din, za vsako nadaljnjo osebo pa po 1 Din k že omenjenemu znesku. Taksa za kovanje se pa v tem slučaju plača posebej. Za kovanje in omarico v skupni kabini se bo moralo plačati od osebe 3 Din. Kopalna doba znaša 2 uri, za

¹⁴ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 160.

¹⁵ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 161.

¹⁶ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 228.

¹⁷ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 198.

¹⁸ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 212.

Bazen na kopališču Livada (Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI ZAL LJU, 342, Fototeka, B5-028)

vsako nadaljnjo pričeto uro se pa plača ponovno cela pristojbina.«¹⁹ Uradna slovesna otvoritev novega kopališča je potekala nekaj dni kasneje, v nedeljo, 5. avgusta ob 11. uri dopoldne. Začela se je z nagovorom župana ob navzočnosti občinskih svetovalcev ter drugih funkcionarjev, spremljal jo je »nebroj občinstva.« Dogodek sta popestrila plavalna tekma športnega kluba Primorje in orkester Mladinskega doma.²⁰ Gostje pa so se okrepčali v bifeju, kjer so stregli pivo, vino, malinovec in mrzle jestvine.²¹

Mestno kopališče na Livadi 1923–1929

Do novega mestnega kopališča so Ljubljančanke in Ljubljančani najprej lahko dostopali z dveh smeri. Prva pot jih je vodila s tramvajem do Rakovnika na Dolenjski cesti, od tam so šli peš skozi Galjevico

do Livade.²² Druga pot pa je vodila s Špice s čolnom, kopalci so do cilja potrebovali le nekaj minut. Kmalu se je ugotovilo, da bi se moralo urediti tudi dovažanje kopalcev s trnovske strani, »ker se je pri sedanjem načinu pokazala natančna kontrola nemogoča.«²³ Mestne oblasti so začele načrtovati tudi pot, ki bi obiskovalce do kopališča pripeljala s smeri Ižanske ceste.²⁴

Čeprav je bil kopališki kompleks lepo urejen in je gostom nudil različne športne aktivnosti (namizni tenis, odbojko, balinanje),²⁵ sta kot največja atrakcija veljala dva lesena bazena, podobna ogromni košari, na dnu in ob strani sestavljeni iz tramov.²⁶ Lidija Ariana Bahovec se spominja: »Skozi bazen je tekla voda Ljubljanice. V njem sem se nekajkrat kopala, pod nami se je vse zibalo.«²⁷

¹⁹ Slovenec, 1. 8. 1923, 3, Ljubljanske novice. Novozgrajeno mestno kopališče ob Ljubljanici. Gl. tudi Jutro, 1. 8. 1923, 3, Domače vesti. Novozgrajeno mestno kopališče ob Ljubljanici.

²⁰ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 235.

²¹ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 237.

²² Bahovec, Livada na Ljubljanici, 43.

²³ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 235

²⁴ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 233.

²⁵ Šorn, Življenje Ljubljančanov, 423

²⁶ Šetina, Kopališče na Livadi, 8. Bahovec, Livada na Ljubljanici, 43.

²⁷ Bahovec, Livada na Ljubljanici, 43.

Prvih štirinajst dni po otvoritvi je bil obisk kopaljšča »naravnost ogromen«, po 16. avgustu pa je število obiskovalcev zaradi deževja in nizkih temperatur začelo padati. Kljub temu so v prvi sezoni prodali 17.658 vstopnic, pri čemer se je domnevalo, da je bilo to število »gotovo za dva do tri tisoč oseb prekoračeno, ker veliko onih, ki so se pripeljali s čolni, ni plačalo vstopnine, veliko pa se jih je tudi priplazilo čez plot, oziroma priplavalo po Ljubljani.«²⁸

Prva sezona je odstrla, da bo do poletja 1924 potrebno kompleks povečati in dodatno urediti.²⁹ Kot velika pomanjkljivost se je pokazalo premajhno število kabin, nekateri obiskovalci so morali čakati po celo uro ali še več, preden jim je kopaljško osebje lahko dodelilo izpraznjeno kabino ali garderobno omarico. V poročilo so zapisali: »Pri takem pomanjkanju kabin se ni moglo ločiti moških od žensk kot je bilo to prvotno mišljeno. Edino pri skupnih garderobah v katerih so napravljene omarice za garderobo, se je precej natančno postopalo, pa tudi tu se je zgodilo nekaj slučajev, da so moški zašli na žensko stran, ali nasprotno, ker je bilo strogo nadzorstvo vsled malega števila uslužbencev nemogoče.«³⁰ Nadzorniki so se strinjali, da bi bilo dobro na obeh straneh kopaljšča narediti vsaj po eno manjšo skupno garderobo brez omaric, v katerih bi lahko odložili obleko tisti obiskovalci, ki si pristojbine za uporabo kabin ali garderobnih omaric niso mogli privoščiti, pri čemer so imeli v mislih predvsem otroke manj premožnih Ljubljancanov, dijaštvo in obrtniške vajence. Nadzorniki so pogrešali tudi stojala za kolesa, predlagali so, da bi se jih prihodnjo sezono namestilo na obeh notranjih straneh kopaljšča, »ker se ne sme dopustiti, da bi bil vsak kotiček s takimi vozili zastavljen in s tem tudi pasaža precej onemogočena.«³¹

Komisija, ki si je mesec dni po končani prvi sezoni ogledala vse objekte, je prišla do zaključka, da bi bilo dobro v zgornjih prostorih srednjega poslopja za stalno nastaniti hišnika, »ki bo skrbel za red in snago na kopaljšču ter pazil, da se ne bodo pripetile kake poškodbe. Hišnika naj se izbere iz vrst mestnih uslužbencev, ki ga za to opravilo ne bo treba

posebej plačati. Najboljše bi bilo, da se določi kakega oženjenega mitniškega paznika brez otrok.«³² Člani komisije so nekaj časa namenili načrtovanju kabin, garderobnih omaric in garderobnih prostorov, precej več pa bazenom. Ugotovili so namreč, da se je »oddelek plavajočega bazena, ki je sedaj namenjen za plavače /.../ premalo uporabljal, ker je preglobok, medtem, ko je bil oddelek za neplavače vedno preveč obtežen in se je ob velikem navalu pogrezal v vodo do vrh barrier. Zelo umestno bi bilo dno prvoimenovane ga oddelka nekoliko zvišati, ker se plavalci itak samo kopljejo v prosti Ljubljani proti Grubarjevemu prekopu.«³³ S tem so želeli rešiti težavo potapljanja aktualnega bazena za neplavalce, saj bi po novem ti osvežitev lahko našli v obeh bazenih.³⁴ Za sezono 1924 pa so načrtovali tudi ozelenitev kompleksa z grmičevjem in drevesci, v senci katerih bi zavetje iskali predvsem starejši obiskovalci.

Spomladi leta 1924 so si uslužbenci stavbnega odseka ponovno ogledali kopaljšče na Ljubljani in ugotovil, »da je sito čez zimo zelo trpelo vsled elementarnih nezgod, tako da se mora temeljito popraviti. Ker ni bilo nobenega nadzorstva so tudi zlikovci napravili veliko škode in odnesli celo sode, ki so služili za greznice.«³⁵ Člani komisije so se strinjali, da bi bilo razširjenje kopaljšča najboljše odložiti na pomlad 1925, saj so se jim zdela predvidena dela zelo obsežna: »Vso napravo je očistiti naplavljenega blata in vejevja. Popraviti je vse pode, ograje, držaje in stopnice. Dohodne mostičke na bazen je nanovo položiti in sicerne pilote z dvema novima ojačiti. /.../ Večji bazen je o sklepu stavbnega odseka za ca. 40 cm dvigniti. Sklene se torej izvršiti vse potrebne poprave bazenov, urediti solčne kopelji, splanirati notranji odprt razriti prostor in ga zasejati s travo. Cesta, ki veže kopaljšče z Ižansko cesto, naj bi bila široka okoli 5 metrov ter ob strani ograjena s količki in žično mrežo, ob kateri bi tekla živa meja. /.../ Pristanišče za čolne se prestavi izven kopaljšča.«³⁶

²⁸ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 235.

²⁹ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 235.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 233.

³³ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 235.

³⁴ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 233.

³⁵ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 255.

³⁶ Ibid.

»Sončne kopeli« na kopališču Livada (Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI ZAL LJU, 342, Fototeka, B5-030)

Pristojni pa niso omahovali s pisanjem »*kopalnega reda*«, ki je bil sprejet 1. junija 1924. Ker nudi vpogled v aktivnosti na Livadi, v nadaljevanju navajam nekaj izsekov iz tega akta. Mestno kopališče je bilo v kopalni sezoni odprto vsak dan od 8. ure zjutraj do 20. ure zvečer. Kopalški red je določal, da je vsako leto potrebno dan otvoritve in zaprtja kopališča pravočasno razglasiti v ljubljanskih dnevnikih. V primeru deževnega vremena je bilo kopališče zaprto, kar bi moralo biti razvidno iz opozorilnih napisov, pritrjenih na vidnih mestih v njegovi bližini. Dohod na kopališče je bil dovoljen samo po novo urejeni poti iz smeri Ižanske ceste proti Ljubljani. Dohod po drugih poteh oziroma čez sosednje parcele je bil prepovedan. Osebe, ki so se pripeljale s čolni, so smele izstopati zgolj v pristanišču kopališča, »*vsako pristajanje čolnov in izstopanje ob plavajočem basenu ali pa ob Ljubljanični brežini v kopališču samem*«³⁷ je bilo namreč najstrožje prepovedano. Vstop na kopališče je bil

dovoljen samo osebam, ki so kupile vstopnice. »*Nekopalci*«, najpogosteje so bili to »*nadzorovalne dame*« ali spremljevalci otrok (mlajši od 12 let na kopališče namreč niso smeli sami), so morali prav tako plačati »*običajno kopalno pristojbino*«. Cenik za »*kopanje, uporabo kabin in omaric za obleko v skupni garderobi*« je bil na vpogled pri blagajni. Kopalški red je opozarjal, da predpisane pristojbine veljajo le za dve uri, »*za vsako nadaljnjo začeto uro se mora plačati še enkratna pristojbina*«.»³⁸ Kopališko osebje za »*vrednostne predmete*« ni prevzemalo nobene odgovornost: »*Občinstvo se opozarja, da dragocene in vrednostne stvari pušča doma, ali pa, da jih odda v shrambo za čas kopanja pri blagajni proti odškodnini 1 dinarja*«.»³⁹ Gospodom je bil vstop

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

Leta 1924 je morala oseba za vstop v kopališče plačati 3 din, vstopnina za otroke do 7 let v spremstvu staršev in ljubljanske mestne uslužbenke je znašala 1 Din, za 2 urno uporabo kabin za 1 osebo je bilo potrebno odšteti 2 din, uporaba kabin za vsako nadaljnjo osebo pa je znašala 1 din,

³⁷ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 257, 258.

v damsko garderobo prepovedan. »Solnčne kopeli« in »pršno kopel« na levi strani so smeli uporabljati le dame in otroci, na desni strani pa samo moški. Seveda so morali vsi uporabniki paziti na red in snago. V reko je bilo nedopustno metati »odpadke smodk, svalčič in drugih vodi škodljivih predmetov«. Kopalniški red je obiskovalce kopalnišča nadalje opozarjal, »da se v vsakem oziru dostojno vedejo in predpisom primerno oblačijo, da ne bodo dali nikakega povoda za morebitno zgražanje.«⁴⁰ Za vzdrževanje reda je bil določen poseben paznik, »kateremu se mora vsak kopalce pokoravati.« Preveč razigrane ali nezvojen kopalce je čakalo »kazensko postopanje.«⁴¹

Da se je kljub vsemu predpise kršilo, dokazuje naslednja pritožba na ljubljanski mestni magistrat: »Nasproti mestnega kopalnišča ob Ljubljani /.../ ima moj varovanec /.../ svoj travnik, /.../ na katerem se prideluje mrva. Kopalci mestnega kopalnišča pa se prihajajo solnčiti na navedeni travnik, ne meneč se za travo, na isto brezobzirno polegajo ter s tem povzročajo lastniku precejšnjo škodo. Nadalje pride precejšnje število takozvanih zastojkarjev preko Malega grabna, po travniku mladoletnega lastnika, kjer se v travi preoblečejo v kopalno obleko, preplavajo nato vodo in se brezplačno poslužujejo kopalnišča. Navedeni obiskovalci so napram tuji lastnini zelo brezobzirni, napravljajo samovoljna pota in prehode po rastoči travi, drugi pa s poleganjem po travniku uničujejo pridelek. Škodo pa trpi tudi mestno kopalnišče, ker se vsled premale pažnje utihotapi precej zastojkarjev, ki napravljajo s tem dvojno škodo. Mestni magistrat prosim, da napravi v tem oziru na kopalnišču red in prepove kopalcem muditi se na nasprotnem bregu...«⁴²

Leta 1925 se je kopalnišče, za katerega je skrbelo 7 mestnih uslužbencev (3 sluge kot »odpiralci kabin«, 2 uradnici kot blagajničarki, 1 biljeter, 1 snažilka), odprlo 14. junija in zaprlo 30. septembra. V 109 dneh kopalne sezone je bilo prodanih 13.599 vstopnic, to je pomenilo 1204 manj prodanih kart kot

za 2 urno uporabo garderobnih omaric pa 1 din na osebo. Gl. SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 284.

⁴⁰ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 257, 258.

⁴¹ Ibid.

⁴² SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 344.

v letu 1924, ko je kopalna sezona trajala 112 dni, in 3896 manj kot v letu 1923, ko je bilo za kopanje primernih le 54 dni. Slab obisk so pripisali zelo neugodnim vremenskim razmeram, leta 1925 je bilo v poletnih mesecih namreč le 19 lepih, vročih dni. Ker je povprečni dnevni obisk znašal zgolj 124 oseb, tudi ni bilo večjega navala na »ročno lekarno«, v celi kopalni sezoni je pomoč potrebovalo le 9 oseb; ena je utrpela vreznino z nožem, 2 s steklom, 5 oseb se je poškodovalo z žeblijem ali trsko, 1 osebo pa je obšla »hipna slabost.«⁴³

Leta 1926 je bilo kopalnišče odprto od 19. junija do 26. septembra. V 100 dneh kopalne sezone je bilo prodanih 14.754 vstopnic, kar je pomenilo 1155 več kot leto prej, 49 manj kot leta 1924 in 2741 manj kot leta 1923. Tudi leta 1926 so za slab obisk krivili vreme, v poletnih mesecih je bilo namreč le 22 vročih in 18 lepih, a vetrovnih dni, 15 dni je bilo spremenljivih, 15 oblačnih in 30 deževnih. Tudi tega leta na kopalnišču ni bilo veliko nezgod, zabeležili so 9 vbodov z žebli in trskami ter steklom, 1 poškodbo čeljusti in 1 hipno slabost.⁴⁴

Po koncu sezone 1926 so pristojne službe ugotovile, da so kopalniške naprave »v skrajno slabem in nevzdržnem stanju.« V bazenih se je namreč nabralo veliko blata, zaradi katerega se je kopalniški splav vsak dan bolj pogrezal v strugo Ljubljani. Grozila je nevarnost, »da se spodnji del splava, ki je zelo slabo pritrjen, odtrga vsled vodnega pritiska in splava po Ljubljani v Grubarjev kanal ter povzroči tamkaj ogromne poškodbe morebitno že pri srednjem kamnitem stebru Karlovškega mostu ali pa pri zatvornicah. Odplavljenje splava bi lahko tudi imelo nedogledne posledice, ker bi se prav lahko pripetilo, da bi se pokvarile naprave vevške papirnice. Dogodi se tudi lahko, da event. odtrgani del splava pri prvem nalivu zajezi pravilen odtok vode in povzroči poplavo na Ljubljanskem barju.«⁴⁵ Odgovorni so menili, da je potrebno bazene sčistiti in spodnji del splava na več mestih temeljito pritrditi in s tem preprečiti morebitne poškodbe oziroma poplavo. Predlagali so tudi sanacijo vrhnjega dela splava, saj je bil les že močno preperel in segnit. Sejo mestnega magistrata ljubljanskega, ki je potekala 29. oktobra

⁴³ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 296.

⁴⁴ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 316.

⁴⁵ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 318.

1926, so zaključili črnogledo: »ker se nahaja cela naprava v zelo slabem stanju in bi se jo težko samo s popravili napravilo zopet uporabno.« Komisija je menila, »da bi bilo najbolje kopališče na Ljubljani sploh opustiti.«⁴⁶ Predlagala je, da bi se »napravo s kabinami vred preneslo na kako drugo, bolj pripravno mesto.« Pri tem je imela v mislih reko Savo, saj je mestna občina že od konca prve svetovne vojne tam načrtovala postavitve obsežnega obrežnega kopališča (*Strandbad*), pri tem je imela v mislih tudi podaljšanje »električne železnice« do Ježice. Proti temu predlogu se je vsul kup ugovorov, relativno prepričljivi so bili tisti gospodarske narave. Stroški za odkup novega zemljišča, razdiranje in prevoz celotne kopališke konstrukcije bi bili namreč precej visoki, nezanemarljivi pa ne bi bili niti stroški za postavitve temeljev na novi lokaciji, postavitve kompleksa in nakup materiala, ki bi se izkazal za nujno potrebnega. Ker bi realizacija tega projekta terjala dve poletni sezoni, je mestne veljake skrbelo, da bi bili Ljubljančanke in Ljubljančani predolgo časa brez prepotrebnih kapacitet za sprostitve. Odločili so se: »V tem položaju, v katerem se danes nahajamo, ko obstoja že eno kopališče, ni mogoče z ozirom na kratek čas do prihodnje kopalne sezone niti misliti, da bi se odpomoglo potrebi javnega kopališča na prostem na drug način kakor edino s popravo obstoječega kopališča na Ljubljani, to je samo s popravo in novim privezanjem plavajočega bazena.«⁴⁷

Po komisijskem ogledu kopališča spomladi 1928 je bilo ugotovljeno, da je »v splošnem še v uporabi stanju,« vendar je bilo predlaganih več nujnih popravil⁴⁸ (načrtovalo naj bi se tudi nov bazen⁴⁹), ki pa pred odprtjem kopališča junija meseca niso bila izpeljana. Odzivov, ali so bili uporabniki to sezono s kopališko ponudbo zadovoljni, v gradivu žal ni zaslediti. Našla pa sem naslednjo zabeležko, ki oriše težave potnikov, ki so se na oziroma z Livade vozili s čolni: »Na Ljubljani prevažajo kopalce iz Trnovskega pristana in Špice v mestno kopališče štirje čolni. Čolnarijo pa razen enega vsi 14 do 15 letni frkolini. Med njimi pa vlada velik boj za dinarje in

vsak agitira in vabi čim več ljudi v svoj čoln. Tako je tudi včeraj zvečer, ob 7.15, ko so ljudje odhajali iz kopališča, štirinajstletni Jontes naložil v svoj čoln 12-14 ljudi, dasi ima čoln, ki je ozek le za 6-8 ljudi prostora. V trenutku, ko se je čoln odmaknil od brega, se je isti prevrnil in so skoro vsi popadali v vodo. Sreča je bila, da se je čoln prevrnil pri bregu in da so tako prihiteli na pomoč drugi ljudje /.../ fotograf Rešter z ženo in tremi otroci, ki so se od strahu tresli po vsem životu, gđ. Ela /.../, katera je pri tem izgubila v vodi ročno torbico z nekaj gotovine, zlato verižico in medaljon /.../ Gđ. /.../ katera je izgubila baje kar dve ročni torbici /.../. Ako bi se nesreča zgodila bolj na sredi Ljubljane, bi se gotovo pripetila še hujša nesreča, ker so bili nekateri nevesči plavanja, med njimi vsi trije Reštrovi otroci. /.../ Umestno bi bilo, da se prevažanje po otrocih enkrat za vselej prepove in se dovoli le starejšim in veslanja zmožnim ljudem.«⁵⁰

Kljub vsemu je bil obisk Livade leta 1928, ki je bila zaradi ne najboljšega vremena odprta le od 17. junija do 14. septembra, zelo dober, prodanih je bilo več kot 21000 vstopnic (v povprečju je kopališče dnevno obiskalo okoli 240 oseb, zabeleženih je bilo 64 zdravniških posredovanj).⁵¹

Zaključek

Zgolj blede senca prejšnjih kopalnih sezon je bila sezona na kopališču Livada v letu 1929. Kopališče je bilo odprto od 12. junija do 19. septembra, prodanih pa je bilo le 4944 vstopnic. To leto je kopališče kljub 50 lepim dnevom in nespremenjenim cenam zabeležilo najslabši obisk od odprtja bazena. Slab obisk je pripisati premajhnemu trudu in prepičlim vložkom za obnovo kompleksa – iz dopisa najemnika bifeja Mačka je celo razvidno, da je mestna občina »glavni del kopališča odstranila,«⁵² – predvsem pa otvoritvi kopališča Ilirija,⁵³ enega od takrat najmodernejših srednjeevropskih kopališč. Kompleks, ki je lahko sprejel okoli 1500 oseb, se je ponašal s 100-metrskim skakalnim stolpom in olimpijskim bazenom, elitnost pa je dokazoval še z manjšim zimskim bazenom, vso potrebno kopališko infrastrukturo (298 kabin, 500 omaric, tople

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 321.

⁴⁸ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 338.

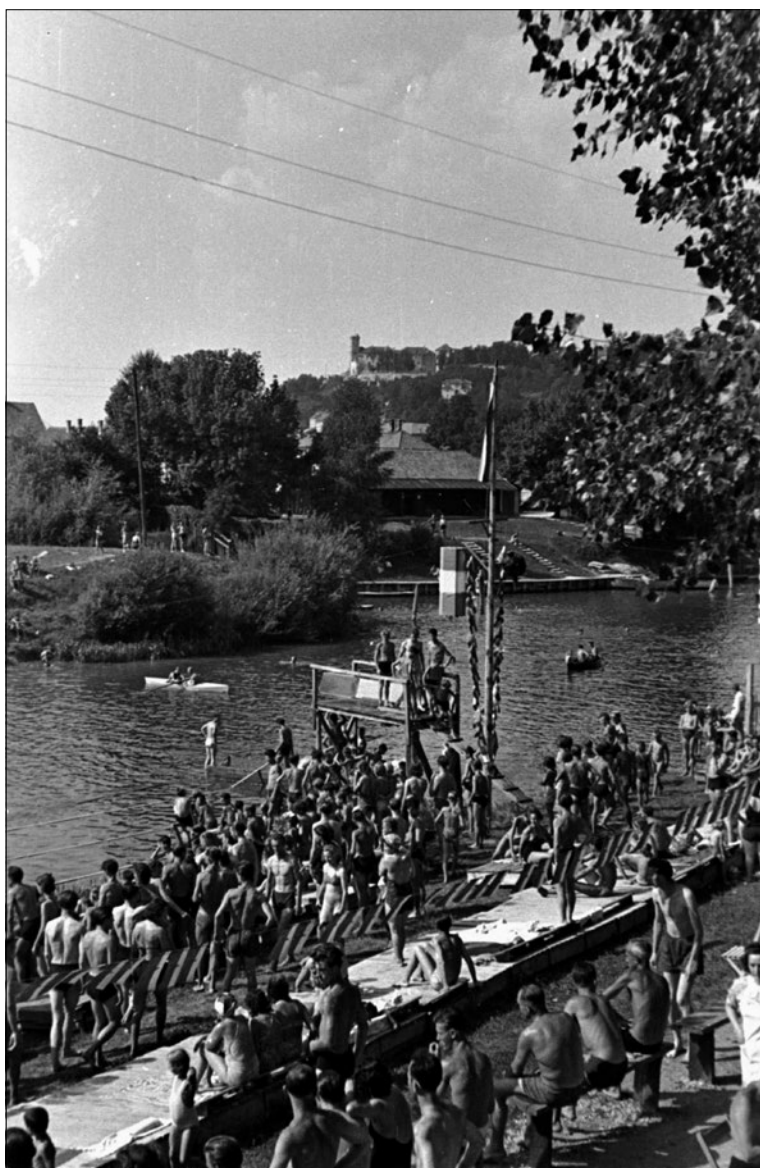
⁴⁹ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 339, 341.

⁵⁰ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 349.

⁵¹ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 351, 355.

⁵² SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 9818.

⁵³ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 9817.

Kopaljšča na Livadi, 10. 8. 1947. Foto: Vladimir Simončič – Vlastja
(Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Fototeka, VS-K50/29)

prhe), obiskovalce in obiskovalke je razvajal celo z restavracijo, s kavarno, frizerjem, pedikerjem, z maserjem in radijskim aparatom.⁵⁴

Naslednjo sezono, leta 1930, je občinski svetnik Ivan Dachs predlagal znižanje vstopnine v mestnem kopaljšču na Ljubljani: »Ker so se v kratkem času postavila v mestu in na deželi razna moderna

kopaljšča, je mestno kopaljšče na Ljubljani prišlo do malega ob vso veljavo. Kopaljšče na Ljubljani bi se moralo povečati, ne pa še tisto kar že obstoja, zmanjšati tako, da res ni podobno modernemu kopaljšču. Dokler bo kopaljšče ostalo tako kakor je, ni pričakovati nobenega dobrega obiska. Edina možnost je še, ako se vstopnina, katera je za tako kopaljšče previsoka, zniža za 1.-Dinar.«⁵⁵ Kljub temu da se je bazen odprl 7. junija, je do 20. julija vstopnina znašala 3 Din in kabina 2 din, od tega dne do zaprtja bazena 15. septembra pa je veljala znižana cena 3 din za vstopnino in kabino hkrati. Znižana cena in 40 lepih dni, primernih za kopanje, pa k večjemu obisku kopaljšča na Livadi niso pripomogli – leta 1930 je bilo prodanih zgolj 3878 vstopnic.⁵⁶

Na Livadi je bilo kljub vsemu živahno tudi v obdobju po končani drugi svetovni vojni. Iz pričevanj⁵⁷ in fotografij⁵⁸ je razvidno, da so Ljubljančanke in Ljubljančani ob lepem vremenu to lokacijo še vedno radi koristili.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije

SI AS 1886, Mestni preskrbovalni urad Ljubljana.

⁵⁴ Šorn, Način preživljanja prostega časa, 116–118. Gl. tudi Bajd, Letna kopaljšča v Ljubljani, 23–38. Kladnik, Ljubljanske metamorfoze, 204 in 205. Kje so se Ljubljančani kopali nekoč. Drnovšek, Ljubljana na starih fotografijah, 58. Vodnik po Ljubljani, 151.

⁵⁵ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 357.

⁵⁶ SI ZAL LJU, 489, Reg. I., t. e. 2037, a. e. 1892, št. 378.

⁵⁷ Spoštovana gospa Metka Hladnik, hvala, da si z menoj delila spomine na doživetja ob Ljubljani.

⁵⁸ Spoštovani gospod Zmago Tančič, hvala, da ste mi pomagali pri umeščanju fotografij v čas in prostor.

Muzej novejšje zgodovine Slovenije

MNZS, Fototeka.

Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI ZAL LJU, 342, Fototeka.

SI ZAL LJU, 489, Reg. I, Mesto Ljubljana. Splošna mestna registratura.

Časopisni viri

Slovenec, 1923.

Jutro, 1923.

Literatura

Bahovec, Lidija Ariana: Livada na Ljubljani. *Voda. Zbornik študijske skupine Mestni muzej Ljubljana in Ljubljančani*. Ljubljana: Mestni muzej, 2016, 43.

Bajd, Ivanka: Letna kopališča v Ljubljani. *Voda. Zbornik študijske skupine Mestni muzej Ljubljana in Ljubljančani*. Ljubljana: Mestni muzej, 2016, 23–38.

Drnovšek, Marjan: *Ljubljana na starih fotografijah. Razstava fotografij iz fototeke Zgodovinskega arhiva Ljubljana*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1985.

Kladnik, Darinka: *Ljubljanske metamorfoze*. Ljubljana: Luxuria, 1991.

Ljubljana – kulturna dediščina reke. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009.

Mavrič, Darija: Srečevali so se ob Ljubljani... *Ljubljana – kulturna dediščina reke*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, 181–188.

Nabergoj, Tomaž in Matija Žargi: Ljubljana od novega veka do zdaj: narava in kultura neke reke. *Ljubljana – kulturna dediščina reke*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, 145–150.

Ovsec, Damjan: *Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka dvajsetega stoletja do druge svetovne vojne*. [Ljubljana]: Društvo arhitektov Ljubljane, 1979.

Razvoj turizma v Sloveniji, ur. Franc Rozman in Žarko Lazarevič. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996.

Šetina, Mateja: *Kopališče na Livadi. Idejna zasnova kopališča na Livadi: diplomsko delo*. Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo UL, 2016.

Šorn, Mojca: Način preživljanja prostega časa meščanov Dunaja in Ljubljane od druge polovice 19. stoletja do 30-ih let 20. stoletja. *Razvoj turizma v Sloveniji*, ur. Franc Rozman in Žarko Lazarevič. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, 105–121.

Šorn, Mojca: *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšjo zgodovino, 2007.

Voda. Zbornik študijske skupine Mestni muzej Ljubljana in Ljubljančani. Ljubljana: Mestni muzej, 2016.

Vodnik po Ljubljani. Tujsko-prometno propagandna brošura. Ljubljana: Reform-reklam-bureau Guido Zupan, 1931.

Vrhovnik, Ivan: *Trnovska župnija v Ljubljani*. Ljubljana, 1933.

Tiskani viri

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921. Sarajevo: Državna štamparija, 1932.

Spletni viri

Kje so se Ljubljančani kopali nekoč in kje se lahko kopajo danes, 26. 5. 2015, <https://siol.net/trendi/potovanja/kje-so-se-ljubljancani-kopali-nekoc-in-kje-se-lahko-kopajo-danes-4207>. Pridobljeno 24. 4. 2022.

Zaradi nudistov je bilo kopanje v Ljubljani prepovedano, 6. 7. 2018, <https://siol.net/trendi/potovanja/zaradi-nudistov-je-bilo-kopanje-v-ljubljani-prepovedano-foto-472158>. Pridobljeno 24. 4. 2022.

Zusammenfassung

„AUF DER LJUBLJANICA ALLES LEBHAFT“

Die Gründung der Laibacher Badeanstalt Livada und die ersten Jahrzehnte ihrer Tätigkeit

Der Fluss Ljubljana und dessen rechtes und linkes Ufer hatten durch die Geschichte eine bedeutende Rolle im gesellschaftlichen Leben der Stadt der Stadt Ljubljana [Laibach]. In den Lokalen am Fluss ging es ebenso lebhaft zu wie auf den Booten, wo die Laibacher Abendessen veranstalteten und Musik und Tanz genossen. Während des überwiegenden Teils des 19. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts war der Fluss nicht mehr nur ein Synonym für Erholung und Vergnügen, sondern wurde auch für die Rekreation und den Sport immer bedeutsamer. Auf großes Interesse stieß neben dem Rudern auch das Schwimmen, das im 20. Jahrhundert vom Fach als gesunde Aktivität bewertet wurde und daher Kindern und Erwachsenen, Männern und Frauen empfohlen wurde.

An der Ljubljana bot die Laibacher Stadtverwaltung ihren Bewohnern neben der Badeanstalt Špica, die im Jahr 1906 gegründet wurde, eine weitere geordnete Badeanstalt. Die städtische Badeanstalt Livada wurde am 2. August 1923 eröffnet. Obwohl der Bäderkomplex schön eingerichtet war und den Gästen verschiedene sportliche Aktivitäten bot (Tischtennis, Volleyball, Boule-Spiel), galten zwei Holzschwimmbäder, die einem riesigen Korb ähnelten und am Boden und an der Seite aus Balken zusammengesetzt waren, als die wahre Attraktion.

Die ersten Jahre war die Badeanstalt recht gut besucht, nach drei Jahren stellten die Stadtbehörden allerdings fest, dass der Komplex eine gründliche Renovierung benötigt. Obwohl die Sanierungsarbeiten nicht durchgeführt wurden, war der Besuch der Badeanstalt Livada im Jahr 1928, als sie aufgrund ungünstiger Wetterverhältnisse nur zwischen dem 17. Juni und dem 14. September geöffnet war, sehr gut, es wurden mehr als 21000 Eintrittskarten verkauft (im Durchschnitt rund 240 Besucher pro Tag). Das Jahr 1929 brachten dann

eine Veränderung. Die vom 12. Juni bis zum 19. September geöffnete Badeanstalt verkaufte nur 4944 Eintrittskarten. Trotz 50 Schönwettertagen und unveränderten Eintrittspreisen verzeichnete die Badeanstalt im besagten Jahr den schlechtesten Besuch seit Beginn des Bestehens. Dieser schlechte Besuch ist einerseits dem mangelnden Eifer für die Renovierung des Komplexes und den zu geringen Investitionen dafür zuzuschreiben – aus dem Archivmaterial ist sogar ersichtlich, dass die Stadtgemeinde »den Hauptteil des Schwimmbades entfernte,« –hauptsächlich aber der Eröffnung der Badeanstalt Ilirija, einer der damals modernsten Badeanstalten Mitteleuropas.

Dennoch ging es auch nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges rund um die Badeanstalt Livada lebhaft zu. Aus Zeugnissen und Fotografien ist ersichtlich, dass die Laibacherinnen und Laibacher diese Örtlichkeit bei schönem Wetter noch immer gerne nützten.

Schlagwörter: Ljubljana, Badeanstalten, städtische Badeanstalt Livada, 20. Jahrhundert

Andrej Rahten

Zadnji slovenski legitimist ali zgodba o mednarodnem prevarantu z Vrha nad Laškim

*Dosje Alojza Novaka v arhivskem gradivu prve avstrijske republike**

RAHTEN Andrej, prof. dr., znanstveni svetnik,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU in
Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru,
andrej.rahten@zrc-sazu.si

RAHTEN Andrej, Prof. Dr., Scientific Advisor,
Milko Kos Historical Institute ZRC SAZU and
Faculty of Arts, University of Maribor,
andrej.rahten@zrc-sazu.si

327(436:497.12)"19/...":929Novak A.
343:929Novak A.
929Novak A.

327(436:497.12)"19/...":929Novak A.
343:929Novak A.
929Novak A.

**ZADNJI SLOVENSKI LEGITIMIST ALI
ZGODBA O MEDNARODNEM PREVARANTU
Z VRHA NAD LAŠKIM**

*Dosje Alojza Novaka v arhivskem gradivu prve
avstrijske republike*

**THE LAST SLOVENIAN LEGITIMIST OR
THE STORY OF THE INTERNATIONAL
FRAUDSTER FROM VRH NAD LAŠKIM**

*Alojz Novak's Dossier in the Archival Material of the
First Austrian Republic*

V članku je predstavljeno delovanje Alojza Novaka, doma z Vrha nad Laškim, ki se je v tridesetih letih 20. stoletja izdal za predstavnika tajne organizacije Kralj Matjaž. Delovala naj bi po vzoru na avstrijska legitimistična društva, ki so Otonu Habsburškemu priznavala pravico do prevzema cesarskega prestola, Novakova organizacija pa naj bi se zavzemala za samostojno Slovenijo pod habsburškim žezlom. Članek temelji predvsem na gradivu, ki ga hrani Avstrijski državni arhiv oz. Arhiv Republike. V Novakovem dosjeju se nahajajo predvsem policijska poročila in korespondenca urada zveznega kanclerja, vsebuje pa tudi različno propagandno gradivo. Sem spada tudi dvojezični časnik *Oesterreich. Slovener/Avstrijski Slovenec*, ki ga je Novak izdal v Nemčiji, a je izšla samo ena številka.

Ključne besede: Republika Avstrija, Kraljevina Jugoslavija, legitimistično gibanje

The article presents the activities of Alojz Novak, a native of Vrh nad Laškim, who in the 1930s posed as a representative of the secret "King Matjaž" organization. The organization was modelled on the Austrian legitimist societies, which recognized Otto of Habsburg as the rightful heir to the imperial throne, while Novak's organization reputedly advocated an independent Slovenia under the Habsburg scepter. The article is based mainly on material held by the Austrian State Archives or the Archives of the Republic. The Novak file contains mainly police reports and correspondence from the Federal Chancellor's Office, but also various propaganda material. It also includes the bilingual newspaper *Oesterreich. Slovener/Avstrijski Slovenec*, which Novak published in Germany, but only one issue of which was published.

Keywords: Republic of Austria, Kingdom of Yugoslavia, legitimist movement

* Ta razprava je nastala v okviru raziskav v programski skupini Oddelka za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru P6-0138 (A): *Preteklost Severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom ter projekta J6-1801 Postimperialne tranzicije in transformacije iz lokalne perspektive: slovenska mejna območja med dvojno monarhijo in nacionalnimi državami (1918–1923).*

V začetku novembra 1934 je prispelo v urad zveznega kanclerja na Dunaj zanimivo poročilo zveznega policijskega komisariata iz Beljaka. Glavni junak je bil Alojz Novak, na katerega so policijske oblasti postale pozorne v začetku decembra preteklega leta. Slovenca, ki je živel v idiličnem kraju Otok ob Vrbskem Jezeru (Maria Wörth), so takrat osumile vohunjenja za Kraljevino Jugoslavijo. Za pregon pa se dolgo niso odločile, saj so prek posrednika dobile zagotovilo, da bi jim bil Novak v zameno za prostost pripravljen »občasno iti na roko« z informacijami. Toda tega sobivanja je bilo konec z marsejskim atentatom 9. oktobra 1934, saj je celovški časnik *Kärntner Tagblatt* nekaj dni kasneje poročal o Novakovi domnevni vpletenosti v umor Aleksandra Karađorđevića v Marseillu. V primer se je takrat vmešal jugoslovanski konzulat v Celovcu, ki je avstrijske policijske oblasti zaprosil za informacije o domnevnem sozarotniku v primeru atentata na jugoslovanskega kralja. Res je bila odrejena preiskava in Novaka, ki je živel v hiši mizarskega mojstra Friedricha Watzena, so aretirali. Zaslisanje je razkrilo številne zanimive podrobnosti.¹

Alojz Novak se je rodil 24. maja 1901 v Sv. Lenartu (danes Vrh) nad Laškim, hišna številka 9, očetu Janezu in materi Mariji, rojeni Flis. Kot beremo v krstnem listu, je bil njegov oče organist. Ljudsko šolo je Alojz obiskoval v Laškem, nato pa se je v Sevnici izučil za mehanika in elektrotehnika, nakar je delal v Zagrebu, Mariboru, (takrat Srpskih) Moravicah, Slavonskem Brodu in v Zagorju ob Savi. Poročil se je dvakrat, najprej v rojstnem kraju 21. novembra 1926 z Matildo Hrastnik.² Če imamo v mislih kasnejše Novakove pripetljaje, je zanimivo, da je njegova poroka z Matildo sovpadla

prav z deseto obletnico smrti cesarja Franca Jožefa. Po lastnem pričevanju se je namreč avantur željni mehanik 1. novembra istega leta v Ljubljani včlanil v »katoliškonarodno organizacijo Kralj Matijaž«, katere cilj naj bi bila »odcepitev Hrvaške in Slovenije od Jugoslavije in združitve obih dežel pod cesarjem Otonom«. V Avstrijskem državnem arhivu se je v Novakovem dosjeju med drugim ohranila tudi njegova tozadevna članska izkaznica.³

S temi pogledi je skrivnostno združenje, katerega obstoj je Novak zaupal avstrijskim preiskovalcem, vsekakor močno odstopalo od prevladujočih usmeritev slovenske družbene elite, ki je po prevratu strumno hvalila dinastijo Karađorđevićev. Kot je slovenski državnik Anton Korošec zapisal v članku o evropski politiki v začetku leta 1926, zanj vrnitev Habsburžanov ni bila sprejemljiva v nobeni obliki: »Kajti vsak Habsburžan, bodisi na avstrijskem ali madjarskem prestolu, bi bil nosilec ideje, da se obnovi habsburška moč v starem obsegu in stari veličini.«⁴ Podobno so razmišljali tudi drugi jugoslovanski politiki, ki so imeli v prevratni dobi aktivno vlogo. Izjema je bil sprva zadnji kranjski glavar Ivan Šusteršič, ki se je po umiku iz Ljubljane jeseni 1918 najprej nastanil v Švici, nato pa v tirolskem Voldersu.⁵ V restavracijskih poskusih so bili aktivni zlasti hrvaški emigranti, ki so se povezovali z madžarskimi legitimisti in avstrijskimi karlisti. Pripadniki habsburške dinastije so v očeh jugoslovanskih državnikov spadali med največje sovražnike, kar dokazuje tudi epizoda z Leopoldom Salvatorjem, sinom istoimenskega nadvojvode. Čeprav je bil rojen v Zagrebu in poročen s hčerjo bivšega hrvaškega podbana Dagmar Nikolić, mu oblasti niso dovolile bivati na jugoslovanskih tleh. Ko je poleti 1921 z lažnim imenom uspel priti v državo, so ga detektivi izsledili na Bledu in ga je policija po hitrem postopku deportirala v Avstrijo.⁶

Bojazni beograjskih oblasti pred habsburško restavracijo so imele pogosto tudi že iracionalne razsežnosti.⁷ Ko so na volitvah v dunajski parla-

¹ Obširno poročilo se nahaja v: Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Auswärtige Angelegenheiten, Neues Politisches Archiv, Liasse Südslawien [dalje: ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS], karton 649. Kjer ni navedeno izrecno drugače, temeljijo podatki o Novaku v tem članku na citiranem poročilu. Zahvaljujem se kolegu Dietru Lautnerju iz Avstrijskega državnega arhiva na Dunaju, ki mi je prijazno pomagal pri iskanju gradiva. Na Novaka je že leta 2014 opozoril Mark Lewis, vendar v okviru širše raziskave policijskega nadzora nad ustaškim gibanjem v Avstriji in Jugoslaviji. Prim. Lewis, *The Failure*, str. 186-212.

² Krstna knjiga župnije Sv. Lenart nad Laškim, vpis 24. 5. 1901, <https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/sv-lenart-nad-laskim/03194/?pg=134>, pridobljeno 6. 2. 2022.

³ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS], karton 649, članska legitimacija v Slovenski kulturni organizaciji »Kralj Matijaž«.

⁴ Korošec, *Nekaj evropske politike*, str. 49.

⁵ O dejavnosti Šusteršiča v emigraciji prim. Rahten, Ivan Šusteršič, str. 356-358.

⁶ *Slovenec*, 23. 8. 1921.

⁷ Prim. Rahten, *Po razpadu*, str. 452-454.

ment 17. oktobra 1920 zmagali krščanski socialci Ignaza Seipla, je to povzročilo po poročanju vodje avstrijskega predstavništva v Beogradu Maximiliana Hoffingerja »nepojasljivo nervozo« v časopisju različnih strank in vseh treh narodov. V jugoslovanskih očeh so bili krščanski socialci bolj ali manj prikriti monarhisti, ki naj bi bili v navezi z zadnjim cesarjem Karlom, stanujočim takrat v *Villi Prangins* ob Ženevskem jezeru: »Strah pred ponovnim vstajenjem avstro-ogrske monarhije ni tu nikoli v celoti prenehal. Politično dejavnost Pranginsa so tukaj vedno opazovali z določeno bojznijo.« Hoffinger je opazal, da so notranjepolitični spori med narodi negativno vplivali na samozavest jugoslovanske politične elite, ki se je morala soočiti s številnimi pritiski od zunaj. Pri tem je omenil monarhistično gibanje na Madžarskem, italijansko agresivnost na Jadranu in spremembe v francoski zunanji politiki, ki si želi ustvariti podonavsko federacijo, morda tudi na račun jugoslovanske suverenosti. Če je do tedaj socialdemokratska vlada na Dunaju predstavljala jugoslovanskim državnikom neke vrste garancijo proti »staremu režimu« in zamislim o oblikovanju podonavske federacije, se je z volilno zmago krščanskih socialcev to spremenilo. Razširila se je bojazen, da se je okoli Jugoslavije ustvaril obroč Pariz – Prangins – Dunaj – Budimpešta, ki stremi k združevanju ozemelj ob Donavi pod katoliško zastavo. V tem smislu so jugoslovanski časopisi spremljali vesti o Šusteršiču in hrvaških legitimistih frankovskega porekla, ki so se zatekli v Avstrijo. Vse to naj bi dajalo vtis o tem, da je nova republika – kljub deklarirani antihabsburški usmeritvi – stičišče nasprotnikov Kraljevine SHS. Hoffinger je seveda apeliral na dunajske državničke, da tovrstne očitke nevtralizirajo, morda tudi s kakšnim časopisnim prispevkom, ki bi bil Jugoslaviji prijazen.⁸ O člankih, ki so opisovali delovanje predvsem hrvaških legitimistov na Dunaju in v Gradcu ter prinašali »fantastična razkritja o habsburški prevratni dejavnosti v Srednji Evropi«, pa je Hoffinger poročal tudi pozneje.⁹

Po smrti prve žene se je Novak ponovno poročil, spet z Matildo, ki pa se je tokrat pisala Prašnikar.

Bila je gostilničarjeva hči iz Podlipovice pri Zagorju ob Savi. Vzela sta se 5. oktobra 1930 pri sv. Jakobu v Ljubljani, poročil ju je znani in politično izpostavljeni župnik Janko Barle.¹⁰ Kot je kasneje zaupal beljaškemu preiskovalcu, je Novak še isti mesec, ko se je poročil, po nalogu komiteja organizacije Kralj Matjaž odpotoval v Nemčijo. Njegov cilj naj bi bil, da bi agitiral med tamkajšnjimi 50.000 slovenskimi izseljenci za sodelovanje v gibanju. Najprej se je odpravil v Essen, kjer se je nastanil pri stricu Jožefu Flisu, ki je bil rudar. Po lastnem pričevanju si je štirinajst dni prizadeval, da bi pridobil na svojo stran tamkajšnje Slovence, a neuspešno, saj so bili menda »velikosrbsko usmerjeni«. V začetku novembra 1930 je zato nadaljeval pot na Nizozemsko, v mesto Heerlen v provinci Limburg. V tamkajšnjih rudnikih je rudarilo med 6000 in 7000 Slovencev. Tam je bil menda uspešnejši, saj je uspel ustanoviti krajevne organizacije v številnih limburških krajih, v Heerlenu, Brunssumu, Maastrichtu, Sittardu in Mauritzu. Vendar so nanj postali pozorni na jugoslovanskem konzulatu v Haagu, saj ga je prijavil župnik Drago Oberžan. Maja 1932 ga je po lastnem pričevanju aretirala policija in izgnala iz Nizozemske. Novak se je najprej vrnil k svojemu stricu v Essen, kjer pa se je povezal z organizacijo *Allösterreichisch-Deutsche Interessengemeinschaft E. V.*, ki je imela sedež domnevno v Hambornu ob Renu (danes del mesta Duisburg v Severnem Porenju-Vestfaliji). Njen ustanovitelj naj bi bil po Novakovem pričevanju Hans Karl baron Zessner-Spitzenberg, eden glavnih protagonistov avstrijskega monarhističnega gibanja, ki je prevzel tudi vodenje lige za beatifikacijo cesarja Karla. Zessner je imel osebne povezave z Otonom Habsburškim, zelo pa se je izpostavljal v boju proti nacistom, zato je takoj po anšlusu pristal v koncentracijskem taborišču Dachau.¹¹ Poleg Zessnerja se je v monarhističnih krogih na Dunaju največ angažiral nekdanji konzul Friedrich vitez Wiesner, vodja organizacije Železni ring, zelo aktiven pa je bil tudi polkovnik Gustav Wolff s svojo Cesarju zvesto ljudsko stranko. Zborovanja avstrijskih legitimistov so bila pogosta zlasti ob različnih jubilejih cesarske družine,

⁸ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 632, Hoffingerjeva depeša državnemu uradu za zunanje zadeve, 30. 10. 1920.

⁹ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 632, Hoffingerjev telegram državnemu uradu za zunanje zadeve, 27. 11. 1920.

¹⁰ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, poročni list Alojza Novaka in Matilde Prašnikar, 5. 10. 1930.

¹¹ Welan in Wohnout, Hans Karl Zessner-Spitzenberg, str. 21-41.

Jahrgang 1, Nummer 1

Essen-Borbeck, 21. September 1932

Oesterreich. Slovener Avstrijski - Slovenec

Bezugspreis: Monatlich 30 Pfg. Ausland 60 Pfg. (einschl. Postgebühr). Einzelnummer 20 Pfg. zuzüglich Postgebühr.

Erscheint vierzehntägig
Istheje vsake 14 dni

Anzeigenpreis nach Tarif. Bei Wiederholungen Rabatt.

Schwarze Wolken über Slovenien

1914 - 1919

Im Monat Juli 1914 haben sich über unsere Heimat „Slovenien“ schwarze dunkle Wolken gezeigt, welche uns schlechte und traurige Zeichen verkündeten. „Erklingen hat die Totentrommel, die dem Volke anzeigt, daß der Krieg zwischen Oesterreich-Ungarn und der balkanischen serbischen Monarchie entbrannt war. „Scharfer Ruf“ die Besetzung hat alle jungen Burschen und Männer zum Kriege zusammengerufen, zur Verteidigung unserer sehr schön entwickelt gewordenen österreichisch-ungarischen Heimat, welche uns Recht und Liebe unter den Nationen gegeben hat, was wir heute alles vermissen in samt Slovenien. Wir haben nicht damit gerechnet, daß aus einem kleinen Kriege der fürchtbare Weltkrieg entstanden wäre, bei welchem uns das gute Deutschland unterstützt hat. Da keine Aufklärung stattgefunden hat, haben wir alle Schmach aus Deutschland ertragen; dachten aber nicht, daß wir

Heute denken wir über die Vergangenheit nach und fühlen wie über die Vergangenheit ist, daß wir nach Beendigung des Krieges nicht mehr in die alte gewesene Heimat gekommen sind, sondern in ein neues Reich, welches sich das heutige Jugoslawien nennt. Viele Leser dieser Zeitung werden sich zusammenschließen und bestimmt neugierig sein, wie das Reich S.H.S., das heutige Jugoslawien, entstanden ist. Ich wünsche, Euch diese politisch fertige Arbeit darzubieten, und appelliere an alle Slovenen, daß sie das, was ich heute ehrlich schreibe, sich möglichst nicht anders vorstellen werden. Ich liebe nicht nur die slovenische Erde, auch die slovenische Nation. Ich werde offener sein, dafür brauchst ihr mich nicht für schlecht zu halten.

Allen wird wohl bekannt sein, daß schon vor dem Weltkriege politische Zusammenkünfte stattgefunden haben, welche mit der österreichisch-ungarischen Monarchie nicht zufrieden waren, und nicht zu dieser gehalten; sondern dafür mehr Propaganda für einen Balkanstaat (Monarchie), letzliches Jugoslawien, getrieben haben.

Was vor dem Kriege nicht gemacht wurde, ist während des Krieges desto mehr nachgeholt worden, was wir in der heutigen Zeit merken können.

Traurig ist es, daß diese Leute für ihre politischen Pläne nicht Vertrauen mit gesundem klarem Verstand gesucht haben, vielmehr Frauen, Kinder und Greise, welche alle nur die einzige Sorge hatten: wann kommt der Vater oder Sohn aus dem Feld? — Und wann wird wieder Frieden auf Erden? Nur Leute, die ich aufgedrückt habe, sind zerragt worden für ein alleiniges Slovenien, welches sie ausserufen haben; aber nicht richtig normale Männer, die ja nicht zu Hause anwesend waren, wie die Frauen und Kinder. Die Männer waren vielmehr in Kasernen und auf Kriegsschauplätzen. Es wäre alles gut, wenn die großen Schreier agitiert hätten für ein alleiniges Slovenien, welche später von selbst darauf gekommen sind, daß das kleine Slovenien nicht allein für sich in politischer und wirtschaftlicher Hinsicht bestehen könnte.

Wenn die Zusammenschließung Sloveniens mit Serbien nach dem Kriege stattgefunden hätte, so wäre ein jeder vernünftige Mensch darauf gekommen, daß es in politischer und wirtschaftlicher Beziehung unmöglich gewesen wäre, daß sich Slovenien selbst erhalten könnte.

Der Anschluß an das alte Oesterreich wäre eher möglich gewesen, als heute, wo es mit Schwierigkeiten verknüpft ist. Es ist heute nicht zu denken, daß Sünden, die verschiedene Elemente damals bezangen haben, ohne Blatvergeben wieder zutun gemacht werden können.

Das haben intelligente Faktoren, denen wir unser Vertrauen geschenkt, gemacht. Wir haben uns aber gewaltig geirrt. Diese Personen haben nicht für ein selbständiges Slovenien gekämpft, sondern Euch der serbischen Regierung verkauft. Diese Verräter Sloveniens weihen heute für ihre Sünden und die arme slovenische Nation steht heute unter der serbischen Reule. Die Sünden, die sie begangen, können sie nicht wieder zutun machen. Meine lieben Slovenen, wir möchten euch helfen!

Ich frage euch, ist es länger nötig, daß wir heute soviel dulden müssen? Alles dieses wäre nicht nötig, wenn Alle Liebe im Herzen tragen würden, wenn die Liebe erschaffen wäre für die slovenische Nation.

Alle diese Personen haben sich tief geirrt, welche gedacht haben, daß sie es besser machen würden dadurch, daß sie auch von Oesterreich abtraten. Dieses ist uns längst gezeigt worden, durch unsere heutige rezuzunze Heimat, welche den Namen „Jugoslawien“ hat.

Wo bist Du hingekommen? Was wartest Du noch? Willst Du warten, bis Dir der Serbe den letzten Blutstropfen abgezapft hat? Zeige, daß Dich eine slovenische Mutter geboren hat welche noch mit dem Herzen zu Oesterreich hält, aber nicht mit Serbien. Die balkanische Nation unterdrückt Dich Tag für Tag mehr.

Wo sind unsere Rechte?
Wo ist unsere Ehre?
Sollen wir schlafen?

Wir waren früher froh und zufriednen, und heute nicht mehr. Der Zustand im heutigen Jugoslawien wird von Vielen nur der Weltkrise zur Last gelegt.

Wahr ist, daß uns die Weltkrise Kopfschmerzen macht, aber all diese schweren Kopfschmerzen wären nicht nötig, wenn alle Slovenen und Kroaten recht dächten.

Wo sind unsere versprochenen jugoslawischen Rechte?
Wahrscheinlich hat sie der Kuckuck geholt.
Sollen wir noch länger warten? Nein! Je länger, desto schlechter.

Slovenen und Kroaten, erhebet euch — wende Dein Angesicht nach dem Balkan, Du wirst sehen, daß Du noch Schlimmeres zu erwarten hast, wenn Du nicht frühzeitig erwachst. Eine Rettung ist Dir gegeben; Denke an das alte treue Oesterreich, welches viele Rechte aufgeschrieben hat für Slovenen und Kroaten durch den verstorbenen österreichisch-ungarischen Kaiser und König Karl v. Habsburg. Diese Rechte waren heute noch auf uns unter seiner Durchlaucht Kronprinz Otto von Habsburg, Kronprinz Otto will uns das wiedergeben, was der verstorbene Kaiser Karl (sein Vater) nicht mehr erfüllen konnte. Unsere Liebe soll dort bleiben, wo wir eine hohe Achtung zu erwarten haben, wie es Kaiser Karl vorzuehnt hatte. Kaiser Karl hat das slovenische und kroatische Volk geliebt und nicht gewünscht, daß es so in Elend zu Grunde geht.

Wir rufen Euch aus einer Kette zu:
Alle Slovenen und Kroaten schließt Euch noch heute in unserer eisernen Armee zusammen!

Otemneli oblaki nad Slovenijo

1914—1919.

„Leta 1914 meseca Julija“ so se nenadoma prikazali, črno otemneli oblaki, nad „Slovenijo“ kateri so nam zaznanjali slabe ter „žalostne“ case-nase bodočnosti. „Zapel je mrtvaški Boben“, kateri je oznanjal ljudstva da se je vnela vojna med Avstro — Ogersko in Balkansko Srbsko Državo, „Ostri Klic“ vojaške trobente je klical vse mlade fantje in može v boj za obrambo naše zelo lepe razvite bivše avstro-ogerske Domovine; kateri nam je delila pranje: „In ljubzen med narodom kar pa danes vsaga proglašamo, in spletnem slovenci. „Niso računali da se bo iz male vojne vnela svetovna grozna vojna, pri kateri nas je podarila dobra nemčija. Ne prestano smo volno prenašati Bolečine katere nam je povzročila sovražna roka, kar se pa nismo nadajali da-tnišne pogube.“

Danes premišljujemo preteklost kar ob čutemo kako je srbilo do tega da nas kosdana država ni priznala, niti se Srbov, Srbov, domovino temveč nehote n-ovo Državo, katere se imenuje današnja Jugoslawija. „Dosti iz med brlecev“ tega časopisa bodo sklepali ter tudi gotovo radovedni kako je postala država S. H. S. današnja Jugoslawija. Zelin Vam to politično storjeno delo opisati kar pa — — apelliram na vse „Slovence“ da se toj kar Vam bodem danes resnično opisal ne boste mogoče drugače predstavljali. Kjer pa ljubim ne samo slovensko zemljo, ampak tudi slovenski narod, Vam bodem odkritostren kar me reditega ne smatrate za slabo. „Vsem bo znano“ da se je že pred svetovno vojno zbirala politična agrarnost, kateri ne zadovoljiveži z avstro-ogersko monarhijo niso držali kompaktne enote, tempveč delali — propogando za Balkansko Državo se-dajne Jugoslawije. Kar pri njihovem delu niso imeli uspeha pred vojno — — so to med vojno po dvojeji, da so imeli mnogo uspeha se to danes vidi.

„Žalostno“ — pa je, da si Ti ljudje politične atmosfere niso iskali zaupnikov zadržave kateri vseh teh zadnja briga je bila, kedaj pride oke otrok iz vojske in da bo zopet mir na zemlji. Samo ljudi katere sem našel so bili upranci za samostojno Slovenijo kar so glasovali. Nikakor par resno pametni može kateri se niso nahajali doma kot žene in otroci, tempveč po kasarnah in deloma po — — Botečah (Frontah) vse boljše bi še bilo ako bi fasti Glasovalci agitali vsaj za Samostojno Slovenijo, kar bi potem sami prišli na toj, da majhnja Slovenija ne mora sama za sebe zopodirati ne v gospodarskih ter ne v političnih krogah, in da se lahko brez vsakega Boja po premsiljeuku ne zmožnega samostoinega, gospodarstva še vedno nodali lahko do Avstrije, česar v današnjem položaju Avstrije ter Jugoslawije ne moramo upati da bi se ta za stali zrela pravilni brez boja in neprevite — — lrvsi, katere bo uplja v neopojniči greh katerega so sakrivali razni Elementi.

To so vam osebe o kateri inteligenciji ni; blistre misli da ni slabih ljudi temveč bi njih Slovek držal za gostoljubnost kar smo se pa zelo zmotili. Te osebe so Vas prodale Srbskemu narodu, kateri Velizdajalc Slovencev danes lobejo za svojim grehom kar so za ja javili proti slovenskemu narodu, kateri danes stoje pod težkim bremenom, srbskega režima, kar se pri-dobro zavedate moji ljub Slovenci, da zankrat ne imenovani zavoditelti, Vam bi danes radi pomagali, da bi is-tem poravnali

svoji storjeni greh kar Vam pa nemorejo več. Dali je potrebno upravniti Vas, da moramo danes toliko žrtvovati? „Mislim“ da vsesga teza ni bilopotrrebno ako bi vse te osebe nosile ljubzen pod srcam, katere ljubzen bi bila ostvarjena za Slovenski narod.

Živio Princ Otto don Habsburg

Alli vse Te osebe so se globoko zmotile, ako so mesile da bodo boljše napravile ako Vas spravijo pred od Avstrije, kajti to se nam je izredavno pokazalo kaj zna današnja naša presiljena domovina, katere ime se glasi Jugoslawija, „Narod Slovenije“, kam si zasel? Česa pričakuješ! Dali bo čakal da Ti Srb isčrpa, zadno kaplo krvi. „Ne daj se“ pokaži se da Te je rodila Slovenska mati kateri bije srce še vedno po Avstriji ne pa po Srbiji, kateri Balkanski narod Te ljubava iz dna v dan boji. Kje so naše pravice? kje je naša svoboda kje naša Slovenska čast? „Ni“, ni eno pa drugo kar tudi ne pride ako bomo spali. Bili smo nekdanj veseli in mnogo bolj zadovoljni kar tega danes ni, — karle dosti od vas vzmeti daje baje vsesga tega kriva kriza. „Res je da nam svetovna kriza dela mnogo preglavice, ampak vse te hude posledice bi ne bilo ako bi Sloveniji in Hrvaški narod misli resneje. Kje so naše nam obljublene pravice Jugoslawije dali njih je vrana pozobala?

Nastavljeno zamko slovenice, smo prejeli. Kaj zdaj Dali namje za čakati nadaljnega momenta? Ne! Ni Tam dalje, tem slabše. Narod Slovenije in Hrvaški vzdignje se iz svojih postojank obrni Tvoj jassi porzel na Balkan, videl boš da Ti preti še večja poguba, ako vse; ne boš pravočasno izomil hudega požara kateri Ti preti ako se pravočasno ne zbrodi. Ema restive Ti je ponudena in ta bi bila, da si Slovek, misel starih veznosti Avstrije, katere polne pravice je ispal za Slovenca in Hrvaata rajni Njegovo Velečanstvo Viadar Avstro-ogerske Karl von Habsburg. Katere price nas čakajo še danes pod Vodstvom novega Vladaarja (Ota, Prince Otto) nam hoče namo-mestiti in dati toj; česar nam rajni oče ni zamolvel več ispolnit. Naša ljubzen naj bo tam, kjer je bila njekova žela in volja katere je bila velikega pomena za Slovenski in Hrvaški narod. Ključem Vam iz; enega „gla“

Naslovica časopisa Oesterreich. Slovener / Avstrijski Slovenec (Narodna in univerzitetna knjižnica)

obletnic rojstva Franca Jožefa, Karla in Otona, v katerem so videli bodočega vladarja.¹²

Novak je po lastnem pričevanju za Zessnerjevo organizacijo ustanovil dve krajevni skupini, v Essen-Stoppenbergu in Essen-Borbecku. Tu je na nekem zborovanju spoznal patra Pacificusa, za katerega iz policijskega poročila beljaškega policijskega komisariata izvemo zgolj, da je bil frančiškan, po rodu Anglež, ki je nekaj časa deloval v Ljubljani, pripadal pa naj bi ustaškemu gibanju. Rezultat Novakovega sodelovanja z avstrijskimi legitimisti je bil med drugim časopis *Oesterreich. Slovenen/Avstrijski Slovenec*, katerega edina številka je izšla 25. septembra 1932 v Essen-Borbecku. Časnik, ki naj bi bil namenjen vsem slovenskim izseljencem po svetu, je izšel v dveh jezikih, slovenščini in nemščini. Zdi se, da je večino tekstov – zelo verjetno pa kar vse – napisal Novak sam, zlasti v slovenskem delu mrgoli slovničnih napak, tudi sicer je besedišče precej borno. Med drugim je objavil začetek povesti *Ljubezen usode žalosti*, ki se dogaja v njegovem rojstnem kraju Vrh nad Laškim. Ni pa seveda pozabil objaviti fotografije Otona Habsburškega. V časopisu je tudi polno kritik na račun političnih, gospodarskih in verskih razmer v Jugoslaviji, kjer da Slovenci in Hrvati trpijo pod srbskim jarmom. Rojake je pozval, da se povežejo »še danes v Našo železno armado, katera Vam bo preskrbela svobodno Domovino, pod vodstvom princa Otta«.¹³

Pacificus je med drugim pooblastil Novaka, da odpotuje na Dunaj, kjer naj bi se sestel z Augustom Mario Knollom, Seiplovim osebnim tajnikom in Zessnerjevim somišljenikom. Novakova naloga naj bi bila, da s pomočjo dunajskih monarhistov organizira oborožitev za štiri polke. Prav tako pa bi se moral oglasiti pri Ivanu Kodaniću, ki je pripadal ustaškemu gibanju.¹⁴ Slednjemu naj bi posredoval obveščevalne podatke o dogajanju na Hrvaškem. V začetku oktobra je Novak prispel na Dunaj, kjer se je sestel s Knollom, ta pa ga je odpeljal k Wiesnerju, ki je imel pisarno na sedežu Avstrijskega srebrnega križa. Vendar ga ob Novakovem obisku tam ni bilo, sprejel pa ga je Zessner, ki mu je uredil sestanek z

Wiesnerjem za naslednji dan. Novak je dobil zagotovilo, da bo pošiljka orožja urejena, dobil pa je navodilo, naj sporoči Pacificusu, naj ne hodi v Avstrijo, ampak raje ostane v Nemčiji. Wiesner mu je za na pot dal 170 šilingov, da si pokrije stroške. Sredi oktobra se je v Essnu sestel s Pacificusom, ki mu je menda predlagal, naj »spravi s poti« generalnega konzula v Düsseldorfu, za nameček pa še duhovnika Oberžana, predstojnika frančiškanskega samostana v Ljubljani in njegovega namestnika. Vendar je Novak ta predlog po lastnem pričevanju zavrnil.

3000 izvodov *Avstrijskega Slovenca* je Novak prepeljal v Jugoslavijo. Ali mu je res uspelo razdeliti tolikšno število izvodov, ni jasno, je pa dejstvo, da se je časnik ohranil tudi v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Pacificus mu je v ta namen za pot plačal 700 rajhovskih mark. Po krajši turneji, ko je obiskal Celje, Zidani Most, Hrastnik, Trbovlje in Zagorje, se je Novak vrnil na avstrijsko Koroško. Tam se je obrnil na kneza Huga Vinzenza Windischgrätza, lastnika gradu Sekirn ob Vrbskem jezeru. Potožil mu je, da je med svojo štajersko turnejo porabil vsa sredstva, ki mu jih je dal s sabo Pacificus, a se knez ni dal prepričati. Gotovo je bolje poznal razpoloženje slovenskega prebivalstva od dunajskih legitimistov, zato se mu je zdel domnevni privrženec habsburške dinastije z Vrha nad Laškim kaj čudna pojava. Ker je Novak ostal brez sponzorja, povrhu pa je bil dolžan taksistu za vožnjo, je moral za vrnitev v Essen prodati uro. V Essnu se je želel ponovno sestati s Pacificusom, a slednjega tam ni našel. Pač pa se je v bližini Berlina srečal z duhovnikom Janezom Kalanom, ki je malo prej pribežal iz Jugoslavije, saj se je bal, da bi ga sicer zaprli.¹⁵ Izdal je namreč brošuro *Dosti jel!*, s katero je napadel kraljevi diktatorski režim. Kalan je bil eden prvih duhovnikov, ki so v prevratni dobi podprli Janeza Evangelista Kreka in Korošca v obračunu s Šusteršičem, ki je ostal do konca zvest habsburški dinastiji. Očitno pa je sedaj Kalan, ki je tudi sam pristal v izgnanstvu, v Novaku prepoznal sorodno dušo. Marca 1933 mu je izročil 275 rajhovskih mark, nato pa ga poslal v Berlin k nekemu dr. Murku.¹⁶

¹² Moos, *Habsburg*, str. 207-235.

¹³ *Oesterreich. Slovenen/Avstrijski Slovenec*, 21. 9. 1932.

¹⁴ Hory in Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat*, str. 31; Jareb, *Publikacije*, str. 414.

¹⁵ Petrovič, *Slovensko katoliško gibanje*, str. 74-75.

¹⁶ Kalan je po enoletnem bivanju v Berlinu odšel v Andritz pri Gradcu, od koder se je po marsejskem atentatu napotil v domovino, kjer pa so ga aretirali in obsodili na večmesečno

Novakovo bivanje v Nemčiji so prekinili policisti, ker pri kontroli ni imel potnega lista, nakar so ga prepeljali na bavarsko-avstrijsko mejo. Od tam je prepešal do solnograškega mesteca St. Johann in Pongau, kjer so ga aretirali zaradi dolga taksistu. 5. septembra 1933 so mu sodili na celovškem sodišču: prislužil si je 3 mesece zapora in izgon iz dežele.

Po prestani kazni so ga policisti prepeljali na madžarsko mejo, a so ga v Monostru aretirale madžarske oblasti in izgnale nazaj v Avstrijo. Zatočišče je končno našel pri mizarju Friedrichu Watzenigu na Otoku ob Vrbskem jezeru. Rešila ga je mizarjeva hči Maria, ki jo je spoznal med enim od prejšnjih obiskov v Celovcu, njej pa se je pod lažnim imenom Viktor Orttner izdajal za premožnega možakarja, ki namerava ob Vrbskem jezeru zgraditi večjo vilo. Konec leta 1933 ga je v novem domu obiskal neki Vjekoslav Ivanković, očitno član ustaškega gibanja. Ob vnovičnem obisku februarja 1934 mu je predal več letakov z naročilom, da jih prevede, nato pa razpošlje na različne naslove v Jugoslaviji in Nemčiji. V ta namen je Novaku predal 100 šilingov. Verjetno so se ustaši obrnili nanj po posredovanju patra Pacificusa. Hrvaška emigracija v Avstriji je takrat že razmišljala večinoma izven habsburških koordinat. Tudi del hrvaških legitimistov v Avstriji se je namreč povezal z ustaškim gibanjem, med njimi tudi podpolkovnik Stjepan Duić, ki je postal svetovalec za vojna vprašanja bodočega »poglavnika« Anteja Pavelića.¹⁷ Z nastankom »stanovske države«, ki jo je pomladi 1934 vzpostavil kancler Engelbert Dollfuss, so se okrepile tudi politične aktivnosti avstrijskih legitimistov. Zaskrbljenost jugoslovanskih nasprotnikov habsburške restavracije se je ob vesteh iz Avstrije še povečala. V času Novakove aretacije na Koroškem je bil jugoslovanski konzul v Celovcu Anton Novačan, nekoč republikanec, za katerega pa so policijska poročila ugotavljala, da se družil z »notoričnimi nacionalsocialisti«.¹⁸ Po drugi strani pa se je prav po njegovem prihodu okrepila jugoslovanska obveščevalna dejavnost o delovanju ustaških skupin v Avstriji, kar so ugotavljali tudi na beljaškem policijskem komisariatu.

zaporno kazen. ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, poročilo generalne direktije za javno varnost v uradu zveznega kanclerja, 21. 3. 1935.

¹⁷ Prim. Rahten, *Po razpadu*, str. 303-304.

¹⁸ Suppan, *Jugoslawien*, str. 425.

Maja 1934 je Novak naredil še korak dlje pri svoji podtalni dejavnosti, saj je spet spremenil že itak lažni primek: postal je Viktor Prettner. Pred beljaškimi preiskovalci je to utemeljil z zelo nenavadno razlago. Hišni gospodar Watzenig je menda po naključju našel pismo famoznega komiteja organizacije Kralj Matjaž, v katerem je bilo zapisano, da naj bi bil Novak v primeru »monarhističnega prevrata« v Jugoslaviji nagrajen s petimi milijoni dinarjev. Watzenig, ki je v tem denarju verjetno že videl doto za svojo hči, s katero se je zapletel Novak, je slednjega povprašal, za kaj gre. Novak je o tem poročal komiteju v Ljubljani in tam so mu menda naročili, da mora spremeniti ime, vsoto v pismu pa Watzenigu predstaviti kot dediščino iz Amerike. Očitno je šlo za debelo laž, ki pa ji je Watzenig nasedel in je celo izročil Novaku alias Prettnerju 250 šilingov za pokritje potnih stroškov za pot v Luksemburg, da bi tam uredil formalnosti glede dediščine. V akcijo pa se je vključil tudi Watzenigov sin, Friedrich mlajši. Novak mu je natvezil, da je pravzaprav njegovo pravo ime Prettner, Novak pa lažno, saj naj bi z njim nastopal samo v Jugoslaviji, kjer naj bi se boril za »neodvisno samostojno Slovenijo«. Na Novakovo prošnjo si je Watzenig mlajši pri okrajnem glavarstvu v Celovcu uredil potni list. Bil je sicer na Watzenigovo ime, a ga je Novak nadomestil z imenom Viktor Prettner, zraven pa prilepil svojo fotografijo in ponaredil žig. Kar zadeva poroko z Mario Watzenig, ki je z njim zanosila in rodila sina, pa se je Novak pred njenim očetom izgovarjal, da jo bo poročil, ko si bo uredil vse papirje. Policijskim oblastem bodočega zeta, ki mu je menda skupno izročil za različne izdatke okoli 7000 šilingov (ne računajoč stroškov bivanja), ni prijavil, ker ga je prosil, da se ne želi javno izpostavljati.¹⁹

Konec avgusta je Novak res odpotoval, vendar ne prek luže, ampak v Francijo. Odšel je torej s ponarejenim potnim listom, iz Pariza pa se je takoj odpravil v Luksemburg, kjer je po lastnem pričevanju predal pismo za Zito Habsburško, vdovo zadnjega cesarja Karla. Nato je po manjšem zapletu z vizo odpotoval v Belgijo, kjer je 2. septembra obiskal mesto Waterschei (danes del Genka). Tam

¹⁹ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, dopis beljaškega zveznega policijskega komisariata državnemu tožilstvu v Celovcu, 8. 1. 1935.

se je sestel z vodstvom katoliškega društva sv. Barbare in tamkajšnjimi Slovenci, ki so nato ustanovili podružnico organizacije Kralja Matjaža. Njen šef je menda postal rudar Gregor Požun. Novak se je nato odpravil še v Merlebach v Alzaciji-Loreni, kjer bi se moral srečati z rudarjem Ferdinandom Žebotom, vendar so tamkajšnji Slovenci ustanovitev tajne organizacije zavrnili. Podobno je bilo v mestu Rumelange v Luksemburgu, kamor se je vrnil. 19. septembra se je odpravil v Zürich, kjer se je menda pri tiskarnah zanimal, ali bi bile pripravljene tiskati slovenske časopise, spet seveda neuspešno. Vmes mu je ponovno zmanjkalo denarja. Najprej se je obrnil na Kodaniča na Dunaju, ki pa mu je namesto denarja poslal – časopise. Nato pa je za pomoč zaprosil Požuna v Waterscheiju, ki se ga je usmilil in mu poslal dvakrat po 250 belgijskih frankov. Požun je finančno podprl tudi Novakovo bivanje v Luksemburgu, menda ga je delovanje v famozni monarhistični organizaciji stalo skupaj kar 3800 belgijskih frankov. Novak se je odpeljal v Avstrijo, v Zürichu pa pustil hotelski dolg okoli 255 švicarskih frankov. V svoje domovanje ob Vrbskem jezeru se je vrnil 7. oktobra, dva dni pred marsejskim atentatom. Čeprav ni imel s tem očitno nič, je zaradi vesti v časniku *Kärntner Tagblatt* nanj postala pozorna jugoslovanska diplomacija. Tik preden je odpotoval na Dunaj, je bil aretiran. Novaka je 15. oktobra ob soglasju beljaških policijskih oblasti zaslišal zagrebški policijski komisar Stanoje Cvetković. Slednji je bil prepričan, da je imel Novak res prste vmes pri marsejskem atentatu. Ker Novak na vprašanja ni hotel odgovarjati slovensko ali srbsko, ampak je govoril nemško, je postal Cvetković nervozen. Priznanja ni uspel izsiliti.²⁰

Novaku sodelovanja pri marsejskem atentatu torej ni bilo mogoče dokazati. Na beljaškem komisariatu so ugotovili, da je prevarant, ki pod pretvezo tajnih političnih načrtov vleče za nos lahkoverneže in od njih pridobiva finančna sredstva. Da bi bil bolj prepričljiv, se je infiltriral v legitimistične in ustaške kroge, kar mu je omogočilo poznanstva z nekaterimi prominentnimi osebnostmi. Čeprav so koroški policisti potrdili, da je Novak kriminalec, pa se jim je zdelo sumljivo, ker so ga zagrebški kolegi želeli

na vsak način povezati z marsejskim atentatom. To so si na beljaškem policijskem komisariatu razlagali s povečano antiustaško dejavnostjo jugoslovanske diplomacije, ki jo je bilo zaznati po Novačanovem prihodu v Celovec. A kot kažejo ohranjene note, ki jih je poslalo dunajsko poslaništvo Kraljevine Jugoslavije na avstrijsko zunanje ministrstvo, se za Novakovo usodo ni zanimal samo generalni konzulat.²¹

Ugotovitve preiskave so kazale, da gre v Novakovem primeru za osamljenega sleparja, ki se je spretno skliceval na članstvo v skrivnostni legitimistični organizaciji v Ljubljani. Izkazalo se je tudi, da je bil kot »spreten prevarant in nevaren ropar« že večkrat obsojen tudi v domovini, pred okrajnim sodiščem v Celju.²² V Novakovem dosjeju so se ohranile različne izkaznice, ki večinoma nosijo v glavi naziv »Kralj Matjaž«, a se pojavljajo tudi drugi, največkrat »Črni bratje«, včasih pa tudi »Slovenski domobranec« ali celo »Slovenski ustaša«. Čeprav je jasno, da ni šlo za kakšno resno organizacijo, se zdi, da je morda le imel vsaj enega sodelavca. Medtem ko je bil namreč zaprt na Koroškem, so iz Ljubljane na naslove različnih institucij romala pisma z zahtevami, da je Novaka potrebno izpustiti, češ da dela v avstrijsko korist. Eno od teh pisem je bilo naslovljeno celo na Dollfusovega naslednika Kurta Schuschnigga. Pod pisma, ki so pisana v precej ubogi nemščini, so bili podpisani: »Zentralleiter Brodar« v imenu organizacije »Slovenski črni bratje«, »Zentralleiter Ogrin« kot predstavnik »Slovenskega domobranca« in »Bundes-Militär-Komitee-Leiter F. K.«, ki naj bi predstavljal organizacijo »Kralj Matjaž«. Dopisi, ki so datirani enako, so brez lastnoročnih podpisov, slednji so napisani s strojem, imajo pa različne štampljke.²³ Verjetno je, da jih je pošiljala kar ena in ista oseba.

Opisane intervencije verjetno niso kaj prida zalegle, a se je vseeno kmalu našel razlog za Novakovo izpustitev. Začel je namreč tožiti zaradi bolezni na

²⁰ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, poročilo beljaškega zveznega policijskega komisariata uradu zveznega kanclerja, 15. 10. 1934.

²¹ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, note dunajskega poslaništva Kraljevine Jugoslavije avstrijskemu zunanjemu ministrstvu, 26. 10. in 17. 11. 1934 ter 5. 2. 1935.

²² ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, dopis beljaškega zveznega policijskega komisariata državnemu tožilstvu v Celovcu, 8. 1. 1935.

²³ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, dopisi za izpustitev Novaka iz zapora, 30. 12. 1934.

ledvicah, zato so ga konec decembra 1934 poslali na njegovo prejšnje domovanje ob Vrbskem jezeru, kjer pa je ostal pod žandarmerijskim nadzorom.²⁴ A očitno je ta bil bolj ohlapen, saj se je kmalu spet spustil v sumljive posle. 15. aprila 1935 je po podatkih celovškega zveznega policijskega komisariata namreč zgodaj zjutraj zapustil kraj svoje konfinacije in se odpravil proti mejnemu prehodu Labot (Lavamünd). Vozil ga je gostilničar in taksist Michael Eichholzer, zraven pa se je peljal še fotograf Kutschera. Trojica se je ustavila v gostilni *Wölbl* v Labotu, kjer je vsaj Novak očitno precej globoko pogledal v kozarec. Iz gostilne se je namreč odpravil kar prek meje, kjer pa so ga jugoslovanski organi takoj aretirali. Ko se je za njim odpravil Eichholzer, ker ga ni bilo nazaj, so pripravili še njega. Kutschera je medtem izginil neznano kam, avto pa je zavarovala avstrijska žandarmerija. Na celovškem zveznem policijskem komisariatu so posumili, da je bil Kutschera jugoslovanski agent, ki je dobil nalogo, da s pretvezo zvabi Novaka v Jugoslavijo, kjer je bila za njim izdana tiralica.²⁵

A kot je razvidno iz podrobnejšega poročila labotske žandarmerijske postaje, je bil Kutschera prav tako doma iz kraja Otok ob Vrbskem jezeru. Trojica je tistega 15. aprila najprej zajtrkovala v Eichholzerjevem lokalu v Šentrupertu pri Celovcu (St. Ruprecht bei Klagenfurt), nakar se je odpravila na gostilniško turnejo po Koroškem. Med drugim so se ustavili pri Wriessnigu v Pliberku (Bleiburg), nato pa so napravili obhod po lokalih v Labotu: najprej so šli v gostilno *Krone*, od tam h gostilničarju Thomasu Stefflitschu, naposled pa še v *Wölbl*. Ko so okoli četrte ure popoldan prispeli tja, je bil Novak že vinjen. Od gostilničarja Matthiasa Pölza je želel cigarete, a jih ta ni imel, zato se je Novak skupaj s Kutschero odpravil do meje. Na meji se je zapletel v pogovor z jugoslovanskimi žandarji, Kutschera pa je vse fotografiral. Pridružil se jim je gostilničar Šusteršič, ki je z jugoslovanske strani meje prinesel več litrov vina in cigaret. Že vidno okajeni Novak se je nato odpravil v jugoslovansko carinsko hišico in tam zagledal sliko kralja Aleksandra. V že

omenjenem poročilu labotske žandarmerije lahko preberemo, da si je drznil v kraljev portret – pljuniti. Seveda je takoj sledila aretacija. Avstrijska policija je nato pri Stefflitschu našla Novakov kovček, v katerem so bili večinoma ponarejeni dokumenti organizacije Kralj Matjaž, a tudi fotografija, na kateri je Novak poziral s pištolo v roki, zgoraj pa je bil napis »*Bog in Slovenci*« z mrtvaško glavo. V poročilu pa je najti še en podatek, ki je bil v nasprotju z Novakovimi pričevanji. Menda se je aprila 1932 udeležil vojaškega upora v Mariboru, ki pa je spodletel, nakar se je moral umakniti v Avstrijo. Kot dezerterja ga je prepoznal poveljnik jugoslovanske žandarmerijske postaje v Dravogradu Šuligoj, ki je prišel na mejo ob Novakovi aretaciji zaradi plunka na kraljevo sliko.²⁶

Podatek o Novakovi udeležbi v mariborskem uporu aprila 1932 je težko preveriti. Gre za manj znano epizodo v sicer burni zgodovini mesta ob Dravi v prvi polovici 20. stoletja, ko je skupina oficirjev pod vodstvom poročnika Mihajla Milojkovića poskušala prevzeti oblast v mestu. Dosedanje raziskave kažejo, da naj bi šlo za poskus komunistično usmerjenih oficirjev.²⁷ Toda Novak je bil po lastnem pričevanju od novembra 1930 do pomladi 1932 na Nizozemskem, nato pa je večino časa preživel v Nemčiji. O njegovem delovanju je bil zaradi prijave duhovnika Oberžana obveščen tudi jugoslovanski konzulat v Haagu, kar je nato pripeljalo tudi do njegovega izгона. Ob vseh Novakovih prevarah in zavajanjih je seveda tudi to težko z vso gotovostjo trditi, a večina dokumentacije, ki so jo zbrale avstrijske oblasti, izključuje njegovo udeležbo v mariborskem poskusu vojaškega puča. Sam je zatrdil, da je vojsko služil v letalskih enotah v Mostarju.²⁸ Poleg tega je svojo identiteto resda vseskozi menjal, a v komunističnih krogih ga ni bilo zaslediti. Možno je, da ga je dravograjski žandarmerijski poveljnik s kom zamenjal, ali pa so mu enostavno želeli pripisati še sodelovanje v protidržavnem uporu, da ga lažje spravijo za rešetke.

²⁴ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, dopis generalne direkcije za javno varnost v uradu zveznega kanclerja, 23. 2. 1935.

²⁵ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, poročilo celovškega zveznega komisariata, 17. 4. 1935.

²⁶ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, poročilo labotske žandarmerijske postaje, 16. 4. 1935.

²⁷ Guštin, *Posvet*, 226.

²⁸ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, potrdilo o Novakovem služenju vojske, prevod, 6. 7. 1933.

KLO Laško kraj Celje - okolica *iv. A 2340/69*

Opr. št. *Sl.* Takse prosto po čl. 6. t. 4. *(izdano po uradni dolžnosti)*

Poročilo o smrtnem primeru

V mrliški matični knjigi Sv. Lenart zvezek *I.*
 stran *28.*, zap. št. *5.* je vpisan sledeči primer smrti:
 Dan, mesec, leto in ura smrti: *1. januar 1946.*
 Kraj smrti, ulica in hišna št. *ni znano*
 Rodbinsko in rojstno ime umrlega — umrle: *Novak Alojz*
 Dan, mesec in leto rojstva umrlega — umrle: *24. maj 1901.*
 Kraj rojstva umrlega — umrle (okraj): *vih št. 5. Sv. Lenart Celje - okolica*
 Zadnje prebivališče (kraj, ulica in hišna št.): *Essen - Nemčija*
 Rodbinsko in rojstno ime zakonskega druga: *Matilda roj. Prašnikar*
 Rodbinsko in rojstno ime { očeta: *NOVAK JOHAN*
 matere: *Marija roj. Flis*

Laško
 dne *7. april* *1949*
 Vpisano po pravnomočni odločbi
 okr. sod. v Trbovljah št. *1/46.-3.*
 Obr. *11.23* z dne *10.3. 1947.*

Lapornik Dragica
 matičar
 Državna založba Slovenije — 60—100 T. V.—1488-47.

Alojza Novaka je trboveljsko okrajno sodišče razglasilo za umrlega, pri pristojnem upravnem organu pa so ugotovljeno izpolnili še v obrazec poročila o smrtnem primeru.

(Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/1220/006/02456, Okrajno sodišče Trbovlje, a. š. 376)

Čeprav avstrijska dokumentacija ne vsebuje podatkov, kakšna je bila nadaljnja Novakova usoda v Jugoslaviji, se je očitno spet vrnil v Avstrijo. 24. julija 1937 je bil namreč na dunajskem deželnem kazenskem sodišču zaradi goljufije in ponarejanja obsojen na 4 mesece ječe, nato pa je bil izgnan. A še vedno ni odnehal. V Avstrijo je tokrat poskušal priti prek konzulata v Bratislavi. 23. oktobra se je tako sestel z avstrijskim generalnim konzulom Heribertom Troll-Obergfellom.²⁹ Slednji je sogovornika opisal kot približno 1.70 metra visokega, starega okoli 30 let, temnih las, bledega obraza, gladko obritega, govoril pa naj bi zelo dobro nemško z lahkim tujim naglasom. Vprašal ga je, ali je Avstrijec in če ima kakšen dokument. Odgovoril mu je, da mu je ime Alojz Novak in da je Jugoslovan. Povedal je še, da je bil v Jugoslaviji zaradi marsejskega atentata obsojen na smrt in da že dolgo dela za kanclerja Schuschnigga. Generalni konzul je bil

²⁹ Prim. Agstner, *Handbuch*, str. 242.

očitno začuden, a je Novaku polaskal, da neskončno obžaluje, ker z njim še ni imel opravka. Slednji ga je nato vprašal, ali je v zvezi z njim že dobil kakšno navodilo z Dunaja. Ker je Troll-Obergfell to zanikal, je Novak konzulat zapustil.³⁰ V uradu zveznega kanclerja so njegov obisk komentirali z veliko mero skepse, češ kako je mogoče, da bi nekdo, ki je obsojen zaradi atentata na kralja, že dve leti po aretaciji hodil po tujini. V njegovi ponudbi, da bi vohunil za Avstrijo, so videli zgolj še en poskus, da pridobi vizo za vstop vanjo. Spraševali so se, če ni morda Novak zamenjal strani in sedaj dela za Jugoslavijo.³¹

Opis obiska bratislavskega konzulata je tudi zadnji dokument, ki se nahaja v dosjeju Novaka in Črnih bratov v arhivu prve avstrijske republike.

³⁰ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, depeša Troll-Obergfella uradu zveznega kanclerja, 23. 10. 1937.

³¹ ÖSTA/ADR, AA, NPA, LS, karton 649, depeša urada zveznega kanclerja konzulatu v Bratislavi, 16. 11. 1937.

Tako ne vemo, kam je odšel po srečanju z avstrijskim generalnim konzulom. Tudi točen datum Novakove smrti ni znan. Zdi se, da viher druge svetovne vojne ni preživel. Iz pripisa v krstni knjigi Vrha nad Laškim je zgolj razvidno, da ga je okrajno sodišče v Trbovljah s sodbo z dne 1. januarja 1946 razglasilo za mrtvega.³² Vsekakor je bil Alojz Novak v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnoma redka pojava. Vendar ne toliko zaradi številnih prevar in sleparij, ampak zaradi njihovih mednarodnih razsežnosti in načina, kako jih je znal argumentirati. Priznati je treba, da je bilo igranje na legitimistično karto za tiste čase izvirna domislica.

Viri in literatura

Arhivski viri

Österreichisches Staatsarchiv

Archiv der Republik, Auswärtige
Angelegenheiten, Neues Politisches Archiv,
Liasse Südslawien, karton 632 in 649.

Časopisni viri

Oesterreich. Slovener/Avstrijski Slovenec,
25. 9. 1932.
Slovenec, 23. 8. 1921.

Elektronski viri

Krstna knjiga župnije Sv. Lenart nad Laškim,
vpis 24. 5. 1901, <https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/sv-lenart-nad-laskim/03194/?pg=134>, pridobljeno 6. 2. 2022.

Literatura

Agstner, Rudolf: *Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes. Band 1: 1918–1938. Zentrale, Gesandtschaften und Konsulate.* Wien: LIT Verlag, 2015.

Binder, Dieter A.: Von 1918 bis zum ständestaatlichen Kokettieren mit dem Legitismus. *Das Habsburger-Trauma. Das*

schwierige Verhältnis der Republik Österreich zu ihrer Geschichte (ur. Clemens Aigner et al.). Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2014, str. 15-34.

Guštin, Damjan: Posvet Revolucionarna gibanja med vojaki v Mariboru 1918–1941. *Prispevki za novejšo zgodovino* 28, 1988, str. 225-227.

Höbelt, Lothar: *Die Erste Republik Österreich (1918–1938). Das Provisorium.* Wien: Böhlau, 2018.

Hory, Ladislaus in Broszat, Martin: *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945.* München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1964.

Jareb, Jere: Publikacije domobransko-ustaškog pokreta u izbjeglištvu i iseljeništvu 1929.–1944. – II. dio. *Časopis za suvremenu povijest* 26, 1994, št. 3, str. 413-426.

Korošec, Anton: Nekaj evropske politike. *Socialna misel* 5, 1926, št. 3, str. 49-54.

Lewis, Mark: The Failure of the Austrian and Yugoslav Police to Repress the Croatian Ustaša in Austria, 1929–1934. *Austrian History Yearbook* 45, 2014, str. 186-212.

Moos, Carlo: *Habsburg post mortem. Betrachtungen zum Weiterleben der Habsburgermonarchie.* Wien – Köln – Weimar: Böhlau, 2016.

Petrovič, Sabina: *Slovensko katoliško gibanje v luči spominov Janeza Kalana.* Maribor: Univerza v Mariboru, diplomsko delo, 2013.

Rahten, Andrej: *Ivan Šusteršič, der ungekrönte Herzog von Krain. Die slowenische katholische Bewegung zwischen trialistischem Reformkonzept und jugoslawischer Staatsidee.* Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2012.

Rahten, Andrej: *Po razpadu skupne države. Slovensko-avstrijska razhajanja od mariborskega prevrata do koroškega plebiscita.* Celje – Celovec – Gorica: Mohorjeve družbe, 2020.

Suppan, Arnold: *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld.* Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg Verlag, 1996.

Welan, Manfred in Wohnout, Helmut: Hans Karl Zeßner-Spitzenberg – einer der ersten toten Österreicher in Dachau. *Forschungen*

³² *Krstna knjiga župnije Sv. Lenart nad Laškim, vpis 24. 5. 1901, https://data.matricula-online.eu/sl/slovenia/maribor/sv-lenart-nad-laskim/03194/?pg=134, pridobljeno 6. 2. 2022.*

zum Nationalsozialismus und dessen Nachwirkungen in Österreich. Festschrift für Brigitte Bailer. Wien: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, 2012, str. 21-41.

Zusammenfassung

DER LETZTE SLOWENISCHE LEGITIMIST ODER DIE GESCHICHTE EINES INTERNATIONALEN BETRÜGERS AUS VRH BEI LAŠKO

Das Dossier Alojz Novak im Archivmaterial der Ersten Republik Österreich

Im Österreichischen Staatsarchiv ist das umfangreiche Dossier des Mechanikers und Elektrotechnikers Alojz Novak erhalten, der am 24. Mai 1901 in Sv. Lenart (heute Vrh) bei Laško geboren wurde. Er weckte die Aufmerksamkeit der Behörden der Ersten Republik Österreich als vermeintlicher Anhänger der legitimistischen Bewegung, die den Sohn des letzten österreichischen Kaisers Karl, den Thronfolger Otto, auf den Kaiserthron setzen wollte. Laut eigener Aussage wurde Novak am 1. November 1926 in Ljubljana Mitglied der »katholisch-nationalen Organisation Kralj Matjaž [König Matthias]«, deren Ziel angeblich die »Abspaltung Kroatiens und Sloweniens von Jugoslawien und die Vereinigung beider Länder unter Kaiser Otto« war. Mit diesen Ansichten wich die geheimnisvolle Bewegung jedenfalls stark von der vorherrschenden Orientierung der slowenischen gesellschaftlichen Elite ab, die nach dem Umbruch lautstark die Dynastie Karađorđević pries. In den Jahren 1930–1932 wirkte Novak vor allem in Deutschland und den Niederlanden, wo er die dortigen slowenischen Aussiedler für seine legitimistische Bewegung gewinnen wollte. Nach der Ausweisung aus den Niederlanden hielt er sich insbesondere in Österreich auf und lies sich in Maria Wörth [Otok] am Wörthersee nieder, wo ihm der Tischler Friedrich Watzenig ein Dach über dem Kopf bot. Novak, der damals unter dem falschen Name Viktor Orttnner auftrat, hatte nämlich dem Hausherrn versprochen, dessen Tochter Maria zu ehelichen. Während seiner Tätigkeit lernte Novak einige der führenden österreichischen Monarchisten wie Hans Karl Freiherr

von Zessner-Spitzenberg und Friedrich Ritter von Wiesner kennen. Ein Resultat von Novaks Zusammenarbeit mit den österreichischen Legitimisten war unter anderem die Zeitung *Oesterreich-Slovenner/Avstrijski Slovenec*, deren einzige Nummer am 25. September 1932 in Essen-Borbeck erschien. Er knüpfte auch Kontakte zur kroatischen Ustascha-Bewegung in der Emigration, daher wurden auch die jugoslawischen Geheimdienste sowie die jugoslawische Diplomatie auf ihn aufmerksam und verdächtigten ihn sogar der Mitwirkung am Marseiller Attentat auf Aleksandar Karađorđević. Novaks Mitwirkung bei der Ermordung des jugoslawischen Königs konnte nicht bewiesen werden. Beim Villacher Bundespolizeikommissariat wurde festgestellt, dass Novak ein Betrüger ist, der unter dem Vorwand geheimer politischer Pläne von Leichtgläubigen finanzielle Mittel akquiriert. Um überzeugender zu sein, infiltrierte er Kreise der Legitimisten und der Ustascha, was ihm die Bekanntschaft mit einigen prominenten Persönlichkeiten ermöglichte. In Österreich wurde er zu einer Gefängnisstrafe verurteilt, aber aufgrund einer Nierenkrankheit entlassen, worauf er in seinem Domizil am Wörthersee unter Gendarmerieaufsicht gestellt wurde. Von dort entwichte er Mitte April 1935, wurde aber bei seinem Eintritt nach Jugoslawien verhaftet. Obwohl die österreichischen Unterlagen keine Informationen über das weitere Schicksal Novaks in Jugoslawien enthalten, kehrte er offensichtlich wieder nach Österreich zurück. Am 24. Juli 1937 wurde er nämlich vom Wiener Landesgericht für Strafsachen wegen Betrugs und Fälschung zu vier Monaten Kerker verurteilt. Am 23. Oktober desselben Jahres tauchte er im österreichischen Konsulat in Bratislava auf; der Bericht über seinen Besuch ist auch das letzte Dokument im Dossier, das das Österreichische Staatsarchiv über Novak und seine geheimnisvolle Organisation aufbewahrt. Auch das genaue Todesdatum Novaks ist nicht bekannt. Wie es scheint überlebte er die Wirren des Zweiten Weltkriegs nicht, er wurde vom Bezirksgericht in Trbovlje per 1. Januar 1946 für tot erklärt.

Schlagwörter: Republik Österreich, Königreich Jugoslawien, legitimistische Bewegung

Jurij Perovšek

»Zakaj Vam nisem napisal >božične zgodbe<...«

O Cankarjevi najprej nenapisani Božični zgodbi in še enem
»finančnem« pismu

Božična zgodba ...

O našem velikem Ivanu Cankarju (1876–1918) so napisali mnogo raznovrstnih poglabitev.¹ Odkrivanje novih podrobnosti iz njegovega življenja in dela je že bolj ali manj plod naključja, ki pa je, kot vemo, spremljevalec raziskovalnega dela. Doletelo me je ob pregledovanju privatnega arhiva družine gospe Milanke Jakopič Jaklič iz Ljubljane, v katerem sem naletel na troje še neznanih Cankarjevih pisem.² Pisal jih je enemu od značilnih predstavnikov tedanje svobodomiselnosti in družbeno ter politično kritične mlade inteligence Milanu Jakliču (1886–1963),³ ki ju je po začetnem znanstvu kasneje družil prijateljski odnos.⁴ Zadnje od najdenih pisem – t. i. »finančno« pismo – sem v *Zgodovini za*

vse že predstavil.⁵ Zapis o prvih dveh sem prihranil za to priložnost.

Prvo Cankarjevo pismo Jakliču sega v čas, ko je slednji proti koncu leta 1906 prevzel uredništvo kamniškega *Našega lista*.⁶ Značilnost *Lista* je bila odprtost in dostopnost za svobodno besedo o slovenskih kulturnih, političnih in socialnih razmerah.⁷ Jaklič, ki se je kot študent prava na Dunaju spoznal s Cankarjem, ga je povabil k sodelovanju.⁸ Cankarju je predlagal, da bi za Božič za *Naš list* prispeval Božično zgodbo. Cankar se je povabilu odzval, ni pa napisal praznične črtice, pač pa je v podlistku Božične zgodbe raje prispeval kritične misli o božičnih zgodbah in vzdušju.⁹ Podlistek pokaže, da ga je pri božičnih zgodbah motil njihov ustaljen vzorec – v vseh naletavajo snežinke, siromašni otroci stoje pred izložbami, skoraj vse rodbine so beraške – za doživljanje božičnega praznika pa je menil, da »ni gnusnejše stvari na svetu, nego je tista božična sentimentalnost«. Razodeva »strahotnost družabne krivice, groteskno razmerje med delom in bogastvom«. To ni nikoli »tako očitno, v taki goloti kakor ob božičnem tednu«. Tedaj bogati obdarujejo revne, vodijo jih dobrotljivo hinavstvo,

¹ Od zadnjih celovitih obravnav življenja in dela Ivana Cankarja velja posebej opozoriti na študijo prof. ddr. Igorja Grdine, *Ivan Cankar: portret genija*.

² PADMJJ, ovojnica Ivan Cankar. – Zahvaljujem se gospe Milanki Jakopič Jaklič, da sem lahko uporabil arhiv njene družine.

³ O Milanu Jakliču glej Perovšek, *Milan Jaklič*, str. 51–71; isti, *O dr. Milanu Jakliču*, str. 645–660. – V opombah k devetindvajseti knjigi Cankarjevih Zbranih del je urednik knjige Jože Munda omenil, da ni znano ali je Cankar Jakliču kdaj pisal, je pa to možnost dopuščal. (Cankar, *Zbrano delo*, 29, str. 396) Sedaj vemo, da je pisal tudi njemu.

⁴ O Jakličevem znanstvu oziroma prijateljevanju s Cankarjem glej Cankar, *Zbrano delo*, 28, str. 36, 37, 275, 276; isti, *Zbrano delo*, 29, str. 154, 158, 335, 337, 338, 341–343, 396, 470 (prim. tudi str. 398); isti, *Zbrano delo*, 30, str. 268; Perovšek, *Milan Jaklič*, str. 59–60, 62–63; isti, *O dr. Milanu Jakliču*, str. 651.

⁵ Perovšek, »Ne bom tolažil upnikov po abecedi.«, str. 108–111.

⁶ Perovšek, *Milan Jaklič*, str. 62.

⁷ Ravnihar, *Mojega življenja pot*, str. 66.

⁸ Kot v opombah k devetindvajseti knjigi Cankarjevih Zbranih del opozarja Jože Munda, je Jakliča k Cankarju uvedel pisatelj in socialistični politik Etbin Kristan (1867–1953). – Cankar, *Zbrano delo*, 29, str. 396.

⁹ Cankar, *Božične zgodbe*, str. 1–3.

plaho opravičevanje, polspoznanje resnice, polzavest velike krivde. »Kakor, da bi stal pred menoj debel kujon ter se nerodno smehljal: ›Saj res, da sem kanalja, ampak drugače je moje srce dobro; če ugrabim sosedu hišo, mu vrnem vsaj škornje – za božič!‹ ...« Cankar je v božični ginjenosti videl »strahovit ekces dobrotljivosti in sočutja. Nikoli ne razgrajata ljudomilost in človekoljubje na tako nesramen način kakor o božiču. (...) Vse debele dame, vsi rojeni filistejci začutijo mahoma, da se jim topi tolšča okoli srca. In kuga dobrotljivosti začne razsajati po deželi ...«. Take, neumne in včasih celo ostudne so božične zgodbe, ki jih piše v črnilo potopljeni, življenju tuji literat. »Berimo torej božične zgodbe, kakor so; (...) jaz praznujem svoj sveti večer z veselim upanjem v daljno prihodnost.«¹⁰

To so glavni poudarki Božičnih zgodb, ki jih je namesto zelene, Cankar poslal Jakliču v objavo. Ob tem mu je napisal spremno pismo, v katerem je pojasnil svoje ravnanje. *Naš list* je Božične zgodbe objavil 21. decembra 1906, Cankar pa je pismo Jakliču napisal 17. decembra. Jakliča v pismu še naziva »veleecenjeni gospod« in uporablja vikanje. Z Jakličem tedaj še nista spletla tesnejše vezi. Pismo se glasi:

»Veleecenjeni gospod!

Tukaj Vam pošiljam, kar ste želeli. Zakaj Vam nisem napisal »božične zgodbe«, boste videli iz pošiljatve same. Mislim, da je tako boljše.

Gledé honorarja se ravnajte po gmotnem stanju lista. Če mogoče, mi pošljite desetak (10 kron – op. J. P.); drugače pa petak (5 k – op. J. P.) – ampak to ali ono takoj v priporočenem pismu: tako pride namreč zanesljivo in hitro.

Z odličnim spoštovanjem

Na Dunaju

Ivan Cankar

17. dec. 906

Adresa: Dunaj, XVI. Lindauergasse 26./II. 19.«¹¹

Pismo razkriva ozadje nastanka enega od Cankarjevih besedil. K temu dodajam, da je kasneje Cankar dejansko napisal Božično zgodbo. 25. decembra 1913 je izšla v *Slovenskem ilustrovanem tedniku*.¹² 22. decembra 1914 jo je ponatisnil še newyorški list slovenskih delavcev v Ameriki *Glas naroda*.¹³

... in še eno Cankarjevo »finančno« pismo

Že predstavitev Cankarjevega »finančnega« pisma iz leta 1909 je temeljila na poudarku, da njen namen ni, kot je bilo, po opozorilu Igorja Grdine, za literarne zgodovinarje opazno zagreto beleženje pisateljevih nevrnjenih dolgov.¹⁴ Tudi s pričujočo želim zgolj spomniti na Cankarjevo nenehno bivanjsko stisko na gmotnem področju in delno tudi na življenjski slog. Konec leta 1908 je Cankarja gmotna stiska navedla k umiku na Dunaj ter k misli, da se bo nato z Dunaja umaknil v domovino. Pritirala ga je tudi k zaostrenemu čustvenemu pogledu na svoj položaj. To vidimo v pismu, ki ga je Jakliču napisal 20. decembra 1908 na Dunaju. Pismo je očitno odgovor na predhodno Jakličevo opozorilo, da odlaša z vračilom posojila Josipu Bonclju (1884–1971), študentu politehnike na Dunaju.¹⁵ Pismo kaže, da se je medtem med Cankarjem in Jakličem razvil prijateljski odnos. Cankar Jakliča nagovarja z »dragi« in uporablja tikanje. O njem je že 14. februarja 1908 v pismu Adi Kristanovi (1873–1925), ženi Etbina Kristana, zapisal, da je »Jaklič, ki ga poznaš, (...) postal na Dunaju izboren fant. Kljub temu, da se mu naravnost strahovito godí, študira za »kšeft« (posel – op. J. P.) in záse. Jaz ga odkritosrčno občudujem. Največja njegova čednost je, da nikoli nima časa. Tudi to me veseli,

¹² Cankar, *Božična zgodba* (1913), str. 2–3.

¹³ Cankar, *Božična zgodba* (1914), str. 3. – Božično zgodbo glej tudi v Cankar, *Zbrani spisi*, 18, str. 92–96; isti, *Zbrano delo*, 21, str. 98–101.

¹⁴ Grdina, *Ivan Cankar*, str. 199.

¹⁵ Bonclj se je po končanem študiju leta 1909 zaposlil na Dunaju. Od 1912 je delal v Nürnbergu. Po prvi svetovni vojni je moderniziral Strojno tovarno in livarno v Ljubljani in bil predavatelj na Tehniški fakulteti v Ljubljani. Nato je predaval na Tehniški fakulteti v Zagrebu. Bil je predstojnik Inštituta za splošno strojeslovje v Ljubljani in Zavoda za konstrukcije strojnih delov v Zagrebu. Velja za enega od ustanoviteljev zagrebske Tehniške fakultete. (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi146207/>)

¹⁰ *Prav tam*. Božične zgodbe glej tudi v Cankar, *Zbrani spisi*, 10, str. 349–353; isti, *Zbrano delo*, 17, str. 350–354.

¹¹ PADMJJ, ovojnica Ivan Cankar.

Velicunjeni gospod!

Tukaj vam pošiljam, kar ste
želeli. Tukaj vam nisem napisal
"bojične zgodbe", kerle videli iz
pošiljalne same. Mislim, da je
lahko boljše.

Gledé honorarja se ravnam
po zmotnem stanju lista. Če
mogoče, mi pošljite desetak;
drugače pa petak — ampak to ali
ono lahko v priporočenem pisnu:
lahko pride namreč paneseljivo in
hitro.

z odličnim spoštovanjem

Na Dunaju
17. Dec. 1906

Juan Cankar

Adresa: Dunaj, XVI. Lindauerstrasse 26./II. 19.

Pismo Ivana Cankarja Milanu Jakliču 17. decembra 1906. (PADMJJ, ovoj Ivan Cankar)

da sem jaz edini, h kateremu se še zaletí parkrat na teden.«¹⁶

Cankar je Jakliču napisal:

»Dragi!

Kar Ti imenuješ malomarnost, je bila v resnici strahovita zágata. Ko je bilo napósled konec tega dolgega čakanja, sem prejel od vrhniškega posojila na róko komaj toliko, da sem nekatere usrane stvari poravnal ter naravnost pobegnil na Dunaj, odkoder bom, če Bog dá, pobegnil spet v domovino.

Jutri pojdem kar sam k Bonceljnu, da bom videl, kako je. Skušal bom še pred prazniki dobiti večji predujem od »Zvona«,¹⁷ potem pojde. Če pa je Boncelj res v velikih zadregah, mu bom še prej vsaj del tistih novcev pripravil. Sporočim Ti takoj, ko bo stvar v redu.

S spoštovanjem

Ivan Cankar

20. XII. 1908.«¹⁸

Kako je prišlo do posojila, zaradi katerega je Cankar pisal Jakliču, izvemo v njegovem že omejenem pismu Adi Kristanovi. V njem pravi takole:

»Doživel pa sem blamažo (vse Ti moram povedati!), kakor še nikdar prej. Nekemu prijatelju Jakličevemu (Bonclju – op. J. P.) sem rekel: »Posodite mi tristo forintov (600 kron – op. J. P.) za tri leta! To je bil slab dovtip – ampak zadnjič prideta obadva čudaka ter mi slovesno prineseta ta denar – za tri leta! In me ponižno prosita, da naj jima posodim par kron. Jaz sem jako strmel, pa kaj bi? Obadva sta nespametna študenta – denar pa sem vzel. Ali ni to grozno »schäbig« (klavrno – op. J. P.)? Da me preslabo ne sodiš: dotičnik (Boncelj – op. J. P.) je sin zelo premožnega posestnika¹⁹ in ne bo mu nič hudega, tudi če plača menico. Sploh pa je »navdušen zame«. – Ampak kaj sem jaz nató storil! V trdni

zavesti, da se *ne* poročim, sem kupil Štefki²⁰ žide (svile – op. J. P.) za sto forintov; žide in čipk; vse ostalo pa je šlo v treh dnéh. »Da bo mir!« – Ná, tako dela človek!«²¹

In sedaj beseda o tem, kako se je končala zgodba s posojenimi 600 kronami (300 forinti). Cankar jih ni vrnil. Ko je potekel triletni rok za vrnitev posojila, ga je poplačal Boncelj. »Poročam Ti danes o Cankarjevem dolgu«, je 4. junija 1911 pisal Jakliču. »Moral sem plačati in vrniti k 600.– za dolg in 5% obresti (znašale so 90 kron – op. J. P.) za tri leta«. Obenem je Jakliča spomnil na njegovo ustno in pozneje pisмено zavezo 17. julija 1909, da prevzema polovico Cankarjevega dolga, za katerega se je on zadolžil, in mu jo vrne z obrestmi, ko bo finančno samostojen. »Pisal sem Cankarju dvakrat«, je nadaljeval. »Po stari metodi mi samoobsebi razumljivo ni nič odgovoril. Če eventualno ne odobravaš tega krasnega ravnanja, potem ga lahko tudi Ti opomniš na njegovo dolžnost in obljubo. Vsaj je tudi Tvoje breme.« – »Tvoj dolg pri meni je torej k 345.– s 5%«, je pribil Boncelj. In zaključil: »Upam, da se ne boš zakrknil v pustolovsko molčanje Cankarja in drugih dobrih prijateljev, ki sem jim posodil še večje svote, ter mi odgovoril in potrdil; za kar ti bom hvaležen. Srčni pozdrav Boncelj«.²²

Jaklič se ni zakrknil v »pustolovsko molčanje«, pač pa je zbral denar in Bonclju poplačal polovico Cankarjevega dolga, za katero je jamčil. »Cankarjevska« vsota ga je močno obremenila, saj je bilo 345 kron veliko denarja. A o Cankarju nikoli ni rekel žal besede.²³ Bil je tudi med kulturnimi in političnimi delavci, ki so na ljubljanskega župana dr. Ivana Tavčarja (1851–1923) naslovili protestno izjavo, ker na dan Cankarjevega pogreba, 13. decembra 1918, ni hotel, da bi na Mestni hiši izobesiti žalno zastavo.²⁴ Podpisani so Tavčarjevo odločitev

²⁰ Štefka Löffler (1887–1962), Cankarjeva nesojena nevesta.

²¹ Cankar, Zbrano delo, 29, str. 158.

²² PADMJJ, ovojnica Ivan Cankar.

²³ Ustna izjava hčerke Milana Jakliča, ge. Milanke Jakopič Jaklič, avtorju 20. 8. 2022.

²⁴ Naprej, 16. 12. 1918, str. 2. – O Tavčarjevi odločitvi, da na dan Cankarjevega pogreba na Mestni hiši ne bodo izobesili žalne zastave glej Perovšek, Politični pogled na Cankarja pri liberalcih, str. 65–66.

¹⁶ Cankar, Zbrano delo, 29, str. 158.

¹⁷ Literarna revija Ljubljanski zvon. Izhajal je v Ljubljani.

¹⁸ PADMJJ, ovojnica Ivan Cankar.

¹⁹ Boncljev oče je bil gostilničar.

(<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi146207/>)

Dragi!
 Kar ti imenuješ malomarnost,
 je bila v resnici strahovita
 gajata. Ko je bilo naposled
 konec tega dolgega čakanja,
 sem prejel od vzhodnega posojila
 na roko komaj toliko, da sem
 nekatere nerane stvari
 poravnal ter naravnost pobežnil
 na Dunaj, odkoder bom, če
 Bog da, pobežnil spet v domovino.
 Jutri pojdem kar sam
 k Bonceljanu, da bom videl, kako
 je. Skušal bom še pred prijaki
 dobiti večji predujem od "Zvonu";
 potem pojde. Če pa je Boncelj res
 v velikih zadregah, mi bom še
 prej vsaj del tistih novcev pri-
 pravil. Sporočim ti kakoj, ko
 bo stvar v redu.
 S pozdravom
 Ivan Cankar

20. XII. 1908.

Pismo Ivana Cankarja Milanu Jakliču 20. decembra 1908. (PADMJJ, ovoj Ivan Cankar)

označili za »čin, nevreden kulturnega naroda in kulturnega mesta«. ²⁵

S podpisom protestne izjave Tavčarju se je Jakličeva življenjska pot še enkrat križala s Cankarjem. Ta je svojo hodil kot literarni umetnik, družbeno in politično občutljiv presojevalec svojega časa ter boém, njen drobec pa je predstavljen v tem zapisu.

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

Privatni arhiv družine Milanke Jakopič Jaklič,
Ljubljana (PADMJJ)
Ovojnica Ivan Cankar.

Časopisni viri

- Cankar, Ivan:** Božične zgodbe. *Naš list*, 2, 21. 12. 1906, št. 76, str. 1–3.
- Cankar, Ivan:** Božična zgodba. *Slovenski ilustrovani tednik*, 3, št. 52, 25. 12. 1913, str. 2–3.
- Cankar, Ivan:** Božična zgodba. *Glas naroda*, 22, 22. 12. 1914, št. 299, str. 3.
- Naprej*, 2, 16. 12. 1918, št. 288, Poslano, str. 2.

Spletni viri

Boncelj, Gregor: Boncelj, Josip.
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi146207/> (pridobljeno 18. 8. 2022)

Ustni viri

Jakopič Jaklič, Milanka: izjava avtorju
20. 8. 2022.

Literatura

- Cankar, Ivan:** *Zbrani spisi: deseti zvezek* (ur. Izidor Cankar). Ljubljana: Nova založba, 1930.
- Cankar, Ivan:** *Zbrani spisi: osemnajsti zvezek* (ur. Izidor Cankar). Ljubljana: Nova založba, 1935.
- Cankar, Ivan:** *Zbrano delo: sedemnajsta knjiga* (ur. France Bernik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.

Cankar, Ivan: *Zbrano delo: enaindvajseta knjiga* (ur. Janko Kos). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1975.

Cankar, Ivan: *Zbrano delo: osemindvajseta knjiga* (ur. Jože Munda). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1973.

Cankar, Ivan: *Zbrano delo: devetindvajseta knjiga* (ur. Jože Munda). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1975.

Cankar, Ivan: *Zbrano delo: trideseta knjiga* (ur. Jože Munda). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.

Grdina, Igor: *Ivan Cankar: portret genija*. Ljubljana: Beletrina, 2019.

Perovšek, Jurij: Milan Jaklič. *Slovenski biografski almanah XIX. stoletja* (ur. Mateja Ratej). Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2022, str. 51–71.

Perovšek, Jurij: »Ne bom tolažil upnikov po abecedi.«: Ivana Cankarja »finančno« pismo leta 1909. *Zgodovina za vse*, 27, 2020, št. 2, str. 108–111.

Perovšek, Jurij: O dr. Milanu Jakliču in prvem prevodu *Komunističnega manifesta* v slovenski jezik. *Acta Histriae*, 28, 2020, št. 4, str. 645–660.

Perovšek, Jurij: Politični pogled na Cankarja pri liberalcih. *Glasnik Slovenske matice*, 35, 2018, str. 55–68.

[Ravnihar, Vladimir]: *Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimira Ravniharja* (ur. Janez Cvirn, Vasilij Melik in Dušan Nećak). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997.

²⁵ *Naprej*, 16. 12. 1918, str. 2.

Komu spominek postaviti?

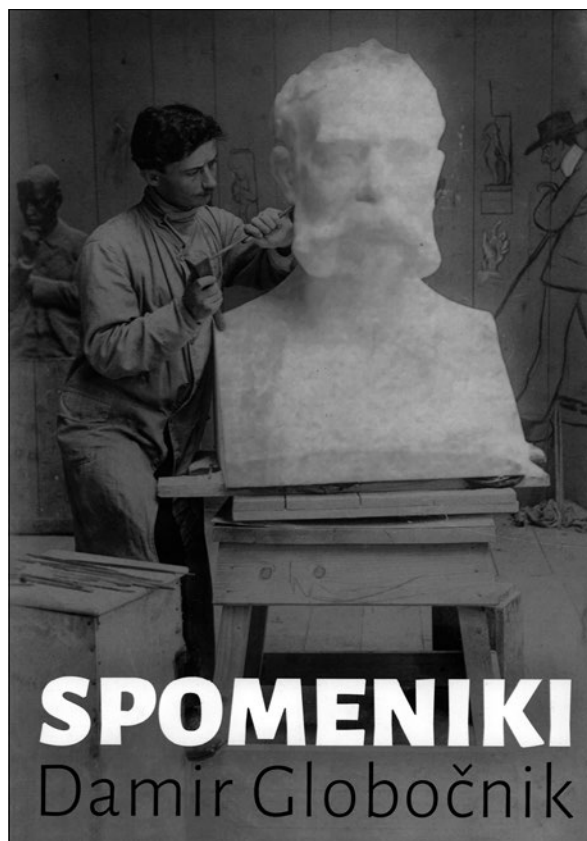
Damir Globočnik: *Spomeniki*. Ljubljana: Revija SRP, 2022. 492 strani.

Avtorja, umetnostnega zgodovinarja in zgodovinarja Damirja Globočnika bralci te revije zelo dobro poznamo, saj je s svojimi prispevki pogost gost njenih strani. O nekaterih spomenikih, ki jih opisuje v svoji najnovejši knjigi, smo lahko brali tudi v *Zgodovini za vse*.

V 30. poglavjih se avtor poda na popotovanje med spomeniki, ki smo jih Slovenci svojim (in tujim) imenitnejšem postavljali (in večinoma tudi postavili) v slabem stoletju od leta 1852 do 1945. Med njimi najdemo največ svečnikov muz – pesnikov, skladateljev in pisateljev, sledijo svetniki in svečniki, bolj za začimbo pa je kakšen vladar, vojak in (celo) športnik.

V drugi polovici 19. stoletja smo slast postavljanja »javnih« spomenikov nekako boječe odkrili z osmimi projekti – s kar tremi Prešerni in po enim Knobleharjem, Slomškom, Grünom, Levstikom in Barago, v prvi polovici 20. stoletja pa smo se dokončno spustili z vajeti in uresničili kar 20 projektov (od 22 načrtovanih).

Sodobniki so se bili večinoma še sposobni dogovoriti o tem, kdo izmed rajnih velikanov bi si za služil posebno počastitev v spominu bodočih rodov, zapletlo pa se je že pri izvedbi – naj mu postavimo nagrobnik (najbolj »izvirna« počastitev), spominsko ploščo na ustrezni (rojstni, bivalni, smrtni) hiši ali kip na kakem primernem mestu, gremo raje v »veliki komplet« (zberemo denar za vse troje)? Tovrstna dilema je dostojanstvene odbornike zaposlila vsaj za nekaj mesecev (če ne let), dodaten čas pa je terjalo zbiranje sredstev (s priljubljenimi bésedami, koncerti, prodajo razglednic, preprostim »fehtanjem«) in izbor tehnike ter izvajalca/ustvarjalca. Spomenik, ki je prestal takšno kalvarijo, pa žal še ni bil »rešen« – z odkritjem je bil izpostavljen kritičnemu očesu javnosti, posmehu, žolčnemu na-

SPOMENIKI
Damir Globočnik

sprotovanju in gverilskim akcijam političnih, nacionalnih ali umetniških zoprnikov. Dokler ni utonil v anonimnost neme, nespremenljive prisotnosti.

Seveda ni bilo dvoma, da je Prešeren idealen kandidat za spomeniško ovekovečenje, a tudi v njegovem primeru smo Slovenci drobnjakarsko vrtali – ali ne bi morda raje s temi soldi poplačali njegovih dolgov, podprli njegovo revno deco? No, sploh so pa nekateri raje dali za Jelačiča...

Pa Knoblehar – ta je šele bil patron! Je šel po šestih nilskih potovanjih umret v Neapelj in naredil probleme. Ali naj se ga s spomenikom spomnimo v domovini – kje? V rojstnem Škocjanu? V Kartumu, kjer je deloval? V Neaplju, kjer je pokopan? Ga izkopljemo? Prepeljemo domov? Damo denar raje za njegov misijon?

Slomškov primer nas spomni še na drugo razsežnost slovenskih spomenikov – nacionalni predznak, ki se mu v burnem 19. stoletju ni mogel izogniti niti škofov spomenik, nad katerim so si »marburgerski« mestni očetje pilatovsko umili roke in ga namesto na kak mestni trg porinili v cerkev, slovesnost ob

odkritju pa oropali vsega blišča in veselja, udeležil pa se je ni niti Slomškov naslednik Stepišnik.

Pesniško delovanje ni moglo preglasiti niti nacionalne »obremenjenosti« Anastasiusa Grüna, ki so ga s spomenikom na vogalu Križank počastili ljubljanski turnarji – mestna oblast je pokroviteljstvo nad spomenikom seveda odklonila, večinsko slovensko prebivalstvo pa je spomeniku nagajalo od postavitve dalje (demonstracije, mazaške akcije).

Včasih so nam morali oči za veličino naših rojakov odpreti tujci – za prvo, resda sramotno »šuftno« počastitev Jurija Vege (»deščico« na rojstni hiši) so bili zaslužni njegovi dunajski oboževalci, Slovenci (z majhno pomočjo častnikov avstroogrske armade) pa smo poskrbeli za Vegova kipa na idrijski realki in v Moravčah.

Prva ženska s spomenikom je bila Josipina Hočvar, dobrotnica, ki si je počastitev v Radovljici prislužila že zaživa, kar ni čudno, saj naj bi v razne dobrodelne namene zapravila kar 1 milijon kron.

Mestni očetje clevelandski so v 30. letih preteklega stoletja poskrbeli za vihar kozarcu vode, ko so priseljencem – med njimi seveda tudi Jugoslovanom –, dovolili, da del Rockefellerjevega parka spremenijo v »kulturne vrtove« s spomeniki svojih velmož. Naprednejši slovenski izseljenci so od ljubljanske mestne občine dobili v dar Cankarja, s katerim pa se ni strinjal klerikalni del izseljencev in je izsilil (zanje) »sprejemljivejšega« Barago, katerega kip so odkrili kot prvega (1935). Vmes so Cankarja ukradli neznano znani storilci, tako da sta ga prehitela tudi Njogoš in Gregorčič (1936), nov Cankarjev kip, ki ga je izdelal ameriški Slovenec Mafko, pa je bil končno nared leto kasneje.

To nas nekako privede do vprašanja, zakaj sploh postavljati spomenike. Prvi in najbolj iskreni motiv je nekakšna notranja potreba – ker je prav, ker si posameznik to zasluži, sledijo pa seveda bolj »prefrigani« nameni – koristoljubno lizunski in zoprniški. V predzadnjo kategorijo bi sodili spomeniki aktualnim oblastnikom (dinastom), v zadnjo pa spomeniki, za katere se ve, da bodo v okolju poželi več zgražanja kot odobravanja (Grün v Ljubljani, modernistični kip slovenske matere/prirode).

Pri financiranju spomeniki prve skupine žal niso vedno zmagovalci, saj je lažje zbrati denar za spomenik aktualni oblasti, ki ima tudi vzvode, s katerimi lahko »prepriča« potencialne darovalce. Ti spomeniki so ob odkritju ponavadi deležni tudi največje publicitete, kot se je zgodilo ob »kraljevem tednu« leta 1931, ko so v Ljubljani odkrili kip kralja Petra I.

Na prepihu zgodovine spomeniki seveda niso večni. Zlasti ob menjavah režimov so številni izginili ali prepustili mesto drugim. Franc Jožef je v Ljubljani odstopil mesto Miklošiču. Fašisti so se v Kobaridu znesli nad Volaričem, porušili Vilharja v Postojni ter razstrelili kralja Petra I. v Ljubljani, nacisti pa obglavili ljutomerskega Miklošiča in uničili celo kralja Matjaža na Peci.

Pomen Globočnikove knjige je v tem, da nam na opisanih primerih predstavi spomenike kot žive pričevalce bolj ali manj burnih časov, ujetnike idej in hotenj, kakor tudi bitja z lastnimi življenji in usodami, ki so bile v mnogih primerih prav tako razgibane in dramatične kakor usode tistih, katerim so bili posvečeni.

Aleksander Žižek

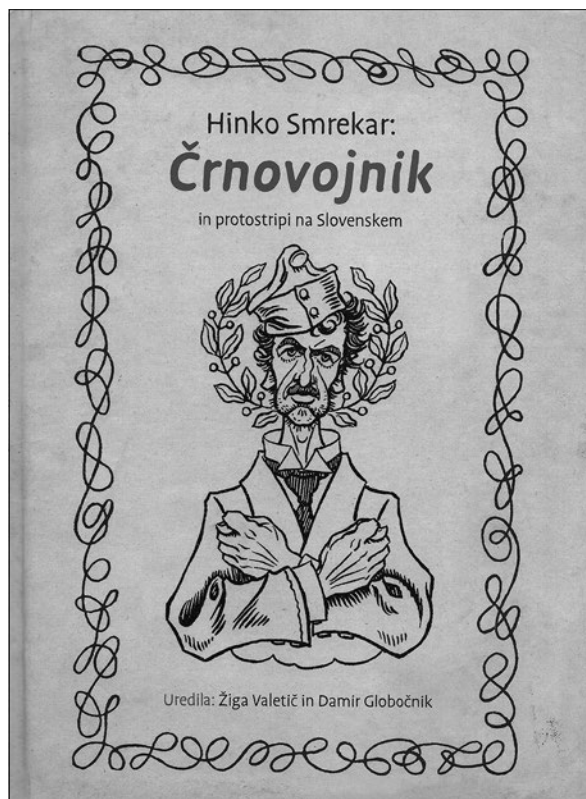
Ejduš, da je fajn

Hinko Smrekar, Črnovojnik in protostripi na Slovenskem. Uredila: Žiga Valetič, Damir Globočnik. Ljubljana: Buča; Brezovica pri Ljubljani: Grafični atelje Zenit, 2021. 72 strani.

Smrekarjev Črnovojnik, prastrip ali protostrip, kakor ga imenujeta urednika, je prišel med ljudi že v letu 1919, ko je bila prva svetovna vojna, ki tvori časovni okvir pustolovščin glavnega junaka, še zelo svež in bridek spomin.

»Zaslugo« za Črnovojnika ima seveda črno-žolta monarhija, ki je v navalu militantnega domoljubja po sarajevskem atentatu stotinam tisočev svojih podanikov sklenila omogočiti, da svoj gostilniški patriotizem podkrepijo z dejanskim angažmajem na »poljih slave«. Ko je krvi žejnih prostovoljcev in avanturistov začelo primanjkovati, so na vrsto prišli tudi možje, ki bi za domovino raje živeli kakor umrli in se nasploh brigali zase in svoje posle. Med takšne je sodil tudi slikar (in kipar) Hinko Smrekar, ki ga je vpoklic »doletel« na začetku leta 1915. Svoje prve dneve v vojaški suknji je preživel v Cukrarni, kjer je spoznal običajno vojaško rutino, polno dretja, korakanja in ubijanja dolgčasa. Že ta uvertura je bila dovolj, da je videl, da kake posebne kariere v vojski ne bo naredil, zato je začel iskati pot »ven«. Ta je vodila preko policijskih zaporov in grajske ječe v Ljubljani, kamor so ga vtaknili zaradi pijanskih ekscesov med dopustniškim popivanjem v domačem mestu, na turnejo po taboriščih in okrevališčih Wagnerja pri Lipnici, Enzersdorf, Mittergraben in Judenburg ter se zaključila v graški opazovalnici za duševne bolezni, kamor so ga napotili iz okrevališča v Scheiflingu in kjer mu je spomladi leta 1916 uspela briljantna zmaga – po vrsti pregledov in opazovanj so ga dokončno črtali iz vojaške evidence.

Takšna je torej suhoparna zgodba, ki pa jo je Smrekarju uspelo povedati in pokazati na način, na kakršnega se stvari ni pred njim (zelo verjetno!) ni lotil še nihče. Na štiriindvajsetih straneh je svojo pustolovščino namreč podal v stripovski obliki – petdeset (samo)ironičnih risbic je spremljal avtorjev rokopisni tekst, ki zgoščeno popisuje dogajanje

od zdravniškega pregleda na naboru do evforičnega povratka v Ljubljano po izbojevani zmagi nad vojaško mašinerijo.

Po dobrem stoletju je bil res že skrajni čas, da Smrekarjeva mojstrovina v novi in olepšani podobi znova pride pred bralce. Ker pa je stoletje precej dolga doba, v kateri se je marsikaj, kar je bilo nekdaj razumljivo in samoumevno, pozabilo, Črnovojnik pa si ob ponovni izdaji zasluži tudi kako besedo več, sta urednika Valetič in Globočnik poskrbela tudi za obsežen spremni tekst. Globočnik je oplemenitil tekst s pojasnili in opombami ter prispeval študiji o Smrekarju kot ilustratorju in karikaturistu ter razvoju risbe in karikature v slovenskem tisku, Valetič pa je Črnovojnika postavil v kontekst svetovne zgodovine stripa.

Kaj torej dobi bralec, ki seže po dopadljivi, trdo vezani knjižici z »monumentalnim« Smrekarjevim portretom na naslovnici? Predvsem dobi del (rado) žive slovenske zgodovine, nevsiljivo posredovan skozi oči (in pero) pronicljivega, (samo)ironičnega in včasih »žlehtnega« boema, ki ga je življenje sklatilo iz gaja muz v mrakobni, zlovešči vzporedni svet brezčutnega vojaškega sistema, v katerem

lahko preživiš le v lupinici lastne normalnosti in smešenju ter relativiziranju brutalnih udarcev okolice. Urednika sta poskrbela tudi za to, da bo bralec prebral in razumel prav vsako Smrekarjevo besedo, saj originalni rokopis v tej izdaji nadomešča tiskano besedilo, že omenjene opombe pa mu bodo pomagale, da se bo smejal (krohotal) čisto vsaki domisljici, ki jo je Smrekar vpletel v svojo pripoved.

Zlasti v zadnjih letih (2014–2018) se je tudi pri nas na trgu znašlo precej del, ki obravnavajo Véliko vojno, kakor smo po novem tudi mi krstili prvo svetovno morijo – dobili smo nekaj prevodov evropskih in svetovnih del, organizirali nekaj razstav in posvetovanj na to temo, odkupili ali posneli nekaj (dokumentarnih) filmov, a v tej poplavi del in pro-

jektov še vedno najbolj prepričajo izdaje pričevanj iz »prve roke«. Besedam (in slikam) akterjev, ki so spopad spremljali iz »prve vrste« – iz rovov, taborišč, vojaških bolnišnic, mest v zaledju frontnih črt, smo še vedno pripravljene verjeti največ in nas tudi najbolj pritegnejo.

Za večino izmed nas so spomini velikih vojskovedij in politikov sicer zanimiva lektira, pri sebi pa vendarle vemo, da smo bolj kot njim podobni Švejku, ki se z obvezanim kolenom in z vozička, ki ga po praških ulicah potiska njegova gospodinja, dere: »Na Belgrad! Na Belgrad!«

In vsem nam je namenjen Smrekarjev Črnovojnik.

Aleksander Žižek

Ljudje in zemlja

Žarko Lazarević: *Delo in zemlja. Male študije kmečkega sveta*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022. 255 strani. (Zbirka Razpoznavanja / Recognitiones ; 47)

Naslov mojega prispevka, ki je hkrati naslov ikonične oddaje - včasih edine, ki se jo je dalo gledati v nedeljo opoldne na edini slovenski televiziji, se mi je nekako vsilil sam od sebe, ko sem ob prvem stiku s knjigo malo površno ošinil njeno naslovnico. A to pot gre za precej več od »prireje mleka in mesa«, kar je z obveznim globokim, uživaškim pogoltom v tej oddaji obravnaval Zoran Lešnik.

Lazarevićeva knjiga, ki jo krasijo pastoralne sličice včasih idilične, včasih zgolj ubožne kmečke krajine, bi namreč prav lahko nosila tudi ime zbirke črtic in novel Janka Kersnika – Kmečke slike. Če je šlo literatu za zgodbo, za pričevanje, za ubeseditev življenja samega, to – kakor vemo, piše najboljše romane, gre pri tej knjigi za zbirko znanstvenih razprav, ki so nastajale skozi daljše obdobje, ki ga je avtor namenil tematiki, s katero se – kakor sam pravi, njegovi kolegi niti niso hoteli ukvarjati, vsaj s te plati ne.

In kakšna je ta plat, ki se nam odstre v devetih poglavjih Lazarevićevega dela? Predvsem gre pri njegovem pisanju za poglobljeno analizo agrar-

nega gospodarstva Slovenije, ki se je lotil že s svojo doktorsko disertacijo, posvečeno kmečkim dolgovom. Tudi poglavje o kmečkem zadolževanju je zato uvrščeno v pričujočo knjigo, ki jo začne z analizo slovenskih kmečkih gospodarstev. Ta so bila v obdobju, ki ga obravnava (od konca 19. st. do druge svetovne vojne) večinoma majhna, usmerjena v samooskrbo in daleč od intenzivnih, tržno naravnanih obratov, ki bi kmetijstvo spremenili v perspektivno in ekonomsko upravičeno panogo gospodarstva. Slovenski kmet (tisti, ki si je to sploh lahko privoščil) je namreč od zadnje tretjine 19. st. lovil razvoj, ki je okoliška kmečka gospodarstva že dodobra oddaljil od netržnih, preživetveno naravnanih gospodarskih enot. Pri tem je moral diverzificirati dohodke, saj povprečna slovenska kmetija zgolj z dohodki od kmečke produkcije ni mogla preživeti, poskrbeti za preživetje številne družine in za polno zaposlitev družinskih članov, ker je bilo rok odločno preveč za površino, na kateri so živeli. To je vodilo v paradoks, ko je večinsko kmečko prebivalstvo zaradi vztrajanja pri neekonomičnih kulturah in načinih obdelave trpelo lakoto in se do zadnjega krčevito upiralo modernizaciji »od zgoraj« (četudi v lastno škodo), kakor beremo v poglavju o »boju med posevki« (Ajdovi žganci ali polenta). Številni kmetje so si pri modernizaciji pomagali z zadolževanjem pri formalnih (banke, hranilnice) ali neformalnih kreditorjih (bogatih posameznikih – trgovcih, odvetnikih, večjih kmetih), precej pa jih je zaradi prezadolženosti svoja posestva tudi izgubilo. V spiralo zadolževanja je država prvič posegla po 1. svetovni vojni, ko je s (simbolično) agrarno reformo tudi obračunala s tujerodnimi agrarnimi elitami, vendar je bilo olajšanje zgolj trenutno – že v 30. letih je dolžniška kriza namreč spet izbruhnila. Smiselno se na proces modernizacije kmetijstva navezuje poglavje o izobraževanju in šolstvu – tako splošnem kakor kmetijskem, ki je uvrščeno v drugi del knjige.

Zadnja tri poglavja prvega sklopa so manj ekonomska in bolj sočno sociološka, saj obravnavajo življenje na vasi, zapletene mehanizme sobivanja v precej zaprtih ruralnih okoljih ter spopad posameznika (kmeta) z izrednimi, vojnimi razmerami. Posebna dodana vrednost teh prikazov je uporaba neposrednih pričevanj (dnevniških zapiskov) in literarnih del, ki ilustrirajo in podkrepijo avtorjeve navedbe.

Zanimiva prelomnica je bilo obdobje po 2. svetovni vojni, ki je v temeljih pretreslo stoletja nespremenjen način kmečkega življenja in gospodarjenja. Pri njih socializem namreč ni »deloval« z izjemo agrarne reforme, ki je iz kmečkega proletariata naredila (zelo) male posestnike. Kmetje so po neuspeli »prostovoljni« kolektivizaciji postali sumljiv relikv preteklosti, ki ni spadal v ekonomijo, utemeljeno na kolektivizirani lastnini proizvodnih sredstev. Zlasti »polkmete« – manjše posestnike in njihove družinske člane, ki so hodili tudi v službo, je okoličica gledala precej postrani – kot lenuhe, ki se hodijo na delo spočit od »pravega« dela na kmetiji. A jesti je bilo treba kljub temu, zato so namesto nasilne kolektivizacije posegli po mehkejši »kooperaciji« – ohlapnemu navezovanju samostojnih kmetov na zadruge, ki so članom ponujale strojne usluge in dostop do kupcev pridelkov, do konca 60. let 20. stoletja pa so se otresli tudi strahu pred bogatejšimi kmeti, ki so bili izenačeni z obrtniki.

Zadnji dve poglavji knjige sta posvečeni mlekarstvu (in živilski industriji na splošno) ter vinarstvu.

Dobrodošlo branje in zelo strnjen prikaz razvoja kmetijstva ter agrarne družbe na Slovenskem v zadnjem poldrugem stoletju.

Aleksander Žižek

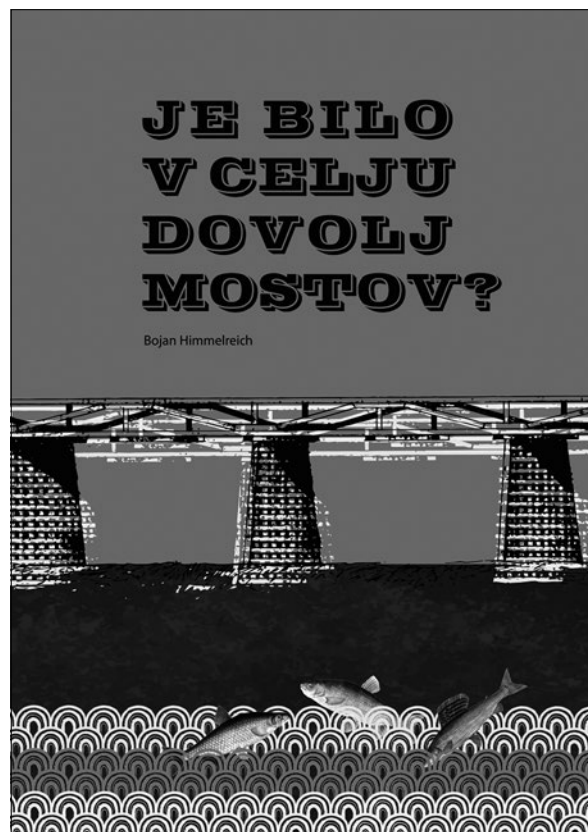
Kakor skala, kamen, kost!

Bojan Himmelreich: *Je bilo v Celju dovolj mostov?* Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2022. 136 strani.

Avtor obsežnega in slikovno bogatega kataloga z naslovom »Je bilo v Celju dovolj mostov?« je arhivski svetnik dr. Bojan Himmelreich, ki priznava, da so ga mostovi v Celju pričeli zanimati že pred dvajsetimi leti, ko je za kolegico iskal fotografije za razstavo o poplavah.

Skozi Celje sta v preteklosti poleg reke Savinje in Voglajne tekla tudi potoka Koprivnica in Sušnica. Na vseh štirih je v različnih okoliščinah nastalo in izginilo veliko mostov in brvi. Lokacija teh premostitvenih objektov je bila odvisna od poteka prometnih poti in lege samih vodotokov. Struge rek in potokov so se skozi čas spreminjale, temu pa so morali slediti tudi mostovi. Potoka Sušnica in Koprivnica sta bila namreč v letih 1969 in 1970 preusmerjena tako, da sta tekla mimo mesta in bila deloma nameščena v kanale. Pri tem je bilo seveda potrebno podreti tudi njune mostove. V arhivskem gradivu in drugod se ohranja spomin na desetine predhodnikov sedmih mostov, ki danes premoščajo Savinjo in Voglajno.

Katalog obsega osem poglavij in kar trideset podpoglavij, v katerih avtor ne opisuje zgolj posameznih brvi in mostov, temveč se dotakne tudi ozadja njihovih nastankov. Omenjeni so graditelji in načini gradnje, opisan je vpliv njihovega obstoja na vsakdan prebivalstva in njegovo odzivanje na dogajanja v zvezi z njimi. Z zemljevidi, vedutami, fotografijami, razglednicami, dopisi, komentarji, računi ter risbami in načrti želi bogato opremljen katalog prikazati čim več vidikov obstoja mostov in brvi. Z gradnjo teh so se po navadi ljudje strinjali, saj so z njimi veliko pridobili. Vsak most je bilo seveda potrebno vzdrževati. V katalogu med drugim zasledimo tudi zapis o tem, da so posameznikom zaradi neplačevanja letnega prispevka

za vzdrževanje mostov prišli rubiti. Po navadi so zarubili ali svinjo, stensko uro ali voz.

Najznamenitejši in tudi najstarejši most v Celju je bil Kapucinski most, ki je povezoval Breg s Celjem in je dobil ime po kapucinskem samostanu na Bregu. Most je bil lesen, Savinja pa ga je ob poplavah pogosto porušila. Med okupacijo so Nemci poleg obstoječega mostu vzporedno zgradili novega. Želeli so namreč dvosmerni promet, kapucinski most pa je bil preozek. Leta 1957 so po izgradnji novega betonskega mostu preko Savinje star kapucinski most podrl in ga, kar je zanimivost celjskih mostov, ponovno postavili v Liscah, kjer danes stoji most na Čopovi ulici. Podobno se je zgodilo leta 1933, ko so material starega in po poplavi porušenega kapucinskega mostu uporabili za izgradnjo Pallosove brvi preko Sušnice. Nemci so med okupacijo zgradili tudi Pantnerjev most na Polulah, ki je služil za odvoz premoga in apna in bi ga morali že kmalu po vojni obnoviti. Za promet so ga zaprli leta 1959, vendar so ga pešci uporabljali še nekaj let, dokler ga ni leta 1964 porušila narasla Savinja. Prav ta most je dokaz, kako lahko mostovi razburjajo. Z njim so se ukvarjali na zborih volivcev,

v pismih bralcev v lokalnem časopisu in na roditeljskih sestankih, saj je bil v bližini šole. Krajevna skupnost Pod gradom je v dopisu Skupščini občine Celje celo napisala, da so bili prebivalci tega področja v času narodno-osvobodilnega boja precej aktivni in dali precejšnje število borcev in da se nikakor ne morejo sprijazniti z dejstvom, da so na tem področju okupacijske nemške oblasti dejansko zgradile most, dočim njihova oblast ni rešila več kot 10-letne prošnje ljudi.

Zanimivosti v zvezi z mostovi je v katalogu veliko. Ko so na primer konec decembra leta 1956 odpirali na novo zgrajeni most na Bregu, je bilo prisotnih na tisoče ljudi, med njimi tudi številni lokalni funkcionarji in narodni heroji ter zvezni poslanec Franc Leskovšek – Luka. Slednji je imel to čast, da je novi most slavnostno izročil prometu na sicer dokaj neobičajen način, piše dr. Himmelreich. Tovariš Luka, ki je bil pred drugo svetovno vojno kovinar, je z varilnim aparatom prerezal kovinsko vrv ovito s trobojnico. Prireditelji so namreč menili, da se bo tovariš bolje znašel z varilnim aparatom kot pa s škarjami in svilenim trakom. Omenjeni most je bil zgrajen že en mesec prej, in sicer za praznik 29. novembra. To si je zadalo in ljudem obljubilo gradbeno podjetje Beton Celje. Res so zadnje dneve in noči delali brez prestanka, a jim

je uspelo, pišejo v Celjskem tedniku. Zakaj torej ni bilo otvoritve mostu že prej? Ker še ni bila dokončana dovozna cesta, kar pa ni nihče obljubil, še pišejo. Avtor kataloga v svojem delu objavlja tudi pričevanja ljudi, ki se mostov z nostalgijo spominjajo. Tako beremo, da so fantje nekoč med igro pod lesenim mostom čez Sušnico skozi odprtine med deskami opazovali dekleta, ki so v krilih hodila nad njihovimi glavami. To jim je vsekakor ostalo v lepem spominu. Beremo tudi o spominih mladih na stari splavarjev most čez Savinjo, »kjer se nam je toliko dogajalo med leti 1985 in 1990. Kjer smo pili, igrali kitaro, se družili, pa tudi seksali z dekleti.«

Katalog je slikovno bogat in izredno všečen že na prvi pogled. Opremljen je s številnimi zemljevidi, risbami, načrti, vedutami, fotografijami, razglednicami, dopisi, komentarji posameznikov in odrezki iz časopisov. Izšel je v 300 izvodih v založbi Zgodovinskega arhiva Celje. Na koncu naj povzamem le še uvodno besedo direktorja zavoda dr. Boruta Batagelja, ki pravi, da je pred nami knjiga, ki ne prinaša le zgodovinskega pregleda celjskih mostov, ampak je z združevanjem arhivskega gradiva z drugimi viri in literaturo pomemben doprinos k zgodovinskimi raziskavam Celja.

Vesna Kočever

Andrej Studen (1963–2022)

5. novembra 2022 se je poslovil dr. Andrej Studen, znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino, predavatelj na primorski in ljubljanski univerzi, bralci in sodelavci te revije pa ste ga zagotovo prepoznali tudi kot enega od očetov, rednih piscev in tudi dolgoletnega urednika *Zgodovine za vse*. Tudi v letih, ko ni bil urednik, si dela revije brez njega ne predstavljam, saj je bil vselej tesno vpet v uredniško politiko in delo Zgodovinskega društva Celje.

Andrej Studen je čutil izjemno predanost okolju, v katerem je odraščal in v katerem revija izhaja. V mestu ob Savinji je preživel mladostna leta, po zaključeni I. gimnaziji pa odšel na študij zgodovine in sociologije kulture na ljubljansko Filozofsko fakulteto. Že njegova magistrska naloga, ki je izšla pod naslovom *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: o izvoru in poklicni strukturi Ljubljančanov* (1993), še bolj pa predelana doktorska disertacija pod naslovom *Stanovati v Ljubljani* (1995) sta ga izstrelili med najbolj izvirne, prodorne, izstopajoče in navdihujoče avtorje slovenskega zgodovinopisja. Kako najti in izveliči iz virov čim več, jih soočati in umestiti v kontekste prostora in časa ter ob tem še skozi znanstvene metode zelo pripovedno interpretirati izsledke, so bile veščine, ki so ga odlikovale. Znal je pogledati v zgodovino in njene akterje skozi perspektivo, ki je pogosto drugim umanjkala ali pa so jo puščali ob strani, s tem pa so njegove besede in opisi dobili barvite odtenke in bistveno dopolnjevali prepogosto črno-bele podobe včerajšnjega sveta. Studna je ob stvarnem in zelo kritičnem vpogledu v zgodovino krasila tudi domišljija, ki je njegove interpretacije dvigala do mere, da je bralec skozi njegovo sočno pripoved dejansko izrazito zaznaval in občutil prizorišča in duh dobe, ki ga je opisoval. Bil je tudi mojster, ki je za statistiko in številkami, ki izziva bolj vehementne nastavke in na svoj način fokusirane zaključke, prepoznaval (malega) človeka v vseh posebnostih in njegovi unikatnosti, v njegovih željah, strahovih, občutjih ... Studen je pogosto kot enega od odločilnih premikov v formiranju njegove kariere izpostavljal vključenost v historični seminar na univerzi v Münstru (1991–1992), a je jasno, da je skozi tri desetletja dodobra izbrusil vpogled in konstruiranje pripovedi preteklosti.

Podobno kot vidijo mnogi revijo *Zgodovino za vse*, so videli tudi Studna kot alternativnega zgodovinarja, nekoga, ki zna odlično začiniti predstavo preteklosti. To so prepoznavali številni novinarji, publicisti, študenti in drugi, ki so reciklirali teme in objave, ki se jih je pionirsko loteval ter jih v najboljši meri vključevali v širše tematske celote. Toda to vrednotenje je po svoje krivično, saj je obenem Studen predvsem nastavljal zrcalo velikim zgodovinskim temam in tudi piscem zgodovine. Še več, Studen je bil eden tistih izstopajočih slovenskih zgodovinarjev, ki je umeščal izvirno slovensko historiografijo v moderni okvir

Jaz bom tisti
evropski mizi
že pokazal

Najprej za
potem za

Z
bi

zahodne historiografije na prelomu tretjega milenija, če jo v njeni raznolikosti sploh lahko tako imenujemo. To, kar smo brali skozi teoretične zapise in prevode obravnav zahodne humanistike in historiografije ter z njimi prepoznavali trende in sloge obravnav konkretnih tem, to se je v mnogih ozirih udeleževalo skozi avtorske zapise Andreja Studna. Slovensko zgodovino je odlično cepil na zahodne koncepte obravnav in jih dopolnjeval v svoji izvirnosti. Tu mislim na širok spekter obravnav humanistične antropologije, zgodovine mentalitet, mikrozmogovine, okoljske zgodovine, zgodovine spolov, zgodovine struktur dolgega trajanja in še in še. Vse njegove obravnave, ki so v ospredje postavljale tako človeka z roba ali človeka v njegovem vsakdanjiku in izzivih, razmišljanju in čustvovanju, njegovo odzivanje na velike dogodke in predvsem odzivanje na procese, vse to smo skozi njegova dela spoznavali in se ob tem učili. Učili smo se tudi načinov, kako brati zgodovinske vire. Zgodovino je znal približati in jo narediti mikavno kot le redko kdo.

Simbolno je Studen dobil enega večjih poklonov s strani slovenskega zgodovinarstva leta 2010, ko je s strani Zveze zgodovinskih društev Slovenije prejel stanovsko nagrado Klio za najboljšo monografijo zadnjih dveh let. Nagradjen je bil za knjigo *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*, ki je leta 2009 izšla pri založbi našega društva v zbirki Zgodovini.ce. V knjigi je Studen na izviren način obravnaval fenomen alkoholizma, ki je z »žganjarsko kugo« v dobi industrializacije dobil spin ter ga soočil z rekonstrukcijo protialkoholnih gibanj ter polje obravnav napeljeval tudi na območje obravnav psihologije narodove zgodovine. Eno od njegovih izstopajočih del je zagotovo leta 2004 izdani *Rabljev zamah: k zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. To delo se mi zdi vzorčno glede na pristope, ki jih je gojil v svojih znanstvenih objavah, saj se v njem posluži kombiniranega pristopa vpogleda skozi daljši časovni lok ter ga dopolnjuje z mozaiki mikrozmogovinskih študij posameznih primerov. Če ostanem le pri pregledu njegovih monografij, gre izpostaviti tudi leta 2015 izdano delo *Neprilagojeni in nevarni: podoba in status Ciganov v preteklosti*. Spet skozi daljši časovni lok se je Studen lotil obravnave v slovenski družbi (in zgodovini) marginaliziranih Romov. Spomnim se, kako je vselej razlagal, zakaj je vztrajal, da skozi knjigo in v naslovu ohranja skozi preteklost v virih dosledno rabo oznake cigani in to tudi utemeljil. Tudi sicer ga je v življenju nasploh zelo motila izpostavljena politična korektnost v javni rabi in posebej oportunitizem posameznikov. Rad je delil svoje znanje in delal v dvoje in v skupinah. Še posebej z dolgoletnim prijateljem Janezom Cvirnom sta se izvrstno dopolnjevala. Vzorec primer dopolnjevanja celostne slike se mi zdi njuno delo »*Ko vihar dirjajo hlaponi*«: k socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju, v katerem sta polje obravnav železnice kot tehničnega fenomena predstavila v dioptrijo učinkov tega fenomena na družbo in posameznika, doživljanje tega pohoda in tudi na spremembe dožemanja časa in razdalj. S Cvirnom sta spisala tudi šolski učbenik, ki je poskušal izrazito presegati klasično dogodkovno podajanje zgodovine.

Vseskozi je bil Studen zelo aktiven kot urednik in pobudnik znanstvenih srečanj, katerim so sledili številni zborniki, ki so vpeljevali v zgodovino pisje nove in zelo relevantne teme, od zgodovine marketinga, korupcije, nasilja, materialne kulture ... Pogosto je v svojih delih izpostavljala družbeno moralo, zanimale so ga transformacije, procesi, spremenjene paradigme in vse, kar je bilo ob strani, je rad postavil v ospredje. V zadnjih letih je v njegovem fokusu bila pogosto tudi obravnava prelomov, na primer prehodno leto 1918 ali pa obravnava lakote na Notranjskem v 19. stoletju, kar si je zamislil izdati tudi kot samostojno monografijo. Studnu ni bilo tuje niti ukvarjanje z eno od ključnih izpostavljenih tem slovenskega zgodovinarstva – vprašanjem narodnega formiranja Slovencev, a vselej na njegov izviren način, ki je na rekonstrukciji primerov s terena bodisi zavračal bodisi utrjeval predstave iz teoretično usmerjenih sintez.

Poizvedba po njegovi bibliografiji v spletnem iskalniku Cobiss obsega 461 zadetkov, a kar vidim ga, kako bi ob tem zamahnil, saj je resnično verjel v širjenje znanstvenih izsledkov, ki se ne opira le na štetje enot. Studnu je bila bližje vrednota, da na okolje vpliva s tem, da spodbuja izvirnost in nove vpoglede pri drugih ter jim daje tudi zgled s svojimi objavami. Imel je obe lastnosti, ki so lastni izstopajočim zgodovinarjem, bil je zelo delaven in krasil ga je intelekt, skozi kariero pa je zorel in vedno znova presenečal z izvirnostjo svojih objav. Zagotovo sem še pod vtisom njegovega slovesa, a res ne vem, če sem še pri kom iz moje okolice s takim užitek spremljal njegovo delo in bil vselej v pričakovanju, kam ga bo peljala nova tema in kako jo bo predstavil. Po njegovem slovesu tako ostaja za nami velika praznina, a naj nam bo v uteho, da je pustil s svojim delom in osebnostjo neizbrisni pečat. Zelo ga bomo pogrešali.

Borut Batagelj

Navodila piscem prispevkov revije *Zgodovina za vse*

Prispevki v reviji so v slovenskem jeziku. V uredništvo sprejemamo lektorirane oziroma jezikovno neoporečne prispevke.

Razprave (rubrika *Zgodbe, ki jih piše življenje*) v obsegu okrog ene avtorske pole, naj vsebuje:

- naslov (ali naslov kot kratek udaren citat, ki mu obvezno sledi še podnaslov)
- besedilo v obsegu okrog ene avtorske pole (do ene in pol), napisano v MS Word, tekst Times New Roman, velikost 12
- avtorski izvleček (sinopsis) do 10 vrstic, priimek in ime avtorja, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, njen naslov, naslov elektronske pošte (sicer privaten naslov in e-pošto). K avtorskemu izvlečku avtor navede okvirno 3 ključne besede
- povzetek v obsegu do 30 vrstic
- vsaj 3 do 6 slikovnih prilog. Ločljivost posnetka vsaj 300 ppi (širina: 1 kolona = 915 pixels, 2 koloni = 1890 pixels). Priloge oddajte ločeno. Med besedilo članka, kjer naj približno stoji konkretna priloga, vpišite legendo, ki vsebuje podnaslov in navedbo vira (avtorstvo, kdo hrani). Za dovoljenja objave za potrebe članka poskrbijo avtorji sami.
- opombe (v formi sprotna opomba (pod črto), na dnu vsake strani, »footnote«), velikost 10. Opombe naj bodo v okrajšani obliki in vsebujejo zgolj napotilo na seznam virov in literature na koncu. Opombe naj bodo pisane enotno. Pri arhivskih virih uporabljamo standardne kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja in smiselno skrajšani naslov in številke strani. (npr.: Gestrin, Slovenske dežele, 12).
- poglavje Viri in literatura na koncu, v katerem so sistematično navedeni vsi uporabljeni viri in literatura. Ločeno se navajajo arhivski viri, literatura, po potrebi tudi časopisje in ustni viri. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu in sicer v celoti, ne skrajšano.

Arhivski viri

arhiv, signatura in ime fonda ali zbirke, tehnično enoto (arhivsko škatlo), številko ali naslov dokumenta.

Primer: Arhiv Republike Slovenije, AS 231, Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945-1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, a.š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/0024, Mestna občina Celje, številka arhivske škatle, ime ali številka dokumenta (leto).

Literatura – monografije

Priimek, ime avtorja: naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku). Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki

navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku), za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1-2, str. 20-41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991. *Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15-20.

Zapisi

- Besedila v rubriki Zapisi so navadno krajša, za nje pa veljajo enaki pogoji oddaje kot za razprave, ni pa potrebno oddati povzetka in avtorskega izvlečka (sinopsisa).

Ocene (rubrika *Iz knjižne police*) naj vsebuje:

- Privlačen, kratek naslov
- Naslov ocenjenega dela, citiran kot primeri zgoraj
- Besedilo naj obsega okvirno 2-3 strani
- Priloži se ločeno še skenirana naslovnica ocenjenega dela (300 ppi)

Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije.

Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani. Recenzentski postopek je anonimen.

Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov uredništva revije: Zgodovinsko društvo Celje (s pripisom za revijo *Zgodovina za vse*), Prešernova 17, SI-3000 Celje ali po elektronski pošti na naslov: batagelj@gmail.com. Za lažji kontakt pripišite še telefonsko številko, za vse ostale informacije pa smo vam na voljo na zgornjih naslovih.

Uredništvo

Naročilnica

ZGODOVINA ZA VSE

Želim postati naročnik revije **ZGODOVINA ZA VSE** in z letnikom naročam izvod(ov).
Letna naročnina (dve številki) je 19 EUR, za dijake in študente 13 EUR.

Poleg prihodnjih želim prejeti še naslednje izvode starejših letnikov po ceni 3 EUR
(Vpišite želen letnik, številko in število izvodov):

Letnik / številka	Izvod(ov)	Letnik / številka	Izvod(ov)
.....
.....
.....
.....

Stroški pošiljanja za stare številke niso všteti.

Uveljavljam študentski popust pri naročnini. (Ne velja za stare številke!)

Podatki o naročniku: FIZIČNA – PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

E-naslov:

Davčna številka (za pravne osebe): Davčni zavezanec: DA NE

Način plačila (ustrezno označite): po predračunu (za pravne osebe) po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
<http://zdc.si/zgodovina-za-vse/>

DA, naročam(o):

- izvod(ov) [Zgodovini.ce 16]: več avtorjev **SEIDLOV ZBORNİK** (16 €)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 15]: Janez Cvim **DUNAJSKI DRŽAVNI ZBOR IN SLOVENCİ (1848–1918)** (19 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 14]: Rolanda Fugger Germadnik **GROFJE CELJSKI MED ZGODOVINO IN MITOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 13]: Marija Počivavšek **EN GROS & EN DETAIL** (19 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 12]: več avtorjev **OROŽNOV ZBORNİK** (12 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 11]: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 10]: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 9]: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 8]: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 7]: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 6]: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 5]: Marija Mojca Peternel **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 4]: več avtorjev **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 3]: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENCİ, KAJ HOČEMO!** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 2]: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR)
- izvod(ov) [Zgodovini.ce 1]: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR)

Stroški pošiljanja niso všteti.

Podatki o naročniku: FIZIČNA – PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:
.....Davčna številka: Davčni zavezanec: DA NE (ustrezno označite)Način plačila (ustrezno označite): po predračunu (za pravne osebe) po povzetju (za fizične osebe)Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
<http://zdc.si/zgodovini-ce/>
www.zdc.si

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si
Uredniški odbor: Borut Batagelj, Bojan Cvelfar, Dragica Čeč,
Jure Gašparič, Tone Kregar, Jurij Perovšek, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Hrvoje Petrić, †Andrej Studen, Aleksander Žižek
Urednik: Borut Batagelj
Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič
Prevod izvlečkov v angleščino: Simon Zupan
Prevod povzetkov v nemščino: Tina Bahovec
Univerzalna decimalna klasifikacija prispevkov:
Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek
Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Fotografija na ovitku:
Bazen na kopališču Livada
(Zgodovinski arhiv Ljubljana, SI ZAL LJU, 342, Fototeka, B5-028)

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 300 izvodov

Finančna podpora za natis revije:
Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318-2498 (Tiskana izdaja)
ISSN 2630-4325 (Spletna izdaja)

Revija je uvrščena v podatkovne baze Scopus, EBSCOhost in ProQuest.
The journal is listed in the databases Scopus, EBSCOhost and ProQuest.
Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts in America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.
Cena številke v prosti prodaji je 11 €.

Naročila: info@zdc.si